Kuram / Emek Tarihi

Yüksel Akkaya

cumhuriyet'in hamalları: işçiler

Yordam Kitap

YÜKSEL AKKAYA • CUMHURİYET'İN HAMALLARI: İŞÇİLER

Yüksel Akkaya

1996 yılında İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü'nde "Neo-Korporatizm ve Türkiye'de Sendikacılık" konulu tezini savunarak doktor oldu. 1994 yılında Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2006 yılından itibaren Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü'nde öğretim üyesidir. Mete Çetik ile ortak yayımladıkları *Türkiye'de Endüstri İlişkileri* (1999, Tarih Vakfı/FEV) ve *Kapitalizmin Hapishanelerinde Ödünç Hayatlar: Avrupa Birliği, Sınıf Mücadeleleri, "Küreselleşme"* (2009, Eksen Yayıncılık) başlıklı iki kitabı vardır. Akademik ve siyasal dergilerin yanı sıra bir dönem *Evrensel* gazetesinde yazılar yazdı. www.sendika.org, www.mavidefter.org, www.dusunadasi.org, www.halkingunlugu.net gibi web sitelerinde yazarlık yaptı. Sosyal politika, emek tarihi, işçi hareketleri ilgi alanını oluşturmaktadır.

Yordam Kitap: 106 • **Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler** • Yüksel Akkaya
ISBN- 978-605-5541-08-8 • *Düzeltme:* Nilüfer Demir
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Ağustos 2010 • *Yayın Yönetmeni*: Hayri Erdoğan
© Yüksel Akkaya, 2010 © Yordam Kitap, 2010

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
Çatalçeşme Sokağı No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 **F:** 0212 528 19 09 **W:** www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap. com

Baskı: **Pasifik Ofset**
Baha İş Merkezi
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

CUMHURİYET'İN HAMALLARI: İŞÇİLER

Yüksel Akkaya

"Göçebe" zamanlarımda akşam saatlerinde
ellerinden, yüreğinden ellerime, yüreğime
sevgi sızdıran ***Asmin'e;***

Asmin'in sevgili Büyükbabası ***Hüseyin Akkaya'ya***
sevgili Babaannesi ***Gülsüm Akkaya'ya***

"Kaçtıkça kendinizden kendinizden
Dışarıya adandıkça
Çoğaldı güçsüzlüğünüz
Tutmadı kıskançlık sokaklardaki
Odalarda sevgi tutmadı
Yoksul ölümlere öldünüz"

Gülten Akın

Gerek iş verenler gerek hükûmet işçileri bir nevi aşağı ve tehlikeli sınıf gibi telâkki etmiştir. Birçok işyerlerinde patronlar işçilerin kendi sayelerinde geçinen, ekmeğini onun kapısında bulan insanlar, bir nevi uşak gibi bakmakta ve işçilerin hayatlarının tehvini yolunda yaptıkları icraatı işçiye bahşedilmiş bir lütuf gibi telakki etmektedirler. Patron iş kanununu çok defa isterse tatbik etmekte ve isterse hiç aldırmamaktadır. Kanunen kendisine verilmiş hakların işçiler tarafından aranmasını ise patronlar umumiyetle hoş görmemişlerdir. İşçilere çok yerlerde bir ecir ve hizmetkâr gibi muamele edilmiş ve iş kanununa göre iş yerlerinde seçilen işçi mümesilleri tarafından bu haklar arandığı zaman bu mümessiler komünistlikle itham edilmiştir. Emniyet teşkilâtının dahi bu ithamların tesiri altında kaldığı ve birçok işçileri hususî sicillere geçirerek bunları takip altında bulundurduğu esefle kaydolunacak bir hakikattir.

(BCA, CHPK, 490.01/1439.8.1,

R. Barkın, *Türkiye'de İşçi Meselesi*, 10.01.1948).

İçindekiler

Meram ... 13

19. Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek ... 15
I. Sanayileşme ve Ücretli Emek ... 15
II. İşçi Ücretleri ... 28

19. Yüzyılın Sonunda Selanik'te Sanayileşme ve Ücretli Emek ... 34
I. Sanayileşme Çabaları ve Özellikleri ... 35
II. Ücretli Emek ... 41

1908 Devrimi ve İşçi Hareketi ... 47

Kuruluş Yıllarında Türkiye'de İşçi "Sınıfı" ve Grevler (1923-1936) ... 51
I. 1923-1936 Döneminde Ücretli Emeğin Gelişimi ... 60
II. Rejim, Düzen ve İşçi Sınıfı Sorunu ... 64
III. Kuruluş Yıllarında Çalışma Yasaları ve İşçiler ... 77
IV. Kuruluş Yıllarında İşçi Örgütlenmesi ... 83
V. Kuruluş Yıllarında İşçi Eylemleri ... 89
Sonuç ve Genel Değerlendirme ... 94

Demokrat Parti Döneminde Grevler ... 97
1929 Bunalımı, İşsizlik ve Bir Kanun ... 108

Türkiye'de Erken Dönem Sendikal Basın: 1946-1960 ... 130
I. Niceliksel Açıdan Sendikal Basın ... 136
II. Baskıdan "Özgürlüğe", "Özgürlükten" Baskıya Sendikal Basın ve Sendikal Basının İşlevi ... 146
III. Niçin Çıktılar? ... 148
IV. Ne Kadar Etkindiler? ... 161
V. Ne İstediler, Niçin İstediler? ... 168
VI. Ne ile Karşılaştılar, Ne Yaptılar? 183
Sonuç ve Genel Değerlendirme ... 188

Cumhuriyet Döneminde Belediyelerde
İşçi Hareketleri (1923-1980) 191
I. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Kalan Miras 192
II. Gelişme Süreci 195
III. 1946-1962 Dönemi 205
IV. Eylemlilik Düzeyi 206
V. Belediye Yönetimleri ile İlişkiler 216

Ya Faşizm Ya Disk(al)ifikasyon mu? 226

Meram

Emek tarihi ile ilgili çeşitli dergilerde yayınlanmış yazılardan bir seçki ile her daim tehlikeli bir sınıf olarak görülen işçilerin yaşadıklarını, karşılaştıklarını kabaca göstermenin anlamlı olacağını düşündüm.

Kitaptaki yazılar farklı konulardan oluşmakta ise de bütünü göstermek açısından anlamlı bir seçkiyi oluşturmaktadır. Üzerinde az çalışılmış alanlardan olan Osmanlı İmparatorluğu döneminde Çukurova ve Selanik'teki sanayileşme süreci ve merkezden uzak bu bölgelerdeki kapitalist üretim süreçlerinin taşıdığı özellikler önemlidir. Toplumsal sınıfların kristalizasyonunun da belirginleştiği bu ilk yerlerin ve bu sınıfsal kristalizasyon sürecinde işçilerin konumunun ortaya konması önemli olsa gerek.

1908 Devriminden birkaç ay önce gerçekleştirilmiş olan ve birçoğuna ilk kez bu kitapta yer verilen grevler ile ilgili kısa yazı ise emek tarihi açısından bazı değerlendirmelerin gözden geçirilmesini sağlamaya adaydır.

Erken Cumhuriyet döneminde işçilere nasıl bakıldığı ve onlara hangi misyonun biçildiğini ortaya koymak, daha sonrasına ışık tutması açısından da önemlidir. Zira, Türkiye'de işçi sınıfının yapısal sorunlarının kaynağı aranacaksa, bu dönemin temel özelliklerini ortaya koymak gerekmektedir. Cumhuriyet'in kuruluş süreci ve düzenin tahkim edildiği bu dönem, bu nedenle iyi bilinmesi gereken bir dönemdir. 1929 Bunalımı sonrası karşılaşılan işsizliğe çözüm aranırken işçi sınıfının milliyetçileştirilmesi sürecini

ortaya koyan yasal düzenlemeyi inceleyen yazı, bu dönemin temel özelliklerini ortaya koymak açısından ayrı bir anlam taşımaktadır.

Çok partili hayata geçiş ile işçi sınıfına bakışta bir değişimin yaşanıp yaşanmadığını, bu dönemdeki uygulamaların işçi sınıfında nasıl bir yankı bulduğunu ortaya koymaya çalışan iki yazı, bu derleme kitabın emek tarihi açısından az bilinen konusunu oluşturmaktadır. Az bilinen Demokrat Parti dönemi grevleri ve sendikal basın ile ilgili yazılar, iktidarlar değişse de işçi sınıfına bakışın ve ona biçilen misyonun değişip değişmediğini göstermeye çalışmaktadır.

Cumhuriyet döneminin kentleşme sürecine paralel olarak ortaya çıkan yerel yönetimlerdeki işçi hareketlerini değerlendiren yazı ise, merkezî iktidar ve yerel yönetimler arasındaki çekişmenin işçi sınıfı üzerindeki yansımasını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yerel yönetimlerdeki işçi hareketinin kendine özgülüğü, yerel yönetim hizmetlerinin doğrudan kent halkını ilgilendirmesi nedeni ile bu alanı incelenmeye değer kılmaktadır.

İşçi sınıfının sınıf kimliğine kavuşma sürecinin önemli göstergelerinden biri olan DİSK'in evrimini, düzenin işçi sınıfına bakış açısını ve refleksini ortaya koyan yazı, bu özellikleri nedeniyle sınıfsal açıdan önemli bir tarihsel olguya işaret ettiği için ayrı bir anlam taşımaktadır.

Cumhuriyet'in hamallarının yaşadıklarını göstermeye çalışan bir tabloya çalınmış çeşitli renklerden oluşan fırça darbelerinin zihinlerimizde bir tarihsel birikimin izlerini bırakması, bugünü anlamaya yardımcı olması, yarına ışık tutması dileği ile iyi okumalar...

Yüksel Akkaya
Mayıs 2010

19. Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek[1]

İktisat tarihi yazınında baskın görüş olarak, Avrupa'nın ucuz sanayi mallarının Osmanlı İmparatorluğu'na girişi ile birlikte ticarete açık bölgelerde, dış ticaretin hızla genişlediği 1840-1870 döneminde, ithal malların rekabetinin üretim ve istihdamda bir gerilemeye yol açtığı, Osmanlı "sanayii"ni (özellikle dokuma sektörünü), zanaatlerini yıkıma uğrattığı belirtilmektedir. Çukurova bölgesi de İmparatorluğun dış ticarete açık, tarımda kapitalizmin ilk geliştiği, önemli bölgelerden birini oluşturmaktadır. Bu nedenle dış ticaretin hızla genişlediği 1840-1870 döneminin Çukurova bölgesinde sanayileşme ve ücretli emek üzerindeki etkileri, bütüne ışık tutmak bakımından önem taşımaktadır. 19. yüzyılın başı ile sonunda Çukurova bölgesinde sanayileşme ve ücretli emek yönünde bir değişim yaşanmış mıdır? Dış ticaretin gelişimi sanayileşmeye nasıl yansımıştır, ücretli emeğin konumu nedir? Bu çalışmada bu sorulara yanıt aranacaktır.

I. Sanayileşme ve Ücretli Emek

Çukurova bölgesi 19. yüzyılın başında nüfus ve sanayi açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli merkezlerinden biri olma özelliği taşımamaktadır. Halep'teki Fransız Konsolosunun 1812 yı-

1 Bu makalede değerlendirilen belgeler, Türkiye Bilimler Akademisi'nin "Sosyal Bilimlerde Doktora Sonrası Yurt dışı Araştırma Bursu Programı" çerçevesinde verdiği 3 aylık burs ile Fransa'da arşivlerde yapılan araştırmalarda elde edilmiştir.

lında hazırladığı bir rapora göre, 19. yüzyılın başında Adana 1.000, Tarsus 1.200 hanelik yerleşim merkezleri olup, bölgede pamuk, buğday ve ipek üretimi önemlidir. Tarsus'ta 6 han, 5 cami, 4 hamam vardır. Halkın büyük çoğunluğu dokumacılıkla uğraşmaktadır. Adana'da ise halk tarım ve ticaret ile uğraşmakta, bez üretmekte ve bakır işlemektedirler.[2] 19. yüzyılın başında tezgâhlarda da olsa bir üretimin olduğu, bölgedeki bakır madenlerinden elde edilen bakırın işlendiği görülmektedir. Ancak, 1830'lu yıllardaki raporlara göre, bu üretimin dış pazarlara yönelik olmaktan çok bölgenin iç tüketimini karşılamaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. 1830'lu yıllara gelindiğinde Çukurova bölgesinin hem nüfus açısından hem de tarımsal üretim açısından önemli sayılabilecek bir gelişme yaşadığı anlaşılmaktadır.

Yüzyılın başında 5.000 civarında olan Adana'nın nüfusu, 1831 yılında 15.464'e (3.926'sı gayrimüslim), 6.000 civarında olan Tarsus'un nüfusu 15.710'a (902'si gayrimüslim) yükselmiştir. Aynı yıl yakın vilayetler ile önemli merkezlerden olan Aydın'ın 112.723, Kastamonu'nun 121.483, Kayseri'nin 54.866, Konya'nın 57.724, Niğde'nin 59.138, Trabzon'un 136.552 ve Selanik'in 94.701 olan nüfuslarına bakıldığında, bölgedeki her iki merkezin de nüfus açısından oldukça zayıf kaldığı görülmektedir.[3] İklime bağlı olarak pamuk ve tahıl üretiminde önemli dalgalanmalar olmakta, bu da yakın vilayetler ile sınırlı da olsa, Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkeleri ile olan ticareti etkilemektedir. Bu dönem, İskenderun, Halep'in limanı olarak işlev görürken, Adana ve Tarsus'un ticareti daha çok Payas, Karataş ve Kazanlı "limanlarından" yapılmakta, Mersin yeni ve önemli bir liman merkezi olmaya aday görünmektedir.[4]

Bölgeye yakın merkezler daha gelişmiş yerler olarak Halep ve İzmir ile ticaret yapmayı tercih etmektedirler. Bu nedenle, Adana

2 Affaires Etrangeres (AE), Corrrespondance Consulaire et Commerciale, Alep, C: 25.

3 Daniel PANZAC, "Les bases démographiques de l'affrontement Turco-Egyptien de 1830-1840", J.L. Bacque-P. Dumont (Eds), *Economie et Sociétés dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIIe Siecle)*, Editions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1983, s. 223.

4 AE, CCC, *Tarsous*, C: 1.

ve Tarsus önemli bir ticaret merkezine dönüşememekte, Halep ve İzmir arasında sıkışıp kalmaktadır. 1828 yılında Tarsus'a gelen Mr. Beucher, Fransa Dış İşleri Bakanlığı'na yolladığı bir raporda Tarsus'un önemine dikkat çekmekte, Halep'in Şam ve Tarsus ile birlikte ticareti paylaşmak durumunda olduğunu belirtmektedir. Raporda tarım üretimindeki zenginliğin ticaret için önemli olanaklar sunacağı, pamuk, tütün, bal mumu, susam yağı, deri, bakır ve kerestenin önemli ticaret kaynağını oluşturacağı belirtilmektedir[5]. Bölgede üretilen tahıl ve pamuğun yanı sıra göçebelik nedeniyle elde edilen yün de önemli diğer bir ticaret malıdır.[6] 1834 yılında Tarsus'a Konsolos Yardımcısı olarak atanan Mr. Gillet, 1833 yılında ortalama 2.500.000 kg pamuk (1834 yılında yaklaşık 5.000.000 kg), 112.500 kg yün, 15.000 kg bal mumu, 22.500 kg susam, 75.000 kg buğday üretilmekte olduğunu belirtmektedir. 1835 yılında ise 5.600.000 kg pamuk, 300.000 kg buğday, 300.000 kg arpa üretilmiştir. İklime bağlı olarak üretim yıldan yıla önemli dalgalanmalar göstermektedir. Üretilen pamuğun önemli bir kısmı ihraç edilmektedir. Örneğin, 1835 yılında[7] üretilmiş olan yaklaşık 5.600.000 kg pamuğun 4.200.000 kg'ı, yaklaşık dörtte üçü, başta Kayseri, Kastamonu ve Amasya olmak üzere yakın çevredeki yerlere ihraç edilmiştir.[8] Bu durum pamuğun iç tüketiminin oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir. Yani, henüz İmparatorluğun dış ticaret aracılığıyla, Avrupa mallarının yıkıcı rekabetiyle karşı karşıya gelmediği dönemde de, Çukurova bölgesinde pamuk ve yünün iç tüketimi üretimin oldukça sınırlı bir bölümünü oluşturmaktadır. 1836 yılında Avrupa ülkeleri ile bölge arasındaki dış ticaret oldukça sınırlıdır. İmparatorluğun diğer bölgelerine yapılan toplam ihracat değeri 6.641.000 Fransız fran-

5 *A.g.e.*

6 *A.g.e.* 1837 yılında yazılan bir rapora göre Çukurova bölgesinde yaklaşık 500.000 koyun, 280.000 keçi ve 200.000 sığır bulunmaktadır. AE, CCC, "Aperçu de la Province d'Adana de 1837", *Tarsous, C: 1.*

7 1837 yılında yazılan bir rapora göre Çukurova bölgesinde yaklaşık 500.000 koyun, 280.000 keçi, 200.000 sığır bulunmaktadır.

8 *A.g.e.*

gı iken, yabancı ülkelere yapılan ihracatın değeri 500.000 Fransız frangıdır. Yine aynı yıl İmparatorluğun diğer bölgelerinden yapılan ithalat 3.875.000 Fransız frangı iken, yabancı ülkelerden yapılan ithalat 521.000 franklıktır[9].

Çukurova bölgesinin Halep, Şam, Antep ve Maraş gibi dokumacılığın geliştiği merkezlere yakınlığı nedeniyle, 19. yüzyılın sonuna kadar dokuma sektöründe sanayileşme yönünde bir gereksinim duymadığı anlaşılmaktadır. Bu merkezlerden Çukurova'ya ihraç edilen kumaş miktarı sınırlı sayıdaki yerel tezgâh üretimi ile birlikte bölgenin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmekteydi.[10] Gereksinimler açısından ne iç pazar, ne de dış pazar baskısı ile karşılaşan Çukurova bölgesi, sanayileşme yönünde önemli bir çaba gösterilmediği ve bu nedenle de bölgede tezgâh sayısı ve üretim açısından köklü bir değişikliğin meydana gelmediği anlaşılmaktadır.

1851 yılında Tarsus Konsolos Yardımcısının hazırladığı raporda Adana'da 20.000, Tarsus'ta 10.000 kişinin yaşadığı; göçebelerle birlikte bölgenin toplam nüfusunun 150.000 olduğu belirtilmektedir. Aynı rapora göre buğday, arpa, pamuk ve susam üretimi bölgedeki en önemli tarımsal faaliyetlerdir. 1850 yılında 1 milyon kg pamuk üretilmiş, bu pamuğun yaklaşık üçte biri Avrupa'ya ihraç edilmiş, geri kalanı yerli tüccarlar tarafından satın alınmıştır. Pamuğun kilosu 75 ve 80 santim arasında değişen bir fiyata satılmaktadır. Yıllık susam üretimi ise 3 milyon kg'dır. Pamuk dokumacılığı bölgenin en önemli endüstriyel faaliyetini oluşturmaktadır.[11] 19. yüzyılın ikinci yarısının hemen başında (1852-1853) bölgeyi gezen Langlois temel sanayi ürünlerinin, bir tür manto yapımında kullanılan ve yöre halkının kullandığı, keçi veya deve kılından yapılan aba ve bir tür ipek kumaş olan maşlah olduğunu belirtmektedir.[12] Bunların yanı sıra halıcılık, bez ve

9 *A.g.e.*

10 7 Ocak 1937 yılında yazılan bir raporda Halep'ten, Suriye'den çok miktarda kumaş ve bez geldiği belirtilmektedir. AE, CCC, "Aperçu de la Province d'Adana", Tarsous, C: 1.

11 AE, CCC, *Tarsous*, C: 2.

12 Victor LANGLOIS, *Voyage dans la Cilicia et dans le Montagne du Taurus*, Paris, 1861, s. 35.

yünlü üretimi ile keçe üretimi bölgedeki diğer önemli endüstriyel faaliyetlerdir. Adana vilayetindeki şehirlerde 40 susam yağı fabrikası, 50 pamuk kumaşı imalathanesi, 22 basmahane, 40 tabakhane, 2 sepi yeri ve 10 keçe imalathanesi bulunmaktadır.

Bu ön bilgilerin arkasından, dış ticaretin hızla geliştiği 1840-1870 döneminden sonra, 19. yüzyıl sonunda Çukurova bölgesinde sanayileşmenin ne yönde geliştiğini ve hangi özellikler taşıdığını değerlendirmeye başlayabiliriz. 1882 yılında pamuk ve yün işleyen tezgâh sayısı 34 olup, bu tezgâhlarda yaklaşık 150 işçi çalışmaktaydı ve 190.000 frank değerinde 110.000 kg kumaş üretilmekteydi. 1853 yılında 50 pamuk kumaşı imalathanesi ve 22 basmahanenin olduğu düşünülürse, dış ticaretin arttığı 1860'lı ve 1870'li yıllarda Çukurova bölgesinde de, İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi, yerli sanayinin ve zanaatlerin ihraç mallarının rekabeti karşısında tutunamayıp, gerilediği anlaşılacaktır. Bölgedeki dokuma imalathanelerinin yaklaşık yarısı 1882 yılına gelindiğinde varlıklarını sürdürebilmektedir.[13]

1882 yılında pamuğu çekirdeğinden ayıran 14 çırçır fabrikasından 12 tanesi faaliyette bulunuyordu. Avrupa'dan ithal edilen daha ucuz kumaş da eklendiğinde bölgenin ihtiyaçlarının karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu olumsuz koşullara rağmen bölgenin ilk ve önemli fabrikası C. Mavromati'nin 1888 yılında Tarsus'ta açmış olduğu Mavromati ve Şürekası İplik Fabrikası oldu[14]. Ancak fabrikanın gerekli aksamı ve makineler 1889 yılı başında getirilip monte edilebilmiştir[15]. 1889 yılında bu fabrikada büyük çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan 135 işçi çalışmakta olup, 580.000 frank değerinde 145.000 kg iplik üretilmiştir.[16] 1895 yılında Adana'da üre-

13 Archives Nationales (AN), F/12/7195.

14 AN, F/12/7191; H. Şinasi DEVELİ, *Dünden Bugüne Mersin (1836-1987)*, Mersin, 1987, s. 133; Bazı kaynaklar bu fabrikanın 1887 yılında kurulduğunu belirtmektedirler. Charles ISSAWI, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1980, s. 310.

15 AN, F/12/7195.

16 AN, F/12/7191.

time başlayan iplik fabrikasında 120 işçi çalışmakta olup, 500.000 frank değerinde 200.000 kg iplik üretilmiştir.[17]

Çukurova bölgesinde pamuğun paketlenmesine yönelik olarak pamuk presleme işletmelerinden sonra pamuğun çekirdeğinden ayıklanması için çırçır fabrikaları kurulmuş, böylece modern anlamda sanayileşme hareketinin ilk temelleri atılmaya başlanmıştır. Bu alandaki ilk kuruluşlar İngiliz tüccar-sanayici J. B. Gout'un 1863 yılında Mersin, Tarsus ve Adana'da açtığı 3 çırçır fabrikası olmuştur. Bu fabrikalarda 90 çırçır makinesi, 20 BHP gücünde 2 buhar makinesi, 2 su cenderesi ve 2 su türbini bulunuyordu.[18] Bunu 1864 yılında Adana'da H. Tırpani tarafından açılan bir başka çırçır fabrikası izlemiştir. Bu çırçır fabrikaları, ilk sanayileşme hareketinin üretilen pamuğun çekirdeğinden ayıklanması alanında başladığını göstermektedir. 1863 yılında 3 olan çırçır fabrikası sayısı artarak, 1882 yılında 14'e çıkarken, bu fabrikalardaki çırçır makinesi sayısı da 240'a yükselmiştir. Yıllar itibariyle bakıldığında, Çukurova bölgesindeki çırçır fabrikalarının 1882 yılından 1895 yılına kadar sayısal açıdan önemli bir değişiklik göstermediği anlaşılmaktadır.[19] Fabrikalarda sayısal açıdan büyük bir değişiklik olmamasına rağmen, üretim açısından önemli değişiklikler olmuştur. Örneğin, 1882 yılında 960.000 kg pamuk işlenmişken, 1892 yılında 2.270.000 kg, 1893 yılında 6.000.000 kg pamuk işlenmiştir.[20] 1889 yılındaki üretim düşüklüğünün nedeni 1887 yılındaki kuraklık ve 1888 yılındaki az yağıştan kaynaklanan pamuk üretimindeki düşüştür[21]. Nitekim, 1876 yılında 6.000.000 kg olan pamuk üretimi, 1882 yılında 2.000.000, 1887 yılında 700.000, 1888 yılında 2.800.000 kg olmuştur.[22] Yüzyılın sonuna gelindiğinde, 1899'da, pamuk ipli-

17 AN, F/12/7191; AN, F/12/7195

18 Orhan KURMUŞ, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 213; C. ISSAWI, *A.g.e.*, s. 310-311.

19 AN, F/12/7191; AN, F/12/7195.

20 AN, F/12/7191; AN, F/12/7195.

21 AN, F/12/7191.

22 AN, F/12/7191; AN, F/12/7195

ği fabrikası sayısında bir artış olmamış, Tarsus ve Adana'daki iplik fabrikaları bölgenin en önemli sanayi işletmeleri olmaya devam etmişlerdir. Bu işletmelerin ortalama üretimi yaklaşık 800 paket iplik olup, bu iplikler kara ve deniz yolu ile ihraç edilmektedir. 1899 yılında 841.815 franklık bölümü Mersin Limanı'ndan olmak üzere, toplam 1.600.000 franklık iplik ihraç edilmiştir[23]. 1830'lu yıllarda işlenmemiş pamuk, önemli ihracat malı iken, 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde iplik şeklinde de olsa işlenmiş pamuk önemli bir ihracat malı olmaya başlamıştır. Üretime ve stoklara bağlı olarak pamuğun iç tüketiminde önemli değişiklikler olmuştur. 1835 yılında 800.000 kg civarında pamuk içeride tüketilirken, bu miktar 1876 yılında 150.000 kg'a düştükten sonra, 1888 yılında bu rakam 1.300.000 kg'a yükselmiştir. 1892 yılında ise üretilen 7.000.000 kg pamuğun 4.250.000 kg'ı ülke içinde tüketilirken, 1.914.000 kg'ı ihraç edilmiştir. Pamuğun iç tüketimi 1893 yılında ise 7.826.950 kg'a yükseldikten sonra 1894 yılında 2.003.000 kg'a düşmüştür.[24]

1882-1895 Döneminde Çukurova'da Çırçır Fabrikaları

Yıllar	Mevcut Çırçır Fabrikası	Faaliyette Olan Çırçır Fabrikası	Yıllık Üretim (frank)	Çalışan İşçi Sayısı
1882	14	12	960.000	360
1887	17	11	1.100.000	250
1889	17	12	120.000	275
1892	15	13	2 043.000	250
1893	15	12	4.800.000	350
1894	15	12	4.800.000	350
1895	15	12	5.000.000	310

Kaynak: AN, F/12/7191 ve AN, F/12/7195'teki yıllık raporlar.

Çukurova bölgesinin ücretli sanayi işçisi çalıştıran bir diğer faaliyeti, hidrolik yün ve pamuk presleme işletmeleri olmuştur. Çırçır fabrikalarında olduğu gibi 1882-1895 döneminde mevcut presleme

23 Ministere du Commerce et de l'Industri (MCI), *Rapports Commerciaux des Agent Diplomatiques et Consulaires de France: Navigation et Commerce de Mersine. Situation Economique de la Province d'Adana en 1900*, No: 84, Paris, 1902, s. 9.

24 AE, CCC, *Tarsous*, C: 1-3; AN, F/12/7191; AN, F/12/7195.

işletmelerinde de önemli değişiklikler meydana gelmemiş, ama faaliyette bulunan presler pamuk üretimine ve eldeki stokların varlığına bağlı olarak büyük değişiklikler göstermiştir. Örneğin, 1882 yılında mevcut 19 presleme işletmesinin 19'u da faaliyette iken, 1887 yılında mevcut 19 presleme işletmesinin sadece 7 tanesi, 1892 yılında ise mevcut 19 presleme işletmesinin 15 tanesi faaliyette idi. Bu presleme işletmelerinde ortalama 8 işçi çalışmaktaydı.[25] 1892 yılında yazılan bir raporda çırçır fabrikaları ile pamuk presleme işletmelerinin ihtiyacı karşıladığı, hatta bu işletmelerin sayıca ihtiyaç duyulundan fazla bile olduğu belirtilmektedir.[26]

1882-1895 Döneminde Pamuk ve Yün Presleme İşletmeleri

Yıllar	Mevcut Presleme İşletmeleri	Faaliyette Olanlar	Yıllık Üretim (frank)	Çalışan İşçi Sayısı
1882	19	19	3.125.000	152
1887	19	7	1.766.700	56
1889	19	15	868.000	120
1892	19	15	1.723.500	60
1893	19	17	3400.000	85
1894	19	17	932.000	74
1895	13	11	6.000.000	50

Kaynak: AN, F/12/7191 ve AN, F/12/7195'teki yıllık raporlar.

Dokuma sektörü açısından bakıldığında, çırçır fabrikaları ve presleme işletmeleri sayısında büyük değişiklikler olmadığı görülmektedir. Sanayileşme açısından en önemli gelişme, 1888 yılında Tarsus'ta, 1895 yılında Adana'da faaliyete geçen iplik fabrikalarıdır. 1882 yılında Çukurova bölgesinde dokuma sektöründe çalışan sanayi işçisi sayısı yaklaşık 516 iken, bu sayı 1894 yılında 1314'e yükseldikten sonra, 1895 yılında 980'e düşmüştür. 1894 yılında bölgedeki dokuma sektörü işçilerinin yaklaşık % 70'i, 1895 yılında ise yaklaşık % 52'si bu iki iplik fabrikasında istihdam edilmektedir. Bu iki fabrikanın üretimi aşağıdaki tabloda görülmektedir:

25 AN, F/12/7191; AN, F/12/7195.

26 AN, F/12/7191.

1889-1895 Döneminde Çukurova'da İplik Üretimi

Yıllar	Tarsus'taki İplik Fabrikası		Adana'daki İplik Fabrikası	
	Miktar (kg)	Değer (Fransız frangı)	Miktar (kg)	Değer (Fransız frangı)
1889	145.000	580.000	-	-
1892	1.600.000	3.200.000	-	-
1893	2.000.000	4.000.000	-	-
1894	2.000.000	5.000.000	-	-
1895	2.000.000	5.000.000	200.000	500.000

Kaynak: AN, F/12/7191 ve AN, F/12/7195'teki yıllık raporlar.

Çukurova bölgesindeki susam yağı presleri bir diğer önemli sanayileşme alanını oluşturmaktadır. 1853'te de 40 olan preslerin 40'ı, 1882 yılında da faaliyette bulunmakta olup bu presler 200.000 frank değerinde 200.000 kg üretimde bulunmuştur. 1834 yılında susam üretiminin 22.500 kg olduğu göz önünde tutulduğunda, bu alanda 1850'li yılların başında ulaşılan düzeyin 1860'lı ve 1870'li yıllar boyunca da korunduğu anlaşılmaktadır. 1887 yılında 190.000 frank değerinde 190.000 kg, 1889 yılında 135.000 frank değerinde 180.000 kg, 1892 yılında 131.750 frank değerinde 155.000 kg, 1893 yılında 180.000 frank değerinde 200.000 kg, 1894 yılında 280.000 frank değerinde 200.000 kg, 1895 yılında 210.000 frank değerinde 150.000 kg üretimde bulunulmuştur. Pres başına ortalama 4 işçi düşmekle birlikte, bu alanda çalışan işçi sayısı yaklaşık 160'tır. 1887 yılında 45'e yükselen bu presler 1895 yılında tekrar 40'a inmiştir. Ne var ki teknolojik gerilik nedeniyle üretim esnasında ürünün % 25'i gibi yüksek bir oranda kayıp verilmektedir.[27]

Deri sanayii, bölgenin bir diğer sanayileşme alanını oluşturmaktadır. Ancak bu alanda bir gerileme görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi 1852 yılında 40 tabakhane varken, bu sayı 1882 yılında 34'e inmiştir. 1882 yılında 34 tabakhanenin tamamı faaliyette olup, bu tabakhaneler 150.000 frank değerinde 150.000 kg üretimde bulunmaktadır. Bu tabakhanelerde yaklaşık 150 işçi

27 AN, F/12/7191; AN, F/12/7195.

çalışmaktadır. 1882-1895 dönemi boyunca tabakhane sayısında önemli bir değişiklik olmazken, üretimde göz ardı edilemeyecek artışlar meydana gelmiştir. Örneğin 1892 yılında 200.000 kiloya, 1894 yılında 225.000 kiloya kadar artan bir üretimde bulunulmuştur. Buralarda hem deri işlenmekte, hem de köylülerin giydiği ayakkabılar üretilmektedir. Bunların yanı sıra at ve arabalar için gerekli olan diğer mallar da üretilmektedir.

1892 yılında bölgenin ayakkabı ihtiyacını karşılayan, iç tüketime yönelik 3 işletme bulunmaktadır.[28] 1882 yılında yel ve su değirmenleri un üretiminin yapıldığı alanlar iken, bunlara daha sonra buhar gücü kullanan değirmenler de eklenmiştir. 1882 yılında 1 yel değirmeni, çok sayıda su değirmeni ve 1 tane de buhar gücü ile çalışan değirmen var iken, bu sayı 1887 yılında yel değirmeninde 2'ye, su değirmeninde 49'a, buharla çalışan değirmende de 5'e yükselmiştir. Ancak, buharla çalışan değirmenlerin sayısı 1889 yılında tekrar 2'ye düşmüştür. 1899 yılında ise buharla çalışan değirmen sayısı 4'e yükselmiş (3'ü Adana'da, diğeri Hamidiye'de); önemli bir üretimde bulunan su değirmenlerinin sayısı ise 4'ü Tarsus'ta, 2'si Mersin'de olmak üzere 6'ya yükselmiştir. Bunlardan özellikle Lykiardopulo ve oğullarının Mersin'de işlettiği değirmen önemli olup, bu değirmen ihracata yönelik olarak yılda ortalama 30-35.000 torba un üretmektedir. 1887 yılında toplam 51 tane olan yel ve su değirmenlerinde 260.000 kg un elde edilirken, buharla çalışan 5 değirmende elde edilen un miktarı 155.000 kg'dır. 1895 yılında elde edilen un miktarı vapurla çalışan değirmenlerde 19.000.000 kg'a, su değirmenlerinde ise 7.000.000 kg'a yükselmiştir. Su değirmenlerinde ortalama ikişer işçi, yel değirmenlerinde ortalama yedişer işçi çalışırken, buharla çalışan değirmenlerde ortalama dokuzar işçi çalışmaktadır. 1887 yılında bu alanda çalışan toplam işçi sayısı 149 iken, bu sayı 1893'te 324'e, 1895 yılında 332'ye yükselmiştir.[29]

28 AN, F/12/7191; AN, F/12/7195.

29 AN, F/12/7191; AN, F/12/7195; MCI, *A.g.e.*, s. 10-11.

1892 yılında Mersin'de yerel ihtiyacı karşılamak amacıyla bir de sabun imalathanesi açılmıştır. 3 işçinin çalıştığı bu imalathanede 1892 yılında 12.000 frank değerinde 15.000 kilo sabun üretilmiştir. Mersin'de yüzyılın sonuna doğru kurulmuş olan 2 tane makarna fabrikası, 1900 yılında 15.839 frank değerinde 51.095 kg makarna ihraç etmiştir. Aynı dönemde kurulan Mersin ve Tarsus'taki birkaç küçük tahin fabrikası, yerel tüketime ve ihracata yönelik üretim yapmaktadır. 1900 yılında 62.383 frank değerinde 122.320 kg ihracat gerçekleştirilmiştir.[30]

Küçük de olsa, 19. yüzyılın sonunda Adana ve Tarsus'ta kiremit üreten imalathaneler de bulunmaktadır[31]. 5 Mayıs 1898 tarihinde Şakir Paşa Adana'da bir şeker rafinerisi;[32] Hazar (Harez) Nişan Efendi de 9 Kasım 1889 tarihli sözleşme ile Adana vilayetinde dokuma fabrikası kurma imtiyazı almıştır (Adana Mensucat Fabrikası). Sözleşmeye göre imtiyaz süresi 20 yıl olup, fabrikada "envai çuha ve fasone ve kazmir ve envai basma ve hümayun ve Amerikan bezi ve yün ve pamuk ipliği ve tire boyalı ve boyasız envai fes" imal olunacaktır[33]. Ne var ki, 1900 yılına kadar bunların kurulduğuna ilişkin bir bilgiye konsolosluk kayıtlarında rastlanılmamıştır.

Bulgardağı, Gülek ve Bereketli'de gümüşlü ve gümüşsüz kurşun madenleri ücretli işçiliğin istihdam edildiği bir diğer önemli alandır. Bulgardağı'ndaki kurşun madenleri 1825 yılından beri işletilmektedir[34]. Yıllık ortalama üretim 6 kg altın, 1.125 kg gümüş ve 125.000 kg kurşundur[35]. 1851 yılında Tarsus Konsolos Yardımcısının hazırladığı rapora göre Tarsus yakınlarındaki dağ-

30 MCI, *A.g.e.*, s. 15-16.

31 Noel VERNEY-G. DAMBMAN, *Les Puissances Etrangeres dans le Levant en Syrie et en Palestine*, Paris, 1900, s. 469.

32 *A.g.e.*, s. 466.

33 Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *AÜSBF Dergisi*, C: XXVII, Sayı: 1, 1972, s. 141-142.

34 Noel VERNEY-G. DAMBMAN, *A.g.e.*, s. 415.

35 Vital CUINET, *La Turquie d'Asie*, C: 1, Paris, 1890, s. 837.

dan 50.000 kg civarında demir üretilmektedir.[36]. Bulgardağı madenlerinde 1863 yılında 5, 1864 yılında 13 galeride üretimde bulunulmaktaydı[37]. 1863 yılında beş galeride 553.596 kg maden cevheri çıkarılmıştır. 1864 yılında ise on üç galeride toplam 2.200.345 kg maden cevheri çıkarılmış, bundan 219.245 kg kurşun elde edilmiştir. Bu madende 1863 yılında 118 işçi çalışmıştır. Çalışılan gün sayısı ise 112'dir. 1864 yılında ise ihtiyaç duyulan işçi sayısı yaklaşık 500'dür. 8 ile 15 yaş arasındaki çocuklar ise çıkarılan cevherin taşıma işinde çalıştırılmaktadırlar.[38] 1878 yılında ise 12 kg altın, 1875 kg gümüş ve 250.000 kg kurşun elde edilmiştir.[39] 1882 yılında bir grup İstanbullu Grek banker, hazineye 300.000 frank avans vererek Bulgardağı madenlerini işletmek istemişlerse de, daha sonra bilinmeyen bir nedenle bundan vazgeçmişlerdir. Bazı kaynaklar bu madenden yıllık 8.000.000 franklık üretim gerçekleştirilebileceğini belirtmektedir.[40] Cuinet, Trabzon'un köylerinden getirilmiş köylülerin işçi olarak çalıştırıldıklarını ve madenlerde çalıştırılan işçilerin sayısını 270'i Türk, 120'si Grek, 9'u Ermeni olmak üzere toplam 399 olarak belirtiyor[41]. 1895 yılında bu madenlerde çalışanların sayısı 1.000 işçi olarak gösteriliyor.[42]

Bölgenin diğer bir önemli madeni Gülek'teki kurşun madenidir. 1851 yılında buradaki madenlerden yaklaşık 400.000 kg krom elde edilmektedir. Bu madenler İmparatorluk tarafından işletilmekte, elde edilen maden İstanbul'a gönderilmektedir.[43] Bir tek galeride altı ay boyunca maden çıkarılabilmektedir. 1863 yılında 173 gün çalışılmış, 212.464 kg krom elde edilmiştir. Bu maden-

36 AE, CCC, *Tarsous*, C: 2.

37 M. E. BAREL, *Notes sur les Mines de Plomb Argentifiere de Bulgar-Dag-Mahden, Kulek-Mahden et Bereketly*, Constontinople, 1866, s. 12.

38 *A.g.e.*, s. 13-25.

39 V. CUINET, *A.g.e.*, s. 837.

40 N. VERNEY ve G. DAMBMAN, *A.g.e.*, s. 415; V. CUİNET, *A.g.e.*, s. 838.

41 V. CUINET, *A.g.e.*, s. 838.

42 N. VERNEY ve G. DAMBMAN, *A.g.e.*, s. 415

43 AE, CCC, *Tarsous*, C: 2.

de günde ortalama 34 işçi çalışmaktadır. Gülek Madeni'nden daha verimli olan Bereketli Madeni'nde 5 galeride yılda 100 gün çalışılarak 375.000 kg ile 5.000.000 kg arasında kurşun madeni elde edilmektedir.[44] Cuinet, Bereketli Madeni'nde yılda ortalama olarak 250.000 kg maden elde edildiğini belirtmektedir.[45]

Bölgenin diğer önemli madenleri Kozan'daki demir madenleridir. 1835 yılında Kozan'daki madenler üzerine bir rapor hazırlayıp Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya sunan M. Boreani, bölgede uzun süreden beri demir madenlerinin işletildiğini belirtmektedir. Manzerli'deki demir madenin % 59, Kurumce'dekinin % 62, Emirtepesi'ndekinin % 75 oranında demir verdiğini belirtmektedir. Ayas'ın kuzeyinde Demirtaş'ta çok eski zamanlardan beri işletilen ve % 61 demir veren madenlerin yanı sıra, Pozantı'da da bir demir madeni bulunmaktadır. Bu demir madenlerinden başka Kozan'da iki tane kurşun madeni, Manka'da ve Kurumce'de bakır madenleri bulunmakta, ancak bu madenler iyi işletilmediğinden verimli olamamaktadır. Boreani, eğer iyi işletilirse bu madenlerden yılda 120 ile 150.000 kental maden elde edilebileceğini belirtmektedir.[46]

Madenlerin yanı sıra tuz üretimi de göz ardı edilemeyecek kadar önemli bir üretim alanıdır. Adana bölgesinde ortalama olarak yılda 2.500.000 kg tuz elde edilmektedir.[47] Akçadeniz Gölü üzerinde bazı çalışmalar gerçekleştirilirse, bu miktarın rahatlıkla 7-8.000.000 kg'a çıkabileceğini belirtilmektedir.[48] Akçadeniz, Hasandede ve Bebeli en önemli tuzlaklardır. Onları Mıhlı ve Mıdırlı izlemektedir. Bölgedeki erkekler, kadınlar ve çocuklar zamanı geldiğinde sıcaklık nedeniyle yüzeyde oluşmuş tortuları Duyun-u Umumiye memurlarının gözetiminde toplamaktadırlar.

---

44 M. E. BAREL, *A.g.e.*, s. 26-29.

45 V. CUINET, *A.g.e.*, s. 838.

46 AE, CCC, *Tarsous*, C: 1; V. LANGLOIS, *A.g.e.*, s. 11-13.

47 N. VERNEY ve G. DAMBMAN, *A.g.e.*, s. 418.

48 V. CUINET, *La Turquie d'Asie*, C: 2, Paris, 1890, s. 27-28.

Duyun-u Umumiye bölgedeki tuzdan 1.540.970 kuruş gelir elde etmekteydi (Silifke, Anamur ve Ayaş dahil). Tuzlaklarda çalışan işçiler 1880'li yılların sonunda okka başına 1 para almaktaydı.[49]

II. İşçi Ücretleri

1864 yılında Bulgardağı madenlerinde çalışan işçilerden ustabaşılar 1.70 frank (7 kuruş), kazmacılar 0.90 frank (4 kuruş 24 para), kırıcılar 0.82 frank (3 kuruş 57 para) ve taşıyıcılar 0.70 frank (3 kuruş 12 para) günlük ücret almaktaydılar.[50] 1845 yılında Gülek Madeni'nde çalışan işçilerden nitelikli olanlar (kazmacılar ve kırıcılar) 8 kuruş, daha az nitelikli olanlar 6 kuruş, diğerleri 4 kuruş almaktaydılar.[51] 1863 yılında Gülek Madeni'nde çalışan işçilerden kırıcılar 1.85 frank (8.22 kuruş), taşıyıcılar 0.90 frank (4 kuruş) günlük ücret almaktaydılar.[52]

Tarsus ve Mersin Fransız Konsolos Yardımcısının raporlarında 1882 yılında farklı sektörlerde çalışan işçilerin ücretlerinde belirgin bir farklılaşmanın olmadığı görülmektedir. Pamuk ve yün kumaş işleyen tezgâhlarda çalışan işçiler en yüksek ücreti almakta olup, bu işçilerin günlük ücretleri 1 frank 50 santimdir. Diğer tüm sektörlerde çalışan işçilerin günlük ücreti ise 1 franktır.[53] 1883 yılında ücretlerde bir değişiklik olmamış, ortalama günlük işçi ücretleri, yemeksiz, 1 frank olmuştur. Aynı yıl duvarcı, marangoz ve diğer mesleklerdeki ustaların günlük ücretleri ise 3 ile 4 frank arasında değişmektedir.[54] 1887 yılında ise hem ücretlerde bir farklılaşma, hem de değişiklik meydana gelmiştir. Susam yağı imalathanelerinde çalışanların günlük ücretleri 1 franktan 1.20 franga, yel değirmeni ve buharla çalışan değirmenlerdeki işçilerin gün-

49 V. CUINET, *A.g.e.*, s. 28.

50 M. E. BAREL, *A.g.e.*, s. 13.

51 C. ISSAWI, *A.g.e.*, s. 288.

52 M. E. BAREL, *A.g.e.*, s. 13, 27.

53 AN, F/12/7191.

54 AN, F/12/7195.

delik ücretleri de 1 franktan 1.25 franga yükselmiştir. Diğer sektörlerde çalışanların ücretlerinde ise bir değişiklik olmamıştır. 1889 yılında ise susam yağı imalathanelerinde çalışanların günlük ücretleri 1.25 franktan 1.20 franga; yel ve buhar gücü ile çalışan değirmenlerdeki işçilerin ücretleri 1.25 franktan 1 franga düşmüştür. Diğer sektörlerin ücretlerinde bir değişiklik olmamıştır. Değirmenlerdeki işçilerin ücretlerindeki düşüş üretim ile ilgilidir. 1887 yılında buhar gücü ile çalışan değirmende 65.000 frank değerinde 155.000 kg un elde edilirken, 1889 yılında 10.000 frank değerinde 60.000 kg un elde edilmiştir. Üretimdeki değişikliğin ücretlere yansıtıldığı anlaşılmaktadır.

Ücretlerdeki en önemli artış ve farklılaşma 1892 yılında meydana gelmiştir. Çırçır fabrikalarında çalışanların ücretleri ilk kez artarak 1 franktan 1.80 franga yükselmiştir. Ücretlerdeki en önemli artış ise pamuk presleme ve buhar gücü ile çalışan değirmenlerde meydana gelmiş, ücretler % 100 artarak 1 franktan 2 franga yükselmiştir. Susam yağı imalathanesinde çalışanların ücretleri ise 1.25 franktan 2 franga yükselmiştir. Bu yılın 2 frank ücret alan bir diğer işçi grubu ise yeni açılan sabun imalathanesinde çalışanlar olmuştur. Tabakhanelerde çalışanların da ücretleri ilk kez artmış, 1 franktan 1.50 franga yükselmiştir. En düşük ücret artışı ise su değirmenlerinde çalışanların ücretlerinde olmuş, ücretler 1 franktan 1.25 franga yükselmiştir. İplik fabrikasında çalışanlar ise 0.50 frank ile 1 frank arasında ücret almışlardır. 1892 yılında daha az işçi ile daha fazla üretim yapılmış olmasının bu ücret artışlarının temel nedeni olduğu düşünülebilir.[55]

1893 yılı, ücretlerin aynı sektörde çalışanlar arasında farklılaştığı bir yıl olmuştur. Bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında niteliksiz işçilerin ücretlerinde önemli bir değişiklik görülmezken, nitelikli işçilerin ücretlerinde artış gözlenmektedir. Çırçır fabrikalarında çalışanların ücretleri 1 ile 4 frank arasında; pamuk presleme, susam yağı imalathaneleri ve buhar gücü ile çalışan değir-

55 AN, F/12/7191.

menlerde çalışanların ücretleri 2 ile 3 frank arasında değişmektedir. Tabakhanede çalışanlar 1 ile 2 frank arasında, su değirmenlerinde çalışanlar ise 0.75 frank ile 1.25 frank arasında ücret almaktadırlar. En düşük ücret ile en yüksek ücret arasındaki farkın büyük olduğu yer ise iplik fabrikasıdır: 0.60 frank-4.50 frank.[56] 1894 yılı ücretlerin düştüğü yıl olmuştur. Çırçır fabrikalarında çalışanlar 0.60 ile 1.50 frank arasında; pamuk presleme (hidrolik) ve buhar gücü ile çalışan değirmenlerde çalışanlar 1.50 ile 2.50 frank arasında; pamuk presleme (buhar gücü) ve susam yağı imalathanelerinde çalışanlar 1 ile 3 frank arasında; tabakhanelerde çalışanlar 1 ile 2 frank arasında; su değirmenlerinde çalışanlar 0.75 ile 2 frank arasında; iplik fabrikasında çalışanlar ise 0.60 ile 4 frank arasında günlük ücret almışlardır. Bu yılın ücret düşüşlerini üretim düşüklüğüne bağlamak mümkün görünmemektedir, çünkü üretimin büyük ölçüde arttığı alanlarda da ücretler düşmüştür. Örneğin, tabakhanelerdeki ve susam yağı imalathanelerindeki ücret düşüşlerini, üretim artışına rağmen, işçi sayısındaki artışa bağlamak mümkün görünmektedir. Tabakhanelerde çalışan sayısı 132'den 210'a, susam yağı imalathanelerindeki işçi sayısı da 70'ten 150'ye yükselmiştir.

1894 yılındaki ücretlerde düşme eğilimi 1895 yılında da devam etmiş, en düşük ücretlerde 1882 yılındaki düzeyin bile altına inilmiştir. 1895 yılında ücretleri değişmeyen sektörler tabakhaneler, buhar gücü ile çalışan pamuk presleme işletmeleri ve susam yağı imalathaneleri olmuştur. Çırçır fabrikalarında çalışanların ücretleri 0.40 ile 1 frank; hidrolik pamuk preslemede ve buhar gücü ile çalışan değirmenlerde çalışanlarınki 0.80 ile 1.50 frank; su değirmenlerinde çalışanların ücretleri 0.60 ile 1 frank; Tarsus'taki iplik fabrikasında çalışanların ücretleri 0.60 ile 4 frank; Adana'daki iplik fabrikasında çalışanların ücretleri 0.40 ile 3 frank arasında değişmektedir.[57]

Ücret artış ya da azalışlarının işçilerin tükettiği temel malla-

56 AN, F/12/7195.

57 AN, F/12/7195.

rın fiyatlarındaki artış ya da azalış ile ilgili olup olmadığını belirlemek amacıyla aşağıdaki tablo düzenlenmiştir:

Temel Tüketim Malları Fiyatları (kg) ve Ücretler (frank)

Fiyat ve Ücretler	1887	1888	1889	1892	1893
Buğday	0.30	0.20	0.20	0.17	0 12
Un	0.16	0.22	0 22	0.35	0.20
Şeker	0.50	0.50	0.50	0.60	0 50
ÇFÜ*	1.00	1.00	...	1.80	1.00-4 00
SYİÜ**	1.20	1.25	...	2.00	2.00-3.00
SDÜ***	1.00	1.00	...	1.25	0.75-1.25

Kaynak: AN, F/12/ 7191 ve AN, F/12/7195'teki yıllık raporlar.

** Çırçır fabrikalarındaki ücretler*

*** Susam yağı imalathanelerindeki ücretler*

**** Su değirmenlerindeki ücretler*

Yukarıdaki tabloda da belirtildiği gibi, un ve şeker fiyatlarının arttığı yıllarda ücretlerin de arttığı görülmektedir. Ancak 1893 yılında un ve şeker fiyatlarının düşmesine rağmen, ücretlerde önemli bir düşüşün görülmemesi, fiyat artışı ya da azalışı ile ücretlerin artış veya azalışı arasında doğrusal bir ilişki kurmayı zorlaştırmaktadır.

İmparatorluğun diğer bölgeleri ile karşılaştırıldığında, özellikle batı bölgelerine göre Çukurova bölgesindeki ücretlerin daha düşük olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, batı bölgelerinde Selanik gibi merkezlerde dokuma tezgâhlarında günde ortalama 10 saat çalışan kadın işçilerin günlük ortalama ücretleri 0.50 ile 0.75 frank arasında değişirken; Adana ve yöresinde ücretler 0.35 ile 0.50 frank arasında değişmektedir.[58] 1882 yılında pamuk preslemede çalışan işçiler Çukurova bölgesinde 1 frank günlük ücret alırken, Selanik'te 3 ile 4 frank arasında değişen ücretler almaktaydı. Buhar gücü ile çalışan değirmenlerdeki işçiler Çukurova'da 1 frank günlük ücret

58 N. VERNEY ve G. DAMBMAN, *A.g.e.*, s. 479.

alırken, Selanik'te 2 ile 3 frank arasında değişen ücretler almaktaydı. Tabakhane çalışanları, Çukurova'da 1 frank alırken, Selanik'te 2 ile 3 frank arasında değişen ücretler almaktaydı.[59] Batı ile karşılaştırıldığında bu ücretlerin oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Benzer bir durum güney bölgeleri ile yapılan karşılaştırmalarda da görülmektedir. Örneğin, 1882 yılında Suriye'nin önde gelen dokuma merkezlerinden Hom ve Hama'da dokuma sektöründe çalışan işçiler 0.94 frank ile 1.88 frank arasında değişen ücretler almaktadırlar. Aynı sektörde çalışan çıraklara ise 0.09 frank ile 0.18 frank arasında değişen ücretler verilmektedir.[60] 1892 yılında Çukurova'da iplik işçileri 0.50 frank ile 1 frank arasında değişen ücretler alırken, Hom ve Hama'da iplik işçileri 2.50 frank ücret almaktadır.[61] Bu örnekler de göstermektedir ki, Çukurova bölgesi İmparatorluğun işçiye en düşük ücret ödenen bölgelerinden birini oluşturmaktadır.

Çukurova bölgesi ile Fransa arasında yapılacak bir karşılaştırma da bölgedeki ücret düzeyinin düşüklüğünü ortaya koymaktadır. Fransa'da 1850 yılında ortalama günlük ücret 2.15 frank, 1860 yılında 2.25 frank, 1870 yılında 2.45 frank, 1880 yılında 2.60 frank, 1890 yılında 2.70 frank, 1900 yılında 2.90 franktır.[62] Yukarıda belirtilen Çukurova bölgesi ile karşılaştırıldığında ücretlerin Fransa'ya göre bir hayli düşük kaldığı görülmektedir. Fransa'da günlük ortalama ücretler, 10 saatlik bir çalışmanın karşılığı olduğu halde, Çukurova bölgesinde 12 saatlik bir çalışmanın karşılığı olduğu dikkate alındığında, ücretlerin oldukça düşük düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır. Çukurova bölgesinde ücretlerin arttığı 1892 ve 1893 yıllarında Fransa ile olan ücret farkının azaldığı görülmektedir.

19. yüzyılın başında dokumacılığın iç tüketime yönelik olarak yapıldığı Çukurova bölgesinde, yüzyılın ortalarına doğru dokuma ve basma imalathaneleri de üretimde bulunmakta; Halep, Antep

59 *A.g.e.* s. 479.

60 AN, F/12/7191; AN, F/12/7195.

61 AN, F/12/7194.

62 Jean et Jacqueline Fourastie, *Pouvoir d'Achat, Prix, Salaires,* Idees/Gallimard, Paris, 1977, s. 65.

ve Maraş gibi dokumacılığın gelişmiş olduğu merkezlerden ithal edilen kumaş ile bu imhalatnamelerin ihtiyaçları karşılamaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle Amerikan İç Savaşı döneminde, pamuk üretiminin artmasıyla birlikte kapitalist fabrika sanayisinin temelleri atılmıştır. Dış pazara yönelik pamuk üretiminin artışı, eş zamanlı olmasa da, önce pamuğun paketlenmesine yönelik olarak pamuk presleme işletmelerinin, daha sonra pamuğun çekirdeğinden ayıklanması için çırçır fabrikalarının ve en sonunda da ihracata yönelik pamuk ipliği fabrikalarının kurulmasına neden olmuş ve dolayısıyla bölgede modern anlamda bir sanayileşme hareketi başlatmıştır. 1850-1880 döneminde bölgedeki mevcut basma ve dokuma imalathanelerinin yaklaşık yarısı, ithal malların rekabetine dayanamayarak kapanmıştır.

Dokuma sektörü dışındaki susam yağı ve tabakhane gibi önemli imalathaneler dönem boyunca ithal mallardan olumsuz yönden etkilenmeyerek varlıklarını sürdürmüştür. Hatta bu imhalathanelerin üretim düzeyinde yükselmeler meydana gelmiştir. 19. yüzyılın sonuna doğru bölgenin ihtiyacını karşılamak için ithal malların yerli üretimine yönelinmiş, bu nedenle sabun fabrikası ve kiremit imalathaneleri ve makarna fabrikaları kurulmuştur. Bölgede üretilen buğdayın un fabrikalarında işlenerek ihracatına geçilmiştir. Bu gelişmeler sonucunda 1886 yılında Adana-Mersin arasında ulaşımı sağlayan demiryolu hattı açılmış, yakın bölge ile ulaşımı sağlayan kervan yolları daha da işlerlik kazanmıştır. Bütün bunlar öncelikle Çukurova bölgesinin dış pazara açılışı ile birlikte bölgenin ulaşım ağının geliştiğini ve sanayileşme sürecine girdiğini; daha sonra da bölgenin pamuk ipliği, makarna, susam yağı ve un gibi mallarda ihracata yönelik sanayileşmeye yöneldiğini göstermektedir. Bunun sonucunda bölge hızla gelişmiş, 19. yüzyılın başı ve ortalarına göre yüzyılın sonunda İmparatorluğun en önemli bölgelerinden biri haline gelmiştir.

19. Yüzyılın Sonunda Selanik'te Sanayileşme ve Ücretli Emek[1]

Kapitalist ekonomiyle bağlantıda olan ayrıcalıklı liman kentlerinden Selanik, gerek demiryolu ulaşımı, gerekse deniz yolu ulaşımına açık olması nedeniyle, önemli bir ticaret merkezidir. Hem nüfus açısından, hem de iktisadi faaliyetler açısından Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen liman kentlerinden biridir. 1840-1870 dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ticaretin hızla geniş-lediği, ithal malların rekabetine dayanamayan yerli "sanayii"nin ve zanaatlerin çöktüğü bir dönemdir. Bu nedenle daha 18. yüzyılın başında dünya pazarıyla bütünleşmiş olan, dış ticarete açık Selanik gibi merkezlerde, 1870'ten itibaren sanayileşme yönündeki çabalar ve ulaşılan sonuçlar önem taşımaktadır. Bu tür merkezlerden biri olan Selanik, 19. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel sanayi ve zanaatlerde yaşanmakta olan çöküşü, meydana gelen yeni gelişmeleri ve değişimi değerlendirmek açısından açıklayıcı örneklerden birini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, 1840-1870 döneminden sonra Selanik'te sanayileşme açısından yaşanan değişimin boyutu ortaya konmaya çalışılacak ve bu değişimin ücretli emek üzerindeki etkisi ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1 Bu makalede değerlendirilen belgeler, Türkiye Bilimler Akademisi'nin "Sosyal Bilimlerde Doktora Sonrası Yurtdışı Araştırma Bursu Programı" çerçevesinde verdiği 3 aylık burs ile Fransa'da arşivlerde yapılan araştırmalarda elde edilmiştir.

I. Sanayileşme Çabaları ve Özellikleri

1834 yılında Selanik'in 40.000 olan nüfusu 1870'lerde 80.000'e, 1888'de 100.000'e, 1905'te 150.000'e yükselmiştir.[2] Veriler, Selanik'teki nüfusun özellikle 1870'lerden sonra hızla arttığını göstermektedir. İncelenen dönemde Selanik'te sanayileşme, iç pazar ve iş gücü açısından bir nüfus sorununun olmadığı anlaşılmaktadır.

Yüzyılın başlarında sınırlı sermaye akışı, riskli ulaşım koşulları, Avrupa'nın sanayi mallarıyla rekabet, düşük gümrük vergileri ve köylülüğün düşük alım gücü Selanik'te sanayinin gelişmesini engelleyen faktörleri oluşturmaktadır. 1838 yılında 10 ipek fabrikasında 625 kişi çalışırken, 1940 yılında fabrika sayısı 17'ye, bu fabrikalarda çalışan sayısı da 987'ye yükselmiştir.[3] 1830'lı yılların sonunda gelişimini sürdüren ipek sanayii, 1840'lı yıllarda Selanik'te ayakta kalmayı başaran ve 35 ipek ipliği fabrikasıyla ilerleme kaydeden en önemli sektördür. 1840'lı yıllarda Selanik'teki ipek sanayii ile ilgili gelişmeler aşağıdaki tabloda verilmektedir:

1840'lı Yıllarda Selanik'te İpek Sanayii

Yıl	Tezgâh Sayısı	İşçi Sayısı	Ödenen Toplam Ücret £	İpek İhracatı £
1840	429	1058	2.737	23.182
1841	459	1103	2.932	24.773
1842	500	1237	3.204	26.773
1843	590	1447	3.746	33.636
1844	600	1470	4.735	49.031
1845	795	1977	23.280	92.181

Kaynak: C. ISSAWI, The Economic History of Turkey 1800-1914, The University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1980, s. 258.

2 Archives Etrangeres (AE), Corrrespondance Consulaire et Commerciale (CCC), Salonique, C. 21; Archives Nationales (AN), F/12/7190; Basil GOUNARIS, "Selanik", Ç. KEYDER, Y. E. ÖZVEREN, ve D. QUATAERT (Der.), *Doğu Akdeniz'de Liman Kentler (1800-1914)*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, s. 104.

3 C. ISSAWI, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1980, s. 257.

1840 yılında işçilere ödenen ücretin ipek ihracatına oranı yüzde 11.8 iken, bu oran 1845 yılında yaklaşık iki kat artarak yüzde 25.2'ye yükselmiştir. 1845 yılı hem üretimde, hem tezgâh sayısında, hem de çalışan sayısında artışın yaşandığı bir yıldır.

İpek fabrikalarında çalışanların büyük çoğunluğunu yoksul Hristiyan ve Yahudi ailelerin kız çocukları oluşturmaktadır. 14-15 yaşlarında olan bu çocuklar 6 ay boyunca günde ortalama olarak 14 saat çalışmaktadır.[4] 1850'li yıllarda fabrika sayısının yarıya inmesine rağmen, yoğun olarak ucuz çocuk emeğinden yararlanılması ve yerel kadın işçilere ödenen olağanüstü düşük ücretler nedeniyle, ipekçilik 1870'lerin ortasına kadar sanayideki önemini koruyabilmiştir. 1873 yılında 950 işçinin çalıştığı 475 iplik eğirme tezgâhına sahip 18 ipek fabrikası bulunmaktadır.[5]

İpek fabrikaları ile birlikte dış ticaretin hızla genişlediği dönemin son yılı 1870'te, Selanik'teki temel sanayi kuruluşu sayısı yirmi dokuzdur. Bunun önemli bir bölümünü değirmenler, tabakhaneler, pamuk ve yün presleri oluşturmaktadır[6]. 1874 yılında ise Selanik'te faaliyette olan sanayi kuruluşları 39'a yükselmiştir. Bu kuruluşların üretimleri ve çalıştırdıkları işçi sayısı aşağıdaki tabloda verilmektedir:

1874 Yılında Selanik'te Temel Sanayi Kuruluşları

Sanayi Kuruluşları	Toplam	Faal	Üretim	Değer (frank)	İşçi Sayısı
Buharlı Değirmen	3	3	79.000 torba	3.150.00	122
Buharlı Pamuk ve Yün Presleri	3	3	9.000 balya	3.875.000	14
Hidrolik pamuk presleri	4	4	12.000 balya	4.175.000	27
İpek Fabrikaları	18	11	12.928 balya	653.725	675
Tabakhane	18	14	32.000 deri	960.000	190

Kaynak: AN, F/12/7190.

4 *A.g.e.*, s. 258.

5 B. GOUNARIS, *A.g.e.*, s. 107.

6 AN, F/12/7190.

1870'li yılların ilk yarısına kadar varlığını sürdüren ipek sanayii 1870'li yılların ortasından itibaren, pamuklu sanayinin gelişmesine paralel olarak gerilemeye başladı. Tablodan da görüldüğü gibi ipek üretimi ile pamuk üretimi arasında miktar açısından ciddi bir fark olmamasına rağmen, değer açısından pamuk lehine büyük bir fark vardır. Üstelik pamuk preslerinde az sayıda işçi çalıştırılırken, ipek fabrikalarında daha fazla işçi çalıştırılmaktadır. 1870'li yıllar, Selanik'te pamuk sanayiinin ipek sanayiinin yerini almaya başladığı yıllar olma özelliği taşımaktadır. Bu gelişme sonucunda, 18 ipek fabrikasından faaliyette olanların sayısı giderek azalarak 1874'te 11'e, 1875'te 7'ye, 1877'de 5'e düşmüştür.[7] Azalış izleyen yıllarda da sürmüştür. 1880'li yılların sonunda Selanik'te faaliyette bulunan ipek fabrikası sayısı ikiye düşmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ipek sanayiini yaşatma çabalarına rağmen, en ucuz iş gücü olarak çocuk ve kadın emeğinden yararlanan ipek fabrikaları, diğer alanlardaki görece yüksek işçi ücretleri nedeniyle, düşük ücretli işçi bulamama sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. 1874 yılında en düşük ücreti ipek işçileri almakta ve ücretler 1 frank ile 1.80 frank arasında değişmektedir. 1882 yılında ise en düşük ücreti pamuk ipliği işçileri almaktadır ve ücretleri 1 ile 3 frank arasında değişmektedir. Quataert,[8] ucuz emek gücünden yararlanılarak düşük maliyetle üretimde bulunulan Selanik'teki ipek sanayiinin çöküşünde işçi ücretlerinin artışını önemli bir etken olarak göstermektedir. 1870'lerin başına kadar varlığını sürdürebilen ipek sanayii, pamuklu ve yünlü dokuma karşısında tutunamayarak çökme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Selanik'te, bir yandan yeni alanlarda sanayi ortaya çıkarken, diğer yandan 1870 öncesinde ücretli emeğin önemli bir bölümünü istihdam eden geleneksel sanayi can çekişmektedir.

1870'li yıllar ve sonrası Selanik'in demiryolu aracılığı ile

7 AN, F/12/7189; AN, F/12/7190.

8 D. QUATAERT, "Premieres fumées d'usines", *Salonique 1850-1914*, Autrements, Serie Memoires, Paris, 1992, s. 184.

Avrupa'yla doğrudan bağlantı kurduğu yıllar olmuştur. Demiryolu ağının gelişimi ile birlikte Selanik, bölgenin en önemli ticaret merkezi haline gelmiştir. Geleneksel ticaret mekânları olan fuarlar sönükleşerek, yerlerini modern ticaret mekânları olan dükkânlar ve ticari gezginlere bırakmıştır.[9] Demiryolu ve deniz yolu ulaşımının yanı sıra, haberleşme olanaklarının da gelişmesiyle Avrupa'yla kesintisiz iletişim sağlanmıştırve bu da ticaretteki değişim sürecini daha da hızlandırmıştır. 1864 yılında Osmanlı Bankası'nın bir şube açması ile başlayan bankacılık, ticaretin ve sanayileşmenin gereksindiği krediyi sağlama olanakları da sunmaya başlamıştır. Ulaşım, haberleşme ve bankacılık hizmetlerinin sağladığı bu yeni olanaklar, 1870'li yıllardan itibaren sınai gelişme için elverişli bir ortam yaratıyordu. Sanayileşmede tercih hangi yönde olacaktı? Tercihin hangi yönde yapıldığını anlamak için izleyen yıllardaki sanayileşmeye bakmak gerekmektedir.

1870'li yıllarda sanayi alanında ortaya çıkan en önemli gelişme sabun imalatı ile un değirmenlerinde meydana gelmiştir. 1878 yılında inşaatına başlanan ve 1879 yılında faaliyete geçen pamuk ipliği fabrikası ise bir diğer önemli sanayi kuruluşudur. 1870'li yıllardaki sanayileşmenin teknik düzeyi düşüktür ve bu sanayileşme daha çok ucuz iş gücüne dayanmaktadır. 1870'li yılların sonunda ulaşılan sanayileşme düzeyi, önemli bir değişiklik göstermeden 1880'li yılların başına kadar sürmüştür. 1881 yılına gelindiğinde sanayi kuruluşlarına bir pamuk ipliği fabrikası, bir alkollü içki fabrikası ve bir briket fabrikası eklenmiştir. 1880'lerin başındaki sanayi kuruluşları ve bunların üretimleri aşağıdaki tabloda belirtildiği gibidir:

9 Fransa'nın Selanik Konsolosunun 1834 yılında hazırladığı bir rapora göre Rumeli'de, Selanik'e 1 gün ve 3 gün uzaklıkta, bir hafta ile dört hafta arasında değişen sürelerde açık olan 9 önemli fuar bulunmaktaydı. AE, (CCC), "Memoire sur le commerce d'importation et d'exportation de ville de Salonique", Salonique, C: 21

1881 Yılında Selanik'te Temel Sanayi Kuruluşları

Sanayi Kuruluşları	Toplam	Faal	Üretim	Değer (frank)	İşçi Sayısı
Buharlı Değirmen	8	8	156.000 torba	5.349.500	177
Buharlı Pamuk ve Yün Presleri	1	1	...	...	...
Hidrolik Pamuk Presleri	10	10	13.800 balya	...	50
Pamuk İpliği Fabrikası	1	1	60.000 paket	690.000	300
Tabakhane	5	5	20.000 deri	150.200	40
Sabun İmalathaneleri	7	7	1.602.700 kg	1.202.000	35
Briket Fabrikası	1	1	800.000 tuğla	32.000	40
Alkollü İçki Fabrikası	1	1	1.500 hektolitre	82.000	54

Kaynak: AN, F/12/7190.

1883 yılında Selanik'te bir bakır dökümhanesi kurma girişiminde bulunulmuş, ancak kullanılan yanlış malzeme nedeniyle bu girişimde başarılı olunamamıştır. Kentin ihtiyacını karşılamaya yönelik küçük dökümhaneler ancak izleyen yıllarda kurulmuştur.[10] Öte yandan iç pazara yönelik olarak kentin briket ve tuğla ihtiyacını karşılamak için küçük atölyeler kurulmuştur. 1884 yılında bir çivi, bir de demir karyola imalathanesi faaliyete geçerek, dayanaklı mal üretiminde ithal ikameci sanayileşmenin ilk girişimlerini oluşturmuştur.

1883 yılının Nisan ayında tütün rejisi, kentte 211 işçi çalıştıran bir fabrika açmıştır.[11] 1885 yılında ikinci pamuk ipliği fabrikası açılmıştır.[12] 1880'li yılların ortasından itibaren kentin gereksinimlerini karşılamaya ve tarımsal ürünleri ihracat için işlemeye yönelik üretimden, dayanıklı mal üretimine yönelik üretime geçilmeye başlanmıştır. İzleyen yıllarda iplik fabrikalarının sayısı ve kapasitesi artırılarak ihracata yönelik üretime geçilmiştir. 1880'li yılların sonunda her iki iplik fabrikasının toplam yıllık üretimi yaklaşık

10 AN, F/12/7190; "Rapports Commerciaux des Agents Diplomatiques et Consulaires de France", 1892, s. 69.

11 AN, F/12/7190.

12 "Rapports Commerciaux des Agents Diplomatiques et Consulaires de France", 1892, s. 67; D. QUATAERT, *A.g.e.*, s. 181.

1.500.000 kg olmuştur. Bunun üçte biri içeride tüketilirken, geri kalanı İstanbul, Yunanistan ve Suriye'ye ihraç edilmiştir.[13]

1880'li yılların başında açılmış olan çok sayıdaki fanila ve örgü atölyelerinin yanı sıra kurulmuş olan 3 makarna fabrikası, 4 sandalye atölyesi ve bir tahta kerevet fabrikası kentin diğer sanayi kuruluşlarını oluşturmaktaydı. Bu yıllar boyunca yerel yünlü dokumacılık da gözle görülür bir gelişim göstermiştir. Ancak yünlü dokumada hakim olan el emeğidir, makineleşmeye ve fabrika üretimine ancak 1908 yılında geçilebilmiştir.[14] 1890'lı yıllarda mevcut sanayi yapısında köklü bir değişiklik meydana gelmemekle birlikte, var olan sanayinin iyileştirilmesi ve kapasitesinin artırılması yönünde çabalar gösterilmiştir.

Sanayicilerin gereksinim duyduğu krediyi sağlayan kurum olarak, 1864 yılında açılan Osmanlı Bankası'nın Selanik şubesinden sonra, 1888 yılında Allatini kardeşlerin Paris ve Viyana bankaları ile ortaklaşa açtıkları 2.000.000 frank sermayeli Selanik Bankası, pek çok yerel sanayi işletmesinin kurulmasında önemli rol oynayarak, Selanik'teki sanayileşme sürecine hız katmıştır.[15]

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçilirken, pamuk ipliği üretiminin artışına bağlı olarak, Selanik'te her birinde iki-üç işçinin çalıştığı çok sayıda küçük örgü atölyesi faaliyette bulunmaktaydı. Buralarda pamuk çorap, yün gömlek ve şal üretilmekteydi.[16]

Yüzyılın sonuna gelindiğinde Selanik iç pazar kadar sınırlı da olsa, dış pazara yönelik de üretim yapan bir sanayileşme düzeyine ulaşmıştır. Bazı alanlarda dayanıklı malların yerli üretimine yönelinmiş, sanayi üretiminde belirgin bir çeşitlilik oluşmuştur. 19. yüzyılın sonunda kent Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli pamuk ipliği üretim merkezine dönüşmüştür. Kentin en önemli sanayileşme dönemi 1880'li yıllar olmuştur. Dış dünya ile ilişki kur-

13 "Rapports Commerciaux des Agents Diplomatiques et Consulaires de France", 1892, s. 67

14 D. QUATAERT, *A.g.e.*, s. 180.

15 *A.g.e.*, s. 178.

16 *A.g.e.*, s. 181.

ma ayrıcalığına sahip bir liman kenti olarak Selanik, ithal malların rekabetinden sanayileşme açısından olumsuz yönden etkilenmenin ötesinde, ticaretin getirdiği ivme ve iç pazarın gereksinimleri çerçevesinde, ipek sanayii gibi geleneksel sanayide bir çöküş yaşansa da, 1870'li yıllarda başlayan yeni alanlardaki sanayileşme süreci 1880'li yıllarda önemli bir gelişme sağlamış, 1890'lı yıllarda da mevcut sanayinin kapasitesini artırmaya yönelmiştir.

II. Ücretli Emek

Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ticaretin hızla genişlediği 1840-1870 döneminin başında Selanik'te ücretli emeği istihdam eden en önemli sanayi ipek sanayii ve tabakhanelerdi. 1840'lı yılların ilk yarısında 35 ipek ipliği fabrikasında büyük çoğunluğu kız çocuğu ve kadınlardan oluşan binden fazla işçi çalışmaktaydı. Düşük ücretlere rağmen 1850'li yıllarda fabrika sayısı yarı yarıya azalmış, 1873 yılında ise 18'e düşmüştür. Bu 18 fabrikadaki 475 iplik eğirme tezgâhında 950 işçi çalışmaktaydı.[17] Fransa'nın Selanik konsolosunun hazırladığı bir rapora göre, 1870 yılında Selanik'teki en yüksek ücret 12 frank, ortalama ücret 2.50 frank, en düşük ücret ise 1 franktır. En yüksek ücreti alanlar fabrikalardaki makine aksamının tamirinde çalışan, Avrupa'dan gelmiş olan mekanisyenlerdir.[18]

1840-1870 döneminin sonunda, günde ortalama 12 saat çalışan işçilerin sayısını ve ücretlerini yansıtan en önemli veriler aşağıdaki tabloda verilmektedir:

17 B. GOUNARIS, A.g.e., s. 107.

18 AN, F/12/7190.

1874 Yılında Selanik'teki Temel Sanayilerde Çalışan İşçiler ve Bu İşçilerin Aldıkları Ücretler

Sanayi Kuruluşları	Toplam	Faal	İşçi Sayısı	Günlük İşçi Ücreti En Düşük (frank)	Günlük İşçi Ücreti En Yüksek (frank)
Buharlı Değirmen	3	3	122	2.10	3.10
Buharlı Pamuk ve Yün Presleri	3	3	14	3.50	4.00
Hidrolik Pamuk Presleri	4	4	27	3.00	3.50
İpek Fabrikaları	18	11	675	1.00	1.80
Tabakhane	18	14	190	1.20	2.00

Kaynak: AN, F/12/7190.

Tablodan da izleneceği gibi, yüzyılın başından itibaren ipek sanayii kentin en önemli sektörü olmasına rağmen, işçi ücretleri açısından en düşük ücretlerin ödendiği bir sektördür. Bunun temel nedenlerinden bir tanesi, bu sektörün dış pazara yönelik üretim yapması ve bu nedenle de diğer rakipleriyle rekabet edebilme gücünü arttırma zorunluluğudur. Öte yandan 12 yaşından itibaren bu fabrikalarda çalışmaya başlayan genç kızların drahoma bedelini toplayıncaya kadar çalışıp, sonra işten ayrılmaları sektörde sürekli işçiliği engellemekte, bu nedenle ücretler düşük kalmaktadır. 1870'li yıllara kadar alternatif çalışma olanaklarının olmaması, sektör üzerinde ücretleri artırıcı bir baskı yaratamamıştır. Nitekim sonraları daha yüksek ücretlerin ödendiği yeni iş olanaklarının oluşması ve bunun yanı sıra piyasalardaki değişen talep sorunu, ipek sanayiini oldukça zor durumda bırakmıştır.

Kentin bir diğer düşük ücret ödeyen sektörü, yine oldukça eski bir geçmişe sahip olan tabakhanelerdir. Tabakhane işçilerine 1.20 frank ile 2 frank arasında değişen ücretler ödenmektedir. Tabakhaneler ipek sanayiinden sonra kentin en çok işçi çalıştıran sanayiidir. Düşük ücret ödeyen bir diğer sektör de 1850'li yıllardan beri faaliyette bulunan ve çalıştırılan işçi sayısı bakımında üçüncü sırada olan buharlı değirmenlerdir. Buralarda çalışan işçilere 2.10 frank ile 3.10 frank arasında değişen ücretler ödenmektedir.

Bu ücretler her ne kadar düşük olsa da, ipek sanayiinde ve tabakhanelerde çalışan işçilere verilen ücretlere oranla hayli yüksektir. Kentin en düşük ücret ödeyen kuruluşları en eski kuruluşlarıdır.

Selanik'te en yüksek ücreti pamuk ve yün preslerinde çalışan işçiler almaktadırlar (en az 3, en çok 4 frank). Tablodan da anlaşılacağı gibi buharlı preslerde çalışanların ücretleri, hidrolik preslerde çalışanlara göre daha yüksektir. Bu preslerde çalışan bir işçi ipek sanayii ile tabakhanelerde çalışanlardan iki-üç kat daha fazla ücret almaktadır.

1875 yılında değirmenlerde ve preslerde çalışanların ücretlerinde önemli bir değişiklik olmazken, ipek sanayiinde ödenen en yüksek ücret 1.80 franktan 1.60 franga; tabakhanelerde ödenen en düşük ücret 2 franktan 1.20 franga, en yüksek ücret 2.20 franktan 2 franga düşmüştür. Ücretlerin düştüğü iki sektörden biri olan ipek sanayiinde, çalışan işçi sayısı 675'ten 721'e yükselirken; tabakhanelerde çalışan işçi sayısı 190'dan 150'ye düşmüştür. Tabakhanelerde çalışanların ücretlerindeki düşüşün nedeni boşta kalan 40 işçinin aralarında yarattığı rekabet olabileceği gibi, talepteki değişmeden de kaynaklanmış olabilir. İpek sanayiinde çalışan işçi sayısı artmakla birlikte faaliyetteki fabrika sayısı 11'den 7'ye düşmüştür.[19] Atıl kapasite ile çalışan ipek fabrikaları kapanan diğer ipek fabrikalarının işçilerini istihdam ederken, işçilerin aralarındaki iş bulma rekabetinden yararlanarak ücretleri aşağı çekmiş olabilirler.

1877 yılında da değirmenler ile pamuk ve yün preslerinde çalışan işçilerin ücretlerinde bir değişiklik olmamıştır. İpek sanayiinde çalışan işçilerin aldıkları en düşük ücretlerde bir değişiklik olmazken, en yüksek ücret alan işçilerin ücretleri 10 santim daha azalarak 1.50 franga düşmüştür. Tabakhanelerde çalışan işçilerin ise aldıkları en yüksek ücret 30 santim artarak 2.50 franga yükselmiştir. İpek sanayiinde çalışanların sayısı 400'e, tabakhanelerde çalışan işçilerin sayısı da 70'e düşmüştür. İki sabun imalatha-

19 AN, F/12/7190.

nesinde 12 işçi çalışmakta, aldıkları ücret ise 5 frank olup, bu ücret Selanik'te ödenen en yüksek ücrettir.[20] 1878 yılında da ücretlerde önemli bir değişiklik olmamış, sabun imalathanelerinde çalışanların ücretleri düşerek kendi içinde farklılaşmış, en düşük ücret 2 frank, en yüksek ücret 3 frank olmuştur. 1879 yılında ise sabun imalathanelerinde çalışanların ücretleri artarak en düşük ücret 2.50 franga, en yüksek ücret 3.50 franga çıkmıştır. Diğer sektörlerde çalışanların ücretlerinde bir değişiklik olmazken, yeni açılmış olan pamuk ipliği fabrikasında çalışan işçilere en düşük ücret olarak 1 frank, en yüksek ücret olarak da 4 frank ödenmiştir.[21]

1878 yılında buharlı değirmenlerde çalışanların sayısı 197'ye yükselmiş, 1879 yılında da 195'e inmiştir. Pamuk ve yün preslerinde çalışanların sayısı 1877 yılında 80'e 1878 yılında da 86'ya yükseldikten sonra, 1879 yılında 56'ya düşmüştür. 1878 ve 1879 yılında tabakhanelerde çalışan işçi sayısı 40'a düşerken, sabun imalathanelerinde çalışanların sayısı 20'ye yükselmiştir. 1879 yılında faaliyete geçen pamuk ipliği fabrikasında ise 300 işçi çalışmaktadır.[22]

1881 yılında da yerleşik sektörler olan değirmenler, sabun imalathaneleri, tabakhaneler ve preslerde çalışanların ücretlerinde 1879 yılına göre bir değişiklik olmazken; pamuk ipliği fabrikasında çalışanların aldıkları en yüksek ücret 1 frank artarak 5 franga yükselmiştir. 1881 yılı Kasım ayında faaliyete geçen alkollü içecek fabrikasında çalışan 54 işçi ise en yüksek ücret olarak 3 frank, en düşük ücret olarak 2.50 frank almaktadır. Briket imalathanesinde çalışan 40 işçiye ise en yüksek ücret olarak 3 frank, en düşük olarak da 2 frank ödenmektedir.[23]

1881 yılında değirmenlerde 177, preslerde 50, sabun imalathanelerinde 35, pamuk ipliği fabrikasında 250'si genç kız, 50'si erkek ol-

20 AN, F/12/7189; AN, F/12/7190.

21 AN, F/12/7190.

22 AN, F/12/7190.

23 AN, F/12/7190.

mak üzere toplam 300, tabakhanelerde 40, alkollü içecek fabrikasında 54, briket imalathanesinde 40 işçi çalışmaktadır.[24]

1882'de temel sanayi kuruluşlarında çalışanların ücretlerini 1874 yılı ile karşılaştırabilmek için, bu ücretleri bir tablo şeklinde vermek yararlı olacaktır:

1882 Yılında Selanik'te Temel Sanayilerde Çalışan İşçi Sayısı ve Bu İşçilerin Aldıkları Ücretler

Sanayi Kuruluşları	Toplam	Faal	İşçi Sayısı	Günlük İşçi Ücreti En Düşük (frank)	Günlük İşçi Ücreti En Yüksek (frank)
Buharlı Değirmen	8	8	183	2.00	3.00
Buharlı Pamuk ve Yün Presleri	1	1	...	...	...
Hidrolik Pamuk Presleri	10	10	50	3.00	4.00
Pamuk İpliği Fabrikası	1	1	300	1.00	5.00
Tabakhane	5	5	35	2.00	3.00
Sabun İmalathanesi	7	7	35	2.00	3.50
Alkollü İçecek Fabrikası	1	1	31	2.00	3.00
Briket İmalathanesi	1	1	70	2.00	3.00

Kaynak: AN, F/12/7190.

Yukarıdaki tablodan da izlenebileceği gibi, 1881 yılı ile karşılaştırıldığında pamuk ipliği fabrikası ile briket imalathanesi dışındaki alanlarda gerek en düşük ücretlerde, gerekse en yüksek ücretlerde genel bir düşüş meydana gelmiştir. Çalışan işçi sayısında 1881'e göre genelde bir değişiklik olmazken, briket imalathanesinde çalışanların sayısı 40'tan 70'e yükselmiştir.[25]

1883 yılında ücretlerde önemli bir değişiklik olmazken tütün fabrikasının faaliyete geçmesi nedeniyle sanayi işçilerine 132'si genç kız, 79'u erkek olmak üzere toplam 211 yeni işçi katılmıştır. Bu işçilerden yetişkin erkeklere en düşük ücret olarak 2.40 frank; en yüksek ücret olarak 3 frank, erkek çocuklara en düşük ücret olarak 1.75

24 AN, F/12/7190.

25 AN, F/12/7190.

frank, en yüksek ücret olarak 2.40 frank, kız çocuklarına ise en düşük ücret olarak 1.10 frank, en yüksek ücret olarak da 2.25 frank ödenmiştir.[26] 1883 yılı itibariyle imalathane ve fabrikalarda çalışan işçilerin yaklaşık yarısını yaşları 12-18 arasında değişen Musevi genç kızlar oluşturmaktadır. İplik fabrikası ve tütün fabrikası gibi çok sayıda işçi çalıştıran fabrikalarda ise bu oran yaklaşık % 75'e yükselmektedir (511 işçinin 382'si genç kızdır).

Kentin sürekli inşaat halinde olması önemli miktarda inşaat işçisinin istihdam edilmesine yol açmaktadır. Fransa'nın Selanik Konsolosunun hazırladığı bir rapora göre 1883 yılı kışına oranla yazın işçi talebi nedeniyle ücretler artmıştır. Usta duvarcının günlük ücreti 4 franktan 4.75 franga; duvarcının 2.50-3.25 frank olan ücreti 3.25-4 franga; işçinin ücreti 1.30-1.50 franktan 1.50-2 franga; çırakların ücreti 0.75-1.50 franktan 1-2 franga yükselmiştir.[27]

1880'li yılların sonuna gelindiğinde yeni açılan işletmelere, arttırılan kapasitelere bağlı olarak kentte çalışan sayısı da artmaya başlamıştır. 1889 yılında faaliyetini sürdürebilen ipek sanayiinde çalışan 450 işçi de göz önünde tutulduğunda, kentin işçi çalıştıran en önemli kesiminin tekstil sektörü olduğu görülmektedir. Onu tütün sektöründe çalışanlar, değirmenler ve giderek çalışan sayısını arttıran briket imalathanesi izlemektedir. Yüzyılın sonuna doğru işçiler giderek belli mekânlarda yoğunlaşmaktadır. 1880'lerdeki sanayileşme sürecindeki yoğunluğun 20. yüzyılın başında da yaşanması, Selanik'te sanayide çalışanların sayısında önemli artışlara yol açmıştır. 20. yüzyılın başında sanayi işçilerinin sayısı 20.000'e ulaşmıştır.[28] Ulaşım sektöründe çalışan 5.000 işçi de dikkate alındığında işçilerin kent nüfusuna oranı % 20'ye ulaşmaktadır.

26 AN, F/12/7190.

27 AN, F/12/7190.

28 D. QUATAERT, *A.g.e.*, s. 190.

1908 Devrimi ve İşçi Hareketi

Siyaset bilimciler açısından olduğu kadar emek tarihçileri açısından da 1908 Devrimi ve bu devrimde işçi hareketinin yeri bir "muamma"dır. Muammadır, zira herkes nedense bu devrim sürecinde ciddi bir işçi hareketi olmadığını düşünür. Ne var ki, gerçek bugüne kadar yazılandan daha farklıdır. O kadar farklıdır ki, genellikle bir ön kabul olarak devrim öncesinde işçi sınıfında hiçbir hareketlilik olmadığı kabul edilir.[1] Teorik olarak doğruya az çok yaklaşılsa bile bu yanlıştan kurtulunamaz.[2] Oysa, devrim öncesindeki iki-üç ay boyunca işçi yoğunluğu olan her yerde bir "hareketlilik" vardır. Bu durum, işçi sınıfının doğrudan olmasa bile dolaylı olarak bu devrim hareketinin içinde yer aldığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu hareketliliği daha net görebilmek, dönemin ağır baskıcı yönetimi ve sansürünü aşmak için doğrudan iktidarın "güvenlik" ile ilgili kaynaklarına bakmak gerekir. Ne yazık ki bugüne kadar, emek tarihi çalışanlar daha çok sansürlü gazetelere baktıklarından bu hareketi ve canlılığı göremişlerdir.

Bir ülkenin siyasi yapısı kadar o ülkenin çalışma ilişkileri, emek ile sermaye arasındaki çatışmalar da o ülkenin ne olduğunu göste-

1 1908 Devriminden önce, bu yılda, hiçbir grev olmadığına ilişkin değerlendirme için bakınız: Ş. GÜZEL, *Türkiye'de İşçi Hareketi (1908-1984)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

2 C. UZUN, "Kemalizm Sol Değil", *antikapitalist*, İstanbul, 2004.

rir. Aşağıdaki liste 1908 Devrimi öncesi işçi hareketliliğinin boyutunu göstermektedir:[3]

1) 17 Nisan 1908, Balatkapısı fırın işçileri grevi
2) 10 Mayıs 1908, Paşabahçe işçileri grevi
3) 12 Mayıs 1908, Rıhtım kömür işçileri grevi
4) 9 Haziran 1908, Şirket-i Hayriye Hasköy Fabrikası işçileri grevi
5) 10 Haziran 1908, Reji işçileri grevi
6) 12 Haziran 1908, Haliç kömür işçileri grevi
7) 12 Haziran 1908, Liman işçileri grevi
8) 12 Haziran 1908, Reji işçileri grevi
9) 12 Haziran 1908, Rıhtım işçileri grevi
10) 12 Haziran 1908, Rıhtım ve liman işçileri grevi
11) 19 Haziran 1908, İstinye, Linerdop Çimento Fabrikası işçileri grevi
12) 20 Haziran 1908, Reji işçileri grevi
13) 20 Haziran 1908, Vapurlara kömür taşıyan işçilerin grevi
14) 23 Haziran 1908, Beyoğlu fırın işçileri grevi
15) 24 Haziran 1908, Paşabahçe işçileri grevi
16) 26 Haziran 1908, Anadolu şimendifer işçileri grevi
17) 26 Haziran 1908, Fırın işçileri grevi
18) 26/27 Haziran 1908, Fırın işçileri grevi
19) 27 Haziran 1908, Istabl-ı Amire çalışanları grevi
20) 28 Haziran 1908, Aşçılar grevi
21) 29/30 Haziran 1908, Anadolu şimendifer işçileri grevi
22) 30 Haziran 1908, Gazhane kömür taşıyıcısı işçileri grevi
23) 30 Haziran 1908, Rumeli şimendifer işçileri grevi
24) 1 Temmuz 1908, Bakırköy basımhane işçileri grevi
25) 1 Temmuz 1908, Rumeli Şimendifer Yedikule Fabrikası işçileri grevi
26) 3 Temmuz 1908, Rıhtım şirketi grevi
27) 3/4 Temmuz 1908, Kazlıçeşme debbağhane işçileri grevi
28) 13/14 Temmuz 1908, Anadolu şimendifer işçileri grevi
29) 15 Temmuz 1908, Tramvay şirketi işçileri grevi

3 Bu yazıda sözü geçen eylemler Zabtiye Nezareti Evrakı, Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdiriyeti Analitik Envanteri, Dahiliye Nezareti İdare Kısmı Analitik Envanteri, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti dosyalarından derlenmiştir. Pek çok eyleme ilk kez bu yazıda yer verilmektedir.

Emek tarihi açısından bakıldığında, yukarıdaki listede yer alan grevlerin ve işçi eylemlerinin sadece dört tanesi (koyu yazılmış olanlar) kendilerine emek tarihinde yer bulabilmiştir. Bu dört greve bakanlar 1908 Devrimi öncesindeki iki ay boyunca sadece İstanbul'da gerçekleşen diğer 25 grev ve eylemden haberdar olmadıkları için, işçilerin hareketliliğini ve "rahatsızlığını" görememişlerdir. Bu nedenle de en sağdan en sola 1908 Devrimi üzerine yazanlar işçi hareketinin bu canlılığını gösterememişlerdir. Üstelik, araştırma yaptığımız evraklarda Haziran-Temmuz 1908 dönemi ile ilgili pek çok dosya, nedense, yer almamaktadır. Böyle olduğu için de örneğin Selanik gibi bir işçi kentinde hangi grev ve eylemlerin yapıldığını bilememekteyiz.

1908 Devrimi öncesi işçi eylemleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun olduğu kadar emek tarihinin de "arkaik" kalmış bir konusudur. Arkeolojik titizlikle kazılar ilerledikçe, işçi sınıfının 1908 Devrimi öncesinde oldukça hareketli olduğu görülecek ve bu dönemin önemi anlaşılacaktır. Kuşkusuz, bu durum işçi sınıfının en zayıf ve en geri, bütün bunların ötesinde en örgütsüz olduğu dönemde, bir devrim hareketine ne kadar destek verip vermediğini de gösterecektir. Zira, sınıf olarak bile bir kimliğe sahip olamayan örgütsüz işçilerin devrim öncesindeki bu canlılığı ciddi bir potansiyeli göstermektedir. 1908 Devriminden önce örgütsüz ve bilinçsiz işçi kitlesi, dünya devrim hareketleri açısından mütevazı olan, ama Osmanlı'nın en baskıcı ve gerici döneminde tüm zamanların en önemli eylemliliğine işaret eden bu hareketliliği ile nasıl bir potansiyele sahip olduğunu göstermiştir. Zaten devrimi gerçekleştiren İttihat ve Terakki de bu gerçeği görerek, 1909 yılında Tatil-i Eşgal Kanunu ile, işçilerin büyük çoğunluğunun çalıştığı kamu kurum ve kuruluşları ile imtiyaz ve ruhsat almış şirketlerde sendika kurmayı yasaklamış, işçilerin örgütsüz olarak greve gitmelerini serbest bırakmıştır. Cumhuriyet yönetiminin de 1963'e kadar bu politikayı benimsemiş olması, 1908 Devrimi öncesindeki işçi hare-

ketinin ortaya koyduğu potansiyel tehlikeyi ne kadar önemsediğini göstermektedir.

Baskıcı ve otoriter Osmanlı İmparatorluğu döneminde en örgütlenememiş haliyle bile işçiler bir devrimin doğumuna yol açamasalar da, huzursuzluklarını ortaya koyan eylemlere başvurmuşlardır. Bu eylemlerin geriye bıraktığı tortu ve korku hem 1908 Devrimini gerçekleştirenler, hem Cumhuriyeti ilan edenler için, bir miras olarak, önemli olmuştur.

Kuruluş Yıllarında Türkiye'de İşçi "Sınıfı" ve Grevler (1923-1936)

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde, kapitalist ve modern bir toplumun temellerinin atıldığı kuruluş yılları, I. Dünya Savaşı'ndan yorgun çıkmış ve onun üzerine bağımsızlık mücadelesi vermiş bir halkın geçiminin asgari olarak karşılaması çabalarını içeren bir dönemdir. Pek çok ülke I. Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile savaş ekonomisinin yükünden kurtulup kalkınma hamlesi içine girerken, Türkiye 1922 yılı sonlarına kadar bağımsızlık savaşı vermiş, kalkınma hamlesine girmekte gecikmiştir. 1923 yılında Cumhuriyet bir rejim biçimi olarak ilan edilmiş, izleyen yıllarda siyasal, hukuksal, toplumsal ve ekonomik alanlarda yeniden bir yapılanma sürecine girilmiştir. Bu sürecin işçi sınıfına nasıl yansıdığını ortaya koyabilmek için, kısaca da olsa Osmanlı İmparatorluğu'nda ücretli emeğin oluşumuna ve devralınan mirasa değinmek gerekmektedir.

Sanayileşmenin bir ürünü olan işçi sınıfı, Osmanlı İmparatorluğu'nda da sanayileşme sürecine bağlı olarak daha geç bir zaman diliminde ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde de mülksüzleşmiş, büyük kentlerdeki işsiz-güçsüz "başıbozuk" denilen kitle, "baldırıçıplak"lar, işçi sınıfının atalarını oluşturmaktadır ki, bunlar da, Marx'ın belirttiği gibi, Avrupa'da alışageldikleri feodal yaşantıdan, yaşam tarzından kopartılıp, yeni koşulların baskısıyla yığın halinde işsiz-güçsüz kalıp, dilenci, hırsız ve serseri haline getirilmiş yığınlarla önemli benzerlikler

göstermektedir.[1] Bunlar da Avrupa'da olduğu gibi yöneticiler tarafından şiddete tabi tutulmuş, falakadan idama kadar çeşitli cezalar uygulanarak sistemle, çalışma hayatıyla bütünleştirilmeye çalışılmıştır.[2]

Türkiye işçi sınıfının oluşumuna yol açan ve sanayinin ücretli emek gereksinimini karşılayan kaynaklar çeşitli nedenlerle (kuraklık, kıtlık, siyasal baskı, ekonomik bunalım ve mülksüzleşme gibi) topraktan koparak göç eden köylüler, kapitalist dünyanın malları ile rekabet edemeyip üretim araçlarını kaybetmiş olan zanaatkârlardır. 17. yüzyıldan itibaren kapitalizmin etki alanına giren Osmanlı İmparatorluğu rekabet gücünü yitirmiş, lonca teşkilatı darbe yemeye başlamıştır. Bunun sonucunda, 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru ilk mülksüzleşmiş, üretim araçlarından kopmuş işçiler, devletin silah sanayii ile dokuma sektöründe ortaya çıkmaya başlamışlardır.[3]

19. yüzyıla kadar, büyük ölçekli manüfaktür sanayii ve fabrikalar bulunmadığından, imalat sanayii daha çok görece küçük atölyelerde, un değirmenleri, zeytinyağı imalathaneleri ve fırınlar başta olmak üzere gıda dalında; dokumacılık, dericilik ve sabun imalatı gibi geleneksel üretim dallarında toplanmıştır. Bölgenin ve kentin gereksinimlerini karşılamanın yanı sıra Selanik, Edirne, Bursa, Konya, Diyarbakır, Musul, Şam ve Halep gibi merkezlerde diğer bölgelerin ihtiyaçlarını da karşılayacak üretimde bulunulmaktaydı. Bu bölgeler, atölyelerde de olsa, önemli miktarda işçi istihdam etmekteydi. Örneğin, 19. yüzyılın başında Halep'te, Şam'da ve Bursa'da sayıları binleri aşıp on binlere ulaşan ve büyük çoğunluğunu kadınlar ile çocukların oluşturduğu, dokuma işçi-

1 Karl MARX, *Kapital*, C: 1, Sol Yayınları, Dördüncü Baskı, Ankara, 1993, s. 751-754.

2 Örneğin, III. Murat döneminde, 16. yüzyılın sonunda çıkarılan bir fermanda "ziyade yevmiye talep idenlerin haklarından geline" denilmektedir. Daha fazla bilgi için bakınız M. Şehmus GÜZEL, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996.

3 Oya SENCER, *Türkiye'de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı)*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969, s. 29-47.

leri istihdam edilmekteydi. Liman kentlerinde ulaşım sektöründe, madenler ile inşaatlarda çalıştırılan işçiler ise, ücretli emeğin bir diğer önemli kesimini oluşturmaktaydı. İhracat merkezi olan İzmir gibi kentlerde incir, üzüm ve tütünün işlenip, ihracata hazır hale getirilmesinde çalışan işçilerin sayısı da önemli boyutlara ulaşmaktaydı.

19. yüzyılla birlikte geleneksel zanaat yapısı çökerken, devletin talep yelpazesi ve iç pazarın artan talebi zanaat ölçeğinden fabrikaya geçişi zorunlu kılmaktaydı. 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru, özellikle ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan fabrikalar, sanayi içinde önemli bir yer tutmaya başlarken, modern anlamda sanayi işçisinin oluşumuna da olanak sağlıyordu. Tersaneler, baruthaneler, kundura, fes ve çuha fabrikaları bu türden işçi çalıştıran devlet fabrikalarını oluşturmaktadır. Bu durum, Batıdan farklı bir oluşuma denk düşerken, modern işçiliğin devletin bir ürünü olmasına yol açmaktadır. Bu ise, sonraki yıllarda da izleri görülecek olan bir "devlet baba" olgusunun oluşumuna neden olacak, işçi sınıfının bilinç düzeyinde önemli yanılsamalara yol açacaktır.

Yabancı sermaye ise limanlar, demiryolları, madenler ve ticari tarım ürünleri alanlarının yanı sıra, kamu hizmeti gören alanlara da yatırım yaparak, bir yandan modern işçi sınıfının oluşum sürecini hızlandırmakta, öte yandan nicel olarak çalışanların sayısını arttırmaktadır.[4] 19. yüzyıl boyunca yabancı sermaye ile işbirliği içine giren Rum, Ermeni ve Yahudi işadamlarının kurmuş oldukları fabrikalar ise, bir diğer önemli sanayileşme hareketini ve işçi sınıfının kaynağını oluşturmaktadır. 19. yüzyıl, Batı sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırımlarını giderek arttırdığı ve ülke sanayiine hakim olmaya başladığı yüzyıl olma özelliği de taşımaktadır. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında söz konusu olan şey, emperyalizmin güdümünde, yabancı sermayenin denetiminde ve

4 Yüksel AKKAYA, "İstanbul'da İşçi Hareketleri", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C: 2, 1998.

Müslüman olmayan yerli halkla iş birliği çerçevesinde gelişen bir sanayileşme hareketidir.

19. yüzyılın ortalarına doğru atölye ve tezgâhlarda üretimde bulunan dokuma sektörü, bunalımla karşı karşıya kalmakla birlikte, dönemlere bağlı olarak zaman zaman canlanmış, önemli boyutta işçi istihdam etmeye devam etmiştir. Ancak, bu işçilerin önemli bir bölümünü kız çocukları oluşturmaktadır. Bu bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'ndaki işçi eylemlerinin zayıflığını ortaya koyan bir olgu özelliği de taşımaktadır. Örneğin, 1850 yılında Şam'da dokuma sektöründe çalışan 3256 işçinin 1630'u çocuk işçidir ve bunun büyük bir çoğunluğunu kız çocukları oluşturmaktadır.[5] 1890'lı yılların başında Tarsus ve Mersin'de manüfaktürde çalışan yaklaşık 300 işçinin önemli bir kısmını kadınlar ve kız çocukları oluşturmaktadır.[6]

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bursa gibi ipekçilik ve dokuma sektörünün geliştiği alanlarda fabrika üretimine geçilmiş ve köle emeğinin yanı sıra büyük ölçüde ücretli işçi de çalıştırılmaya başlanmıştır. 1850 yılında bu fabrikalarda çalışan işçi sayısı yaklaşık 1.700 iken, 1850'lerin sonunda bu sayı iki kat artarak yaklaşık 3.800'e yükselmiştir. 20. yüzyılın başında ise Bursa'da 41 fabrikada çalışan işçi sayısı 3.200 civarındaydı. Bu işçilerin önemli bir bölümünü genç kızlar ve kadınlar oluşturmaktaydı. Bölgedeki işçi sıkıntısına bağlı olarak daha önce çalışma hayatına girmeyen kadınlar, ardından da genç kızlar ve kız çocukları çalışmaya başlamıştır.[7] 20. yüzyılın başında Selanik'te, Drama'da, İskeçe'de ve benzeri yerlerde de yaşları 8-10 arasında olan çok sayıda küçük kız çalıştırılmaktadır.[8] Şark Halı Şirketi'nin halı tezgâhlarında ise

5 Affaires Etrangeres, Correspondance Commerciale, *Damas, Tome 3,* 20 Ocak 1850.

6 Affaires Etrangeres, Correspondance Commerciale, *Tarsous, Tome 3,* s. 23. (Ministere du Commerce, de l'Industrie et des Colonies, *Turquie d'Asie, Situation Commerciale de Mersina en 1892,* Paris, 1893, s. 7)

7 Yüksel AKKAYA, "Bursa'da İşçi Hareketi ve Sendikacılık", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, C: 1,* s. 198.

8 S. VELIKOV'un "Meclis'i Mebusan'ın I. Devre, 3. Yıl, 12. Toplantısı"nda yaptığı konuşmadan aktaran Kemal SÜLKER, *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler,* Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976, s. 40.

15.000 civarında kadın ve çocuk çalıştırılmaktadır. Bunların önemli bir bölümünü ise kız çocukları oluşturmaktadır.[9] Sürekli yaşanan savaşlar nedeniyle erkek iş gücünde meydana gelen kayıplar nedeniyle kadın ve çocuk iş gücünün ekonomideki yeri ve önemi de artmaya başlamıştır.[10]

Savaş dönemleri kadın ve çocuk emeğinin sektörel dağılımındaki kompozisyonu da değiştirmiş ve çeşitlendirmiştir. Ağırlıklı olarak dokuma ve gıda sektöründe çalışan kadınlar ve kızlar hizmet sektörü ve benzeri başka alanlarda da istihdam edilmeye başlanmıştır.[11] Örneğin savaş döneminde İstanbul'da çalışan 7.185 kadın işçinin önemli bir bölümünün genç kız ve çocuklardan oluştuğu belirtilmektedir.[12] 1920 yılında ise İstanbul'da çalışan çocuk sayısı yaklaşık 4.200 kadar olmuştur ve bunların ihmal edilmeyecek bir kısmını kız çocukları oluşturmuştur: ayakkabıcılıkta 2.500 erkek çocuk, dokumada 600'ü erkek, 200'ü kız toplam 800 çocuk, sigara ve tütün fabrikalarında 170 çocuk, lokanta ve otellerde 200 erkek, 40 kız, küçük fabrikalarda 500 çocuk.[13]

Bütün bu veriler değerlendirildiğinde Osmanlı İmparatorluğu döneminde özellikle dokuma sektöründeki iş gücü içinde kız çocuklarının önemli bir yer tuttuğu ve üretime önemli katkıda bulundukları anlaşılmaktadır. Üstelik bu iş gücü kadın iş gücünün de büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. İş gücü içinde oldukça önemli bir paya sahip olan kız çocuklarının düşük ücretlerle uzun süre çalıştırılması, onların üretimde artı değer yaratmadaki önemini daha da artırmaktadır. Çalışma koşulları ve çalışma ilişkilerinin belirlenmesinde erkek ve kadın iş gücüne göre daha zayıf kalan, çalışma hayatına sürekli işçi olarak katılmayıp evleninceye ka-

9 Lütfü ERİŞÇİ, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet olarak)*, Kutulmuş Basımevi, 1951, s. 12.

10 Ahmet MAKAL, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 192.

11 Zafer TOPRAK, *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul, 1995, s. 132.

12 A. MAKAL, *A.g.e.*, s.194 ve 158 nolu dipnot s. 312.

13 Laurence S. MOORE, "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri", C. R. JOHNSON (Ed.), *İstanbul 1920*, (Çev. S. Taner), Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1995, s. 166-171.

dar çalışıp sonra ayrılan bu iş gücü istismara daha açık olmaktadır. Bu özellik örgütlenme ve eylemlilik açısından işçi hareketlerinin yönünü ve canlılığını belirlemektedir.

20. yüzyılın başına ilişkin bir çalışmada Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde 1910 yılında yaklaşık 400 bin işçinin bulunduğu belirtilmektedir. Bunların yaklaşık 23 bini İstanbul'da, 275 bini Anadolu'da, 55 bini Lübnan, Kudüs, Musul ve Bağdat'ta bulunmaktaydı. Bu işçilerin ise yaklaşık 165 bini dokuma sektöründe istihdam edilmekteydi.[14] Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları daralmış, önemli sanayi merkezleri ve buna bağlı olarak büyük ölçüde işçileşmiş olan bölgeler Cumhuriyet ilan edildiğinde sınırların dışında kalmıştır. 1927 Sanayi Sayımı'na göre bir ve daha fazla işçi çalıştıran iş yerlerinde 256.855 sanayi işçisi bulunmakta, bunun yaklaşık 110.000'i tarım sanayiinde ve 48.000'i dokuma sanayiinde çalışmaktadır.

Bağımsızlık mücadelesi sona erip, 1923 yılında Cumhuriyet ilan edildiğinde sanayi tarım, dokuma, dericilik ve seramik gibi hafif sanayi dallarında yoğunlaşmıştı. Buralarda ufak işletmeler hakimdir. 1927 Sanayi Sayımı, sanayileşmede köklü bir değişimin gerçekleşmediğini göstermektedir. Bu sayıma göre, 65.245 işletmede 256.855 işçi çalışmakta olup, bunun yaklaşık % 43'ü tarım sanayiinde ve % 18.7'si dokuma sanayiinde çalışmaktadır. İşletmelerin % 70'ini ise 1-3 işçi çalıştıran iş yerleri oluşturmaktadır. 10'dan fazla işçi çalıştıran 2.052 imalat sanayii iş yerinin 816'sı (% 40) İstanbul ve İzmir'de bulunmaktadır.[15] 1910 yılından 1927 yılına kadar toprak kaybı nedeniyle Osmanlı işçilerinin yaklaşık yarısı sınır dışında kalmıştır. 1927 sayımına göre, dört ve daha fazla işçi çalıştıran iş yerlerinde çalışan işçilerin sayısı ise 147.128'dir. 14 yaşından küçük işçilerin sayısı 22.684 olup, kadın işçi sayısı 37.640'tır.[16]

14 Vedat ELDEM, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İş Bankası Yayınları, 1970, s. 287.

15 DİE, *1927 Sanayi Sayımı*, Ankara, 1969, s. 9.

16 *A.g.e.*, s. 14.

Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi kitlesinin önemli özelliklerinden birisi de işçilerin önemli bir bölümünün Müslüman olmayan kesimlerden, özellikle Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşmasıdır. Sınıfsal bütünlük sağlanamamış, milliyetler arası farklılık iş bulmada ve edinilen işi korumada ön plana çıkmış ve bu durumu işverenler tarafından işçiler aleyhine kullanılmıştır. İşlerini kaybetmek istemeyen işçiler, bir başka milliyetten işçiye işini kaptırmaktansa düşük ücretle, kötü koşullarda çalışmaya razı olmuştur.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda bölünmelerin ve ayrışmaların da tarihidir. Bu bölünme ve ayrışmadan en çok etkilenen işçi sınıfı olmuştur,[17] çünkü bu dönemin nitelikli sanayi işçilerinin önemli bir bölümünü Ermeni, Rum ve Musevi işçiler oluşturmaktaydı. 1915 Kısmi Sanayi Sayımı'na göre, sanayi işçilerinin % 60'ı Rum, % 15'i Ermeni ve % 10'u Yahudiydi.[18] 1919 yılında Batı Anadolu'daki imalat sanayiinde çalışan 22.000 işçinin % 85'i gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.[19]

İşçi sınıfının bir diğer özelliği de vasıflı işçi niteliğindeki usta, teknisyen ve mühendislerin yabancı uyruklulardan oluşmasıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırım yapmış olan yabancılar en iyi ücreti yabancı uyruklu işçilere vermekteydi. Onları gayrimüslimler izliyordu. En düşük ücreti ise Müslümanlar almaktaydı. Bu durum işçi sınıfını bölüyor, Müslüman işçiler ile gayrimüslim işçiler arasında gerginliklere neden oluyordu. Öyle ki, zaman zaman işverenler gayrimüslim işçilerin yüksek ücret taleplerine karşı gelirken, onların yerine Müslüman işçi alacağı tehdidinde bulunuyordu.[20] Bu durum Müslüman işçiler ve gayri-

17 Osmanlı işçisinde milliyetçilik ve etnik bölünme ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız Yıldırım KOÇ, "Osmanlı İşçi Sınıfında Etnik Bölünme", Y. KOÇ, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, Ataol Yayınları, İstanbul, 1992, s. 72-79.

18 DİE, *Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Gelişmesinin 50 Yılı*, Yayın No: 683, Ankara, 1973, s. 143.

19 Yahya S. TEZEL, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 88.

20 Gerasimos AUGUSTINOS, *Küçük Asya Rumları*, (Çev. Devrim Evci), Ayraç Yayınları,

müslim işçiler arasındaki gerginlikleri arttırıp, bölünmeleri hızlandırıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyalist hareketin gelişimine bağlı olarak milliyetler arasındaki farklılıklar giderilmeye çalışılmışsa da bunda pek başarılı olunamamıştır. Her milliyet kendi örgütü altında toplanmayı tercih etmiştir. Bunun en önemli istisnalarından birini 20. yüzyılın başında kurulmuş olan Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu (SSİF) oluşturmuştur. SSİF her milliyetten işçiyi sınıfsal temelde bir çatı altında toplamaya çalışmıştır.[21] İstanbul'da da ismi "beynelmilel" diye başlayan çeşitli sendikalar kurulmuştur. Ne var ki, çok az sayıdaki bu türden örgütlenmelerin işçiler arasındaki milliyet temelinde kaynaklanan ayrışmayı ortadan kaldırdığını söylemek mümkün görünmemektedir.

I. Dünya Savaşı ve işgal yılları, milliyetler temelinde ayrışmanın hızlandığı dönem özelliği taşımaktadır. Örneğin, İzmir-Aydın demiryolunu işleten şirketin Türk işçi ve memurlarını gerekçe göstermeden çıkarıp, Rum ve Ermeni işçiler almasına karşılık gelişen tepki, daha çok "milliyetçi" bir yaklaşım içinde, işlerini kaybetmemek, kaybedenlerin de yeniden işe alınmalarını sağlamak doğrultusunda olmuştur. Bu dönemde demiryolunun Türk çalışanları "İzmir Demiryolları İslam Memurini Teavün Cemiyeti" adı altında örgütlenme gereği duymuşlardır. İşgal yıllarında tam bir sessizliğe gömülen Türk işçileri, bağımsızlığın kazanılmasından sonra bunun acısını çıkarmaya yönelmişler, 1923 yılı grevlerinde Müslüman olmayan işçilerin yerine Müslüman işçilerin alınması talebinde bulunmuşlardır.[22] Bu türden "milliyetçi" talepleri salt bağımsızlık mücadelesinin yarattığı havanın sonucu olarak görmek yanlış olur. Dönemin yönetenleri milliyetçiliği körüklüyor-

Ankara, 1997, s. 168.

21 Yüksel AKKAYA, "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı: 136, Ekim 1991, s. 52.

22 Oya SENCER, *Türkiye'de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı)*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1969, s. 259-264.

du. İttihat ve Terakki demiryollarında uzmanlık alanları dışında kalan işlerde Müslümanların çalıştırılmasını hükme bağlarken, Mustafa Kemal Paşa da İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında "...fabrikalarımızda kendi amelemiz çalışmalıdır" diyordu.[23] 31 Ağustos 1923'te İzmir-Aydın demiryolu grevi işçiler arasındaki milliyetçilik olgusunu ve yönetenlerin milliyetçileştirme girişimlerini ortaya koymak açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır.[24]

1908-1914 dönemi Ermeni ve 1919-1923 dönemi Rum işçilerin savaşlar, göçler ve nüfus değişikliği nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrıldıkları dönemlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda 800.000 Ermeni ile 200.000 Rum kıyım ve tehcir yüzünden veya amele taburlarında ölmüş,[25] 1912-1923 döneminde yaklaşık 1.000.000 civarında Rum Yunanistan'a göç etmiş, 1923-1926 döneminde de Türkiye ile Yunanistan arasındaki nüfus değişiminde 1.200.000 Rum Yunanistan'a gitmiştir.[26] Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan Rumların önemli bir bölümünü işçiler oluşturmaktadır. Öyle ki, Bursa gibi ipek sanayiinin oldukça geliştiği bir merkez, göç eden Rum işçiler nedeniyle çöküntüyle karşı karşıya kalırken, gidenler Yunanistan'da ipek sanayiinin gelişmesini sağlamışlardır.[27] Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun en deneyimli işçileri yok olmuştur. Türkiye'de yeni bir düzen oluşturulmaya çalışılırken büyük ölçüde Müslüman işçilere istihdam olanakları yaratılmış; yeni, deneyimsiz ve birikimsiz bir işçi kitlesi oluşmaya başlamıştır.

---

23 Erkan SERÇE, "1923 İzmir-Aydın Demiryolu Grevi: Siyasal İktidar, Sermaye ve İşçi Sınıfı Üzerine bir Deneme", *Toplum ve Bilim*, Sayı. 66, Bahar 1995, s. 90-91; Gündüz ÖKÇÜN, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler-Belgeler-Yorumlar*, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1981, s. 256.

24 Grev ve milliyetçileştirme ile ilgili daha fazla bilgi için E. SERÇE'nin 110 no'lu dipnotta belirtilen makalesine bakılabilir.

25 Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılap Tarihi*, C: III, Kısım: 4, Ankara, 1983, s. 787.

26 Çağlar KEYDER, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 38

27 *A.g.e.*

I. 1923-1936 Döneminde Ücretli Emeğin Gelişimi

1923'e kadar geçen on yılda Türkiye, çoğunluğu 18 ile 50 yaş arasındaki erkeklerden oluşan, 4 milyon civarında nüfus kaybına uğramıştır. Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan Rumların yarısından fazlası tarımla geçimini sağlayan kesimden olup, işçiler de küçümsenemeyecek bir oran oluşturmaktadır.[28] Cumhuriyet Türkiye'si bağımsızlık mücadelesinin ertesinde tarım ve sanayide önemli bir iş gücü sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Keyder, iş gücündeki azalmanın nüfustaki azalışa oranla çok daha fazla olduğunu belirtmektedir. 1927 yılında nüfusun % 23'ünün altı yaşında ya da daha küçük yaşta olması Cumhuriyetin kuruluş yıllarında iş gücü sorununun devam ettiğini göstermektedir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım alanlarının işlenmesindeki iş gücü sıkıntısı, sanayinin gereksinim duyduğu işçi kaynağını da kısıtlamaktaydı. Ancak, köylerdeki sefalet ve yoksulluk birçok köylüyü kentlerde iş aramaya itiyordu. Ne var ki, işçiliğin sürekli bir geçim kaynağı olmaktan çok, tarım gelirlerine ek, geçici bir gelir kaynağı olan bir meslek görülmesi, var olan fabrikalarda işçi devir hızının yüksek olmasına neden olmaktaydı. Öyle ki, kimi fabrikalar ihtiyaç duyduğunun yüzde elli fazlası kadar işçi işe almak zorunda kalıyordu.[29] Cumhuriyetin ilk yıllarında devletin sanayileşme yönündeki çabasının bir ürünü olarak devlet fabrikaları kurulurken bu sanayi için yetişmiş ve hazır iş gücü yoktu. İhtiyaç duyulan işçiler büyük oranda köylerden gelen tarım işçileriydi. Sanayi işçiliğini ve şehirdeki yaşam biçimini benimseyemeyen bu köylü-işçiler ya işi terk edip tarım işçiliğine dönüyorlardı ya da hastalanıncaya kadar çalışmakta ısrar ediyorlardı.[30] Kuruluş yıllarında fabrikalarda çalışan bu köylü-işçilerin büyük bir bölümü sürekli işçiliği benimse-

28 *A.g.e.*

29 Örneğin, "Kayseri dokuma sanayii 2.000 kişilik bir işçi temini için 3.000 kişi işe almak zorundaydı". Nusret M. EKİN, "Sanayiimizde Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C: 20, Sayı: 1-4, Temmuz 1959, s. 253.

30 *A.g.m.*, s. 254.

medikleri için endüstri işçisine dönüşmemiş, bu nedenle sendikalarda örgütlenmeye, grev ve benzeri eylemlerle hak aramaya sıcak bakmamışlardır. Daha sonraki bölümlerde de değinileceği gibi, bu yaklaşım, sendikal örgütlenmenin gelişmemesinde ve işçi eylemlerinin durgunluğunda önemli bir etken olmuştur.

Sanayileşme sürecine ve onun beraberinde getirdiği hizmet sektörünün gelişimine bağlı olarak, ülkenin iş gücü sektörel dağılımı değişecektir. Yapılan bir araştırmaya göre, Türkiye'nin kuruluş yıllarında istihdamın sektörel yapısı aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi bir gelişme süreci yaşamıştır:

Türkiye'de İstihdamın Sektörel Dağılımı (1923-1936) (12 Yaş ve Üstü)

Yıllar	Tarım Kişi	%	Sanayi Kişi	%	Hizmetler Kişi	%	Toplam Kişi	%
1923	4825009	90.2	182955	3.4	336299	6.4	5344263	100
1924	4923753	89.8	197704	3.6	360419	6.6	5481876	100
1925	5024425	89.6	197400	3.5	384306	6.9	5606131	100
1926	5127505	88.7	239032	4.1	415786	7.2	5782323	100
1927	5233946	88.2	251950	4.2	449456	7.6	5935352	100
1928	5345225	88.0	261671	4.3	469936	7.7	6076832	100
1929	5459384	87.9	257690	4.1	499716	8.0	6216790	100
1930	5575469	88.0	256326	4.0	507462	8.0	6339257	100
1931	5694445	89.0	247027	3.9	457119	7.1	6398591	100
1932	5815828	89.1	251799	3.9	460244	7.0	6527871	100
1933	5940102	89.4	225927	3.4	479383	7.2	6645412	100
1934	6066785	89.0	244178	3.6	503360	7.4	6814323	100
1935	6221489	88.3	320931	4.6	502842	7.1	7045262	100
1936	6329783	87.7	364122	5.0	523400	7.3	7217305	100

Kaynak: Tuncer BULUTAY, Employment, Unemployment and Wages in Turkey, DİE/ILO, Ankara, 1995.

Günümüzde bile sanayi ve hizmet sektöründe çalışanların büyük ölçüde ücretli ve maaşlı çalışanların; tarım sektöründe çalışanların ise ücretsiz aile işçilerinin oluşturduğu göz önüne alındığında, 1923-1936 dönemine ilişkin yukarıdaki tabloda sunulan veriler, işçi sınıfının nicelik açısından oldukça zayıf olduğunu göstermektedir.

1923 yılında sanayide istihdam edilenlerin sayısı yaklaşık 133.000 iken (% 3.4), hizmet sektöründe istihdam edilenlerin sayısı yaklaşık 336.000'dir (% 6.4). İncelediğimiz dönemin sonunda sanayi sektörünün payı % 5'e (1923'e göre yaklaşık üç kat artarak 364.122'ye), hizmet sektörünün payı % 7.3'e (523.400) yükselmiştir. Dönem boyunca tarım sektörünün istihdam içindeki payı % 90.2'den yüzde 87.7'ye düşmüştür. Tarım sektöründe ücretsiz aile işçiliği hakim olmakla birlikte, Çukurova ve Ege bölgelerinde her yıl sayıları 100.000'e ulaşan mevsimlik ücretli tarım işçileri çalışmaktadır.

Türkiye'de işçi sınıfının niceliksel varlığını saptamada sanayi sayımları ile yetinmek bizim gerçek rakama ulaşmamızı engelleyecektir. Örneğin bu sayımlarda yer almayan yaprak tütünü ve tarım işçilerinin sayısı gerçekte büyük rakamlara ulaşmaktadır. *İzmir Ticaret Odası* yayınında "tütünlerin işlemesile vasati 200 bin amele dahi te'mini maişet eylemektedir" denilmektedir.[31] *Cumhuriyet* gazetesi 1932 yılında 150 bin civarında tütün işçisinden söz etmektedir.[32] Bu işçilere ulaşım sektöründe çalışan yaklaşık 40.000 civarındaki demiryolu, denizcilik ve kara yolu işçileri ile birlikte sayıları 100.000 civarında olan mevsimlik ücretli tarım işçileri de eklendiğinde, Türkiye işçi sınıfının daha 1930'lu yılların başında küçümsenmeyecek derecede ücretli emeğe sahip olduğu anlaşılacaktır. Bu dönem istatistiklere girmeyen evlerdeki dokuma tezgâhlarında çalışanlar vardır. Örneğin 1936 yılında Gaziantep'te bu türden tezgâhlarda ça-

31 M. ZEKİ, *Mıntıkamızın Kitabı*, İzmir, 1930, s. 39.

32 *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1932.

lışanların sayısı yaklaşık 3.000'dir.[33] Benzeri çalışmaya İstanbul gibi büyük kentlerde de rastlamak mümkündür. Fabrikalarda işe alınmayan 35 ve daha yukarı yaşlardaki evli veya dul kadınlar eve iş almakta, trikotaj ve benzeri işleri yapmaktadır.[34]

1913 yılında kabul edilmiş olan geçici Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 1927 yılında genişletilmesi ile özel sanayi ve maden işletmelerine geniş çapta muafiyet ve imtiyazlar verilerek, sanayileşme yönünde önemli adımlar atılması istenmiştir. Ne var ki, sermaye birikimini artırmayı ve özel teşebbüs eliyle sanayileşmeyi sağlamayı amaçlayan bu teşvik ve sağlanan tüm kolaylıklara rağmen, özel teşebbüs bu dönem sanayileşmede önemli gelişmeler kaydedememiş, önemli bir sermaye birikimi yaratamamıştır. Kuşkusuz, bu durum sanayileşmeye bağlı olarak gelişen işçi sınıfının nicel gelişimine de olumsuz bir şekilde yansımıştır. 1936 yılı itibariyle 1923-1936 döneminde Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan müesseselerin sayısı aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

1936 Yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan Yararlanan Müessese Sayısı ve Bu Müesseselerin Kuruluş Tarihleri

Yıl	Toplam	Kuruluş Tarihi Belirsiz	1923'ten Önce	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
1936	1101	21	203	13	36	48	81	91	103	72	73	74	72	48	59	54	53

Kaynak: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri 1932-1939 Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin Faaliyeti, Ankara, 1941.

Tablodaki veriler 1927 düzenlemesinden önce 1923-1926 döneminde 178, 1927-1928 döneminde 194, 1929-1936 döneminde 495 yeni müessesenin kurulduğunu göstermektedir. 1923-1926 döneminde ortalama 44.5, 1927-1928 döneminde ortalama 97, 1929-1936 döneminde ortalama 62 yeni müessese kurulmuştur. 1927

33 *Son Posta*, 13 Aralık 1936.

34 *Haber*, 22 Şubat 1936.

düzenlemesinin Veriler 1927 ve 1928 yıllarında sanayileşmede önemli bir canlanmaya yol açtığını göstermektedir. Ama izleyen yıllarda bu canlanma hız kaybetmiştir. 1932 yılından sonra belirgin bir düşüş yaşanmıştır. 1932 yılında TSK'dan yararlanan 1473 müessesede 55.320 kişi çalışırken, 1934 yılında 1310 müessesede 69.150 kişi çalışmıştır.[35]

II. Rejim, Düzen ve İşçi Sınıfı Sorunu

Kadrolarını Osmanlı İmparatorluğu'nun aydın ve bürokratlarından devşiren Cumhuriyet yöneticileri Cumhuriyet'in ilk yıllarında öncelikle yeni rejimi yerleştirmeyi hedeflemişler; bu nedenle siyasal, hukuksal ve sosyal açıdan önemli düzenlemelere gitme gereği duymuşlardır. Yeni rejimin oturtulması Türkiye Cumhuriyeti (TC) devletinin temel sorunu idi. Lozan Konferansı ile Cumhuriyet'in ilanı arasında, Nisan seçimlerinden önce, 17 Şubat-4 Mart 1923'te İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi, sadece iktisat politikasının oluşturulduğu ve iktisadi sorunların tartışıldığı teknik bir iktisat kongresi değildir. Bu kongre özünde İstanbul burjuvazisi ile Ankara hükûmeti arasında uzlaşma arayışı olmakla birlikte; ticaret, sanayi ve tarımla uğraşan kesimler ile işçileri bir arada toplayışı açısından bir toplumsal uzlaşma arayışı özelliği de taşımaktadır. Bu özelliği nedeniyle kongrede alınan kararların daha sonra ne derecede hayata geçirildiği ve hangi sınıfların taleplerinin yerine getirildiği önem taşımaktadır. Kongre kararlarının ne derecede gerçekleştirildiği daha sonraki bölümlerde tartışılacaktır.

Düzeni yerleştirip, kalkınmayı sağlamak için "cumhuriyetçilik, laiklik ve milliyetçilik" ilkeleri benimseniyor, bu üç temel ilke "halkçılık, inkılapçılık ve devletçilik" gibi başka üç ilke ile de destekleniyordu.

Devlet, yeni düzeni yerleştirmek, düzeni radikal kırılmala-

35 Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri 1932-1939 Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin Faaliyeti*, Ankara, 1941, s. 17.

ra yol açmadan kendi içinde değiştirmek, meşruluğunu sürdürmek için iktisadi alana müdahale etme gereksinimi duymaktaydı. Devletin iktisadi alana müdahalesinin temel nedenlerinden biri iktisadi kalkınmayı sağlamaktan çok, devleti topluma karşı koruma ve güçlendirme kaygısıydı, çünkü devletin başlangıçta dayanabileceği ne güçlü bir burjuvazisi, ne de güçlü bir işçi sınıfı vardı. Bu nedenle hem iktisadi, hem de toplumsal yaşamda devlet merkezli bir oluşum arayışında olan Cumhuriyet yönetimi için iktisadi devlet teşekkülleri son derece önemli kuruluşlar oldu. Böylece, devlete tabi, devlet eliyle büyüyen bir serbest girişimin getirdiği siyasal güvencenin yanında, devletine tabi ve muhtaç bir işçi sınıfının yetişip güçlenmesi de sağlanmış olacaktı ki, rejim için bu son derece önemliydi.

Türkiye'de devlet, toplumun kendini düşünme ve tanımlama olanağı bulabildiği tek alan olma çabası içine girmiştir. Böyle bir toplumsallıkla beraber kurumlaştırılan iktisadi alanın var olabilmesi için, önce içinde devlet ve seçkinlerin, bir daha birbirlerinden ayrılmamak üzere kenetlenebilecekleri bir siyasal alana ihtiyaç vardır.[36] Milliyetçilik tam da bu ihtiyacı karşılayan bir ideolojik alan olmaktadır, çünkü milliyetçilik tarihsel hareketin çerçevesini çizmekte, gerekli homojenleştirme alanını yaratmakta, iç mekânın çevresiyle eklemlenmesini sağlayan eş değerlilik ilkesini kurmaktadır. Karpat, bunu şöyle açıklamaktadır: "Milliyetçilik rejimin temeli sayılıyordu. Layiklik de milliyetçiliğin gayeleri sayılan modern, milli egemenliğe dayanan, milli bir devleti, bir Türkiye Cumhuriyeti'ni gerçekleştirmek için yegane yol olarak gözüküyordu." Halkçılık ise, "milliyetçilik idealleri etrafında toplumsal birliği sağlama vasıtasıydı."[37]

Türkiye'de devlet, iktisadi ve ulusal olanı hem öğretmeye hem de kurumlaştırmaya çalışırken, bunları toplumsallığa yeni bir bi-

36 Türkiye'de düzen ve kalkınma sorunu için bakınız: Ahmet İNSEL, *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye,* Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

37 Kemal H. KARPAT, *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller),* İstanbul, 1967, s. 45.

çim vermek üzere hazırladığı kalıbın iki ayrı boyutu olarak ele almış görünmektedir. Ancak devlet bunların yanı sıra bu yeni toplumsallığı bir devletçi-toplumsala, yani devletin kendini gerçekleştireceği bir mekâna dönüştürmek için gerekli olan bütün kurumları yeniden oluşturmak gibi, daha önemli bir işlevi de üstlenmektedir. Bu durum bir yandan ekonominin kendi kaderini belirleyen özerk bir alan olarak algılanmasını olanaksızlaştırırken, diğer yandan iktisadiyatın kurumlaşması sürecinin içinde siyaset alanının gözle görülebilir olmasını sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında da, devlet ile sanayileşme arasında yaşamsal bir bağımlılık olduğu görülmektedir. Düzen içinde, düzeni değiştirmeden, değişiklik yapmak yeni Cumhuriyet'in egemen siyasi felsefesini oluşturmaktadır. Karpat'ın ifadesiyle "toplumsal yapıda herhangi bir değişiklik meydana gelecekse, bu bir devrimin değil, evrimin sonucu olacaktı."[38]

1930'lu ve 1940'lı yıllarda rejimin ve düzenin oturtulmasında ve sanayileşme tasarısı ile genel hedeflerin belirlenmesinde, eylem olanaklarını bu hedeflerin gerçekleştirilmesi doğrultusunda eş güdümle yönlendirebilecek tek aktör olarak devlet kendisini görmekte, diğer toplumsal örgütleri, kuşkusuz sendikaları, dışlamaktadır. Bu yaklaşımın sonucunda 1940'lı yılların sonuna kadar nüfusun büyük bölümü yurttaş olarak değil, uyruk, yani boyun eğmesi gereken kişiler olarak görüldü. Devlet gücünü yurttaşlardan değil, yüce ülküsünden ve tarihsel görevinden aldı. Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra ve 1930'lu yılların ikinci yarısında işçiler de bu yüce amaca hizmet edecek şekilde örgütlenmeye çalıştı. İşçiler yurttaş olmaktan ya da sendikal örgütten çok, amacı gerçekleştirmeye yarayacak birer araç, aktör olarak görülmek istendi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde geleneksel iktidar toplumsal bütünlüğü ve kendi meşruluğunu sürdürebilmek için Müslümanlığa sarılırken, İttihat ve Terakki ile başlayan milliyetçiliğe sarılma Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de

38 *A.g.e.*, s. 48-49.

pekiştirilerek sürdürüldü. Böylece dinsel meşruiyetin yerini milliyetçilik almış oluyordu. İttihat ve Terakki'nin milliyetçiliğine ek olarak Cumhuriyet'in yöneticileri "halkçılığı" da toplumsal bütünlüğü sağlayacak bir harç olarak kullandılar. Ne var ki, Cumhuriyet'in ilk döneminde halk hâlâ kendisini Türk olmaktan çok, önce Müslüman sonra Osmanlı olarak tanımlıyordu.[39] Serbest Fırka deneyimi de rejimin oturmadığını göstermekteydi. Bu durum, yönetenleri 1930'lu yıllarda milliyetçiliği toplumsallaştırmaya itti. Bu amaca ulaşmak için "Türk Tarih Tezi" ve "Güneş Dil Teorisi" gibi ekstrem söylemlere başvuruldu. Bunun yanı sıra, önemli bir fikir akımı olarak "sınıfsız, imtiyazsız ve tezatsız, kaynaşmış bir millet" geliştirilmeye çalışıldı.[40]

1931 yılında, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal, 20 Nisan 1931 tarihinde bir beyanname yayınladı. Bu beyannamede "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için iş bölümü itibarile muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki" ediliyor, "milliyetçi Türk amelesi ve işçileri mevcudiyetleri ve emeklerile Türk camiasının kıymetli uzuvlarıdır" deniyordu.[41] 1930'a kadar halkçılık çerçevesinde sürdürülen "sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış millet" söylemi, artık yerini, sık sık dillendirilecek olan, "milliyetçi Türk işçisi" söylemine bırakıyordu. CHF'nin 1923 ve 1927 tüzüklerindeki "hiçbir sınıfın, hiçbir ferdin imtiyazını" kabul etmeyen hükümleri artık daha açık şekilde dile getirilmeye muhtaçtı. Bu, CHF'nin 1931 yılı kongresinde gerçekleştirilecekti. Mustafa Kemal'in 20 Nisan 1931'deki beyannamede belirttikleri aynen CHF'nin 1931 yılı programına geçecekti. Programın "iktisat" ile ilgili olan "üçüncü kısım"ında milliyetçilik söylemi de şu şekilde kendini gösteriyordu:

39 Richard D. ROBINSON, *The First Turkish Republic, a Case Study in National Development*, Cambridge, 1963, s. 37.

40 İsmail BEŞİKÇİ, *Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Programı (1931) ve Kürt Sorunu*, Belge Yayınları, İstanbul, 1991, s. 7.

41 *Son Posta*, 22 Nisan 1931.

> Milliyetçi Türk amelesi ve işçilerinin hayat ve haklarını ve menfaatlarını göz önünde tutacağız. Say ile sermaye arasında ahenk tesisi ve bir iş kanunu ile ihtiyaca kafi hükümleri vaz'ı Fırkanın mühim işleri arasında görülür.[42]

Programda ifadesini bulan bu yaklaşım, bir söylem olarak kalmayacak, toplumsal ve siyasal hayatta da yerini bulacaktı. CHF Genel Sekreteri Recep Bey (Peker) 16 Ekim 1931 tarihinde Darülfünun'da (İstanbul Üniversitesi) yaptığı konuşmada CHF programını açıklarken bunun ipuçlarını da vermektedir:

> ...milletimizin hususi seciyelerinin ve müstakil hüviyetinin mahfuz kalması için her nereden gelirse gelsin ve her ne mahiyette olursa olsun beynelmilelcilik cereyanlarına kapılmanın milli felaketler doğuracağına kaniyiz. Her ferdimizin bundan dikkatle kaçınmasını lüzumlu görürüz. Program iktisat kısmında amele ve işçilerimiz için milliyetçilik şartını zikre sebep olan esas fikir budur[, çünkü b]ir vatan için menfaatler, mutlaka bazı vasıfların benzeyişi ve müşterekleşmesi iddiasından gidilerek sınıflaşmak yolu ile temin edilemez. CHF tek vatandaşın olduğu kadar çalışma zümrelerinin hususi menfaatlerinin de devletin ve memleketin umumi menfaati çerçevesi içinde temin olunabileceğine kanidir. Bütün dünyada görülen misallere bakarsak sınıflaşmak fikri insafsız, ihtiraslı ve taasuplu bir sınıf mücadelesini ve bu da vatandaşların mütemadi çatışmasını doğuruyor. Bu çatışma bir devletin yaşamasında ve tehlikelerden korunmasında en büyük kuvvet olan milli birliği ve milliyet fikirlerini yavaş yavaş tahrip ediyor.

Bunun için de "sınıflaşmayı reddedip", "bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa etmek" gerekiyor.[43] 1935 yılında Mustafa Kemal Atatürk Amerikalı gazeteci Gladys Baker'a verdiği demeçte "Türkiye'de Bolşeviklik olmayacaktır" derken, izlenen politikaların nedenini de açıkça ortaya koymuş olmaktadır.[44] Sınıf

42 CHF, *CHF Nizamnamesi ve Programı*, Ankara, 1931, s. 33; İşçi sorunları ile ilgili tartışmalar için ayrıca bakınız: CHF, *Üçüncü Büyük Kongre: 10-18 Mayıs 1931 Zabıtları*, İstanbul, 1931, s. 73-77.

43 Recep PEKER, *CHF Programının İzahı*, Ankara, 1931; İ. BEŞİKÇİ, *A.g.e.*, s. 24-25.

44 *Ulus*, 21 Haziran 1935.

temelinde oluşumların tehlikesinden, bunların yayılması olasılığından ve bunun endişesinden de söz eden Recep Bey "uyanık olmak lüzumuna kaniyiz" demektedir. Bu söylem hem potansiyel bir "tehlikeyi" önlemeye yöneliktir, hem de yaşananlara ilişkindir. Nitekim, Cumhuriyet'in on beşinci yılı nedeniyle CHF tarafından hazırlanan kitapta da buna açıkça vurgu yapılmaktadır:

> ...komünizm cereyanlarının 1919 senesinde itibaren memleketimizde de bazı muhit ve zümreler arasında yer tutmağa başladığı görülmekte idi. ...kanuni yollardan istifade ederek muhtelif namlar altında fakat komünist bir gaye ile Amele Cemiyetleri kuruluyor ve ayrıca gizli hücreler tesis edilerek şümüllü ve teşkilatlı bir hareket yaratılmak isteniyordu. Komünist propagandaları pek mahsus bir hal almıştı. Cumhuriyet zabıtası lazımgelen kanuni ve idari tedbirleri alarak bu cereyanları tamamiyle önledi. Üçüncü enternasyonalla irtibat tesis etmeğe çalışan bazı elebaşıları tespit ve tevkif ederek adaletin pençesine verdi. Memleketimizde günden güne inkişaf eden sanayi hayatımızın icapları olarak yer yer tekasüf etmekte bulunan amele kitleleri arasına bu muzır ve fesatçı unsurların girmemesi için icap eden bütün tedbirler alınmış bulunmaktadır.[45]

Bunun için de "milliyet fikrine sahip Türk amele ve işçileri" oluşturmak gerekmektedir. Böylece bir yandan işçiler milliyetçileştirilirken, diğer yandan milliyetçileştirilmiş işçilerin örgütleri aracılığı ile milliyetçilik de toplumsallaştırılabilecektir.

1931 yılı ve sonrasında CHF işçilere yönelik girişimlerde bulunmaya başlamıştır. CHF umumi idare heyeti içerisinde yapılan görev dağılımında dört ana grup ve bu gruplara bağlı 13 büro oluşturulmuştur. Genel sekreterliğin, Recep Bey (Peker), 29 Ağustos 1931 tarih ve 2101 sayılı yazısına göre "C grubu"nun "dokuzuncu büro"su "iş, işçiler, esnaf teşkilatı, serbest meslek" bürosudur.

> [C grubu] memleketin iktisadi faaliyetleri, Fırka programında yazılı sınıflar üzerinde çalışacak ve programımızın ruhunu teşkil eden sınıf mücadelelerine mahal vermeden hepsi arasında ahenk ve müva-

45 CHF, *Türkiye Cumhuriyeti'nin 15. Yılı*, s. 59.

zenet tesis için konacak kanunlar ve Fırka esaslarını yürütmek için çalışacaktır.[46]

Böylece 1929 yılında esnaf cemiyetlerini CHF'nin yandaşı esnaflar arasında yöneticiler seçerek, esnaf cemiyetlerini merkezîleştirerek denetim altına almaya çalışan girişimler daha merkezî ve sistematik hale getirilmiş olunuyordu.[47] Bu arada gazetelerde işçilerin CHF'ye girmek istediği, işçilere CHF programının anlatıldığı haberleri yer almaya başlamıştır.[48]

Bunalım nedeniyle işsizlik önemli boyutlara ulaşırken, gazetelerde "Türkiye'de iş Türkündür" başlığı altında "Türk vatandaşlarının iş bulmak hususunda himaye edilmesi" talepleri de yükselmeye başlamıştı.[49] Gazete haberlerinde yabancıların çalıştığı işler ve sayılarına yer veriliyor, milliyetçilik duyguları kabartılıyordu. 1932 yılında İstanbul'da 200'ü berber, 223'ü garson olmak üzere 551 yabancının çalıştığı belirtiliyordu.[50] 1932 yılında "Türkiye'de Ecnebi Tebaası Tarafından Yapılması Memnu Olan Sanatlar Hakkında Kanun" çıkarılarak yürürlüğe konmuş, böylece işsizlik sorunu ile karşı karşıya olan Türk işçilere yeni iş olanakları yaratılarak Türk işçilerin sempatileri kazanılmaya çalışılırken, milliyetçileştirmenin farklı bir boyutta da olsa temelleri atılmış oluyordu.[51] Kuşkusuz bu kanun Türk işçilerini ve esnafını memnun edecekti.[52]

---

46 *Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F. Teşkilatına Umumi Tebligatı*, Mayıs 1931'den Birincikanun 1932 nihayetine kadar, C: 1, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1933, s. 18, 20.

47 Bu türden girişimlere dönemin gazetelerinde haber olarak sık sık rastlamak mümkündür. *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1929; *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1929; *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 1929; *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1929; *Cumhuriyet*, 20 Teşrinievvel 1929; *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1929; "CHF esnaf cemiyetlerinin tevhidine karar vermiştir. İstanbul'da mevcut 72 cemiyet 35 cemiyete tenhis edilecektir." *Cumhuriyet*, 22 Kânunusani 1929; 31 Kânunusani 1929.

48 *Son Posta*, 11 Ağustos 1931.

49 *Son Posta*, 16 Mart 1932.

50 *Son Posta*, 28 Mart 1932.

51 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 9, 4 Haziran 1932, s. 65-67.

52 *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1932.

1929 yılında İstanbul'da olduğu gibi, 1930'lu yılların başında CHF, İzmir'de bulunan işçi ve esnaf kuruluşlarını denetim altına almak için çeşitli girişimlerde bulundu. CHF, muhalefetin güçlü olduğu, işçilerin rahatsızlıklarının her fırsatta dile getirdiği İzmir'i pilot bölge olarak seçmişti. 1932 yılının sonlarına doğru İzmir'de işçi ve esnaf örgütlenmesinde, partinin amaçları doğrultusunda, yeni bir deneye girişildi. Aynı iş kolunda faaliyet gösteren işçi ve esnaf örgütlerinin tek çatı altında toplanması amaçlandı. İzmir'in seçilmesi tesadüfi değildi. İzmir hem komünistlerin yoğun faaliyette olduğu, hem de işçilerin devlet güdümü dışında örgütlenmeye çalıştığı bir kent özelliği taşıyordu. Kuşkusuz Bülent Varlık'ın da belirttiği gibi "1932 yılı başında bir grup sigara, iplik ve dokuma, tütün, incir ve üzüm işçilerinin İzmir İşçiler Sendikası Birliği kurma yönündeki çalışmaları, İzmir'in uygulama alanı seçilmesinde belirleyici olmuştur."[53]

1923 yılında kurulmuş olan "Emekçiler Derneği"nin adı 2 Kânunuevel 1932 tarihinde İzmir Sanayi İşçiler Birliği'ne dönüştürülmüş, derneğin tüzüğü de tümüyle değiştirilmiştir.[54] Böylece devletin denetimi dışında oluşturulmaya çalışılan örgütlenmenin önü kesilmiş, İzmir işçileri CHF'nin, aynı anlama gelmek üzere devletin denetimi altına alınmıştır. Böylece, 1932 yılında aynı ya da benzer alanda faaliyet gösteren bazı dernekler birleştirilmiş, bazıları CHF'nin ilkelerine paralel hükümler içeren yeni bir nizamname ile yeni bir biçime sokulmuş, işçi ve esnaf kuruluşlarının fırka himayesinde bulunduğu açıklanmıştır.[55]

1934 yılı Aralık ayında İzmir Valisi Kazım Dirik'in bildirisi ile İzmir'deki tüm işçi ve esnafın İzmir İşçi ve Esnaf Kurumları Birliği altında toplanması istenmiştir. Bu kuruluşların bir araya gelerek 13

53 Bülent VARLIK, "İzmir Sanayi İşçileri Birliği", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı: 155, Mayıs 1993, s. 35. İzmir'deki sendikal örgütlenme için bakınız: İbrahim TOPÇUOĞLU, *Türkiye'de İlk Sendika Sarıkışla'da 1932*, Öncü Kitabevi, İstanbul, 1975.

54 B. VARLIK, *A.g.m.*, s. 35.

55 B. VARLIK, "İzmir İşçi ve Esnaf Birlikleri Genel Bürosu Nizamnamesi (1935)", *Kebikeç*, Sayı: 5, 1997, s. 201.

Mart 1935 tarihinde yaptıkları genel kongrede İzmir İşçi ve Esnaf Birlikleri (İİEB) genel bürosu oluşturulmuştur.[56] Cumhuriyet'in yöneticilerinin ilk uygulama yeri olarak İzmir'i seçmelerini tesadüf olarak değerlendirmemek gerekir. İzmir işçi ve esnafın yoğunlaştığı bir merkez olduğu kadar, Serbest Fırka deneyiminde de görüldüğü gibi önemli bir muhalefet merkezidir. İşçiler Serbest Fırka Başkanı Fethi Beyi (Okyar) coşkuyla karşılamış, bu ziyaret sırasında grevler meydana gelmiştir.[57]

CHP'nin dördüncü büyük kurultayı 9 Mayıs 1935'te yapılmış, partinin ana vasıfları ve prensipleri üzerinde değişiklik yapılmazken, işçi sınıfına yönelik olarak yeni bir düzenlemeye gereksinim duyulmuş, bu da programın 68. maddesinde somutlaştırılmıştır: "Türk işçilerini ve esnafımızı, ulusun ana varlığı içinde, o varlık için kuvvet ve fayda verici yolda ve parti programı çerçevesi içinde örgütlemeyi iş edineceğiz".[58] Programın bu maddesi İzmir'de hayata geçirilmiştir. İİEB'nin 25 Ağustos 1935 tarihindeki açılışında CHP İzmir İl Başkanı Avni Doğan'ın konuşması devletin işçilere bakış açısını, yüklediği misyonu ortaya koyması açısından oldukça ilginçtir:

> Türk işçi ve esnafının diğer memleketler siyasal hareketlerile en küçük bir ilgisi yoktur. Arada ulusal bünye farkları vardır. Türk işçi ve esnafı milliyetçi ve devletçidir ve kendi siyasallığımıza göre bir hususiyet taşımaktadır. Türk işçisi devrime uymuş, yürümektedir, kitapların tarif ettiği şekilde bizde bir amele sıkıntısı yoktur. Türk işçisi, Türk tarihinin kaynaklarından aldığı kuvvetle daima Atatürkün rejiminin çizdiği yoldan yürüyecektir.[59]

İİEB'nin genel büro yayınının 1. sayısında yer alan "Türk İşçisi Milliyetçidir" başlıklı, imzasız yazıda şöyle denmektedir:

---

56 *A.g.m.*, s. 201.

57 *Hizmet*, 1 Eylül 1930; *Hizmet*, 9 Eylül 1930; *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1930; *Vakit*, 7 Eylül 1930; *Cumhuriyet*, 8 Eylül 1930.

58 CHP, *CHP Programı*, Ankara, 1935, s.19.

59 CHP, *İzmir İşçi-Esnaf Birliği Bürosu Genel Büro Yayını*, Sayı 1, İzmir, 1935, s.8.

> Türk işçisi evvela Türk olduğu için, ondan sonra da Atatürk ve onun partisine inandığı ve dayandığı için milliyetçidir. ...Türk işçisi Atatürkün ulu ırkına mensubiyetiyle, Atatürkün partisiyle ve Atatürk partisinin prensiplerile kıvanç duyuyor, beraber yürüyor ve gelişip yükseliyor. ...Sayın Türk işçisi!.. ...Sen Türk devriminin ana temel taşlarından birisisin.[60]

Böylece işçiler aracılığı ile hem rejime meşruiyet kazandırılmakta, hem de milliyetçiliğin toplumsallaştırılmasına yardımcı olunmak istenmektedir. Ama önce işçilerin buna inandırılması gerekmektedir. 1930'lu yılların ortasından itibaren tüm çabalar bu yönde olmuş, işçilerin bağımsız örgütlenmelerinin önü tıkanmaya çalışılmıştır. Zorlanıldığı anda da 1938 yılında olduğu gibi "sınıf esasına dayalı cemiyet" kurmak yasaklanmıştır.[61] Amaç devlete bağlı, düzeni ve rejimi tehdit etmeyen bir işçi sınıfı oluşturmak, tersi yöndeki gelişmelere hayat hakkı tanımamaktır. Recep Peker bunu şöyle dile getirmektedir:

> Türk işçisini ve esnafını da teşkilatlandırmak programımızda yer almıştır. Bu teşkilatlandırış bildiğimiz klasik işçi teşkilatlanmasından başka üstün ve ulusal fikirlerle olacaktır. Biz onları devrini yaşamış, hükümleri geçmiş ve ihtiyarlamış olan sosyalist cereyanların verdiği yurd içinde yurddaşa karşı mücadele yollarile değil, kendi ulusal anlayış ve zihniyetlerimizle kuruma bağlıyacağız. Türk işçileri bir kavga, ayrılık unsuru olmıyacaklar, onlar ulusal Türk devletinin babasına (bekasına?) varlığına içten inanarak yardımcı bir destek olacaklardır.[62]

Devletin ekonomik alana müdahalesi, sanayileşme faaliyetlerine aktif olarak katılması, beraberinde iktisadi devlet teşekkülle-

60 *A.g.e.*

61 Cemiyetler Kanunu'nun 9. maddesine göre "siyasal ve ulusal birliği bozan", "aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan" cemiyetlerin kurulması yasaktır. Aynı yasanın 35. maddesine göre 9. maddenin "hükümlerine aykırı harekette bulunanlar Türk Ceza Kanunu'na göre bu fiilleri ayrıca suç teşkil etmediği takdirde bir seneye kadar hafif hapis veya 10 liradan 2.000 liraya kadar hafif para cezası ile cezalandırılır." *Düstur Üçüncü Tertip*, C: 19, (Teşrinisani 1937-Teşrinievvel 1938), Ankara, 1956, s.727, 730.

62 CHP, *Genel Sekreter R. Peker'in Söylevleri*, Ankara, 1935, s. 20.

ri aracılığı ile devletin işçisini de yaratacaktı. Devlet, bu kurumlar aracılığı ile işçileri daha doğuşundan itibaren iktidarın yapıları ile meşrulaştırmaya çalışmış, milliyetçiliği bunun önemli araçlarından biri olarak kullanmış, işçiler için sınıf olmasının önünü hep tıkamaya çalışmıştır. Devlete bağlı işçi sınıfını, ortaya çıkabilecek potansiyel sınıf çatışmalarından uzak tutmak ve devlet düzeniyle bütünleştirmek için çaba sarf edilmesi gereği duyulmuştur. Ekonomik olanaklar kadar bunda milliyetçilik de bir araç olarak kullanılmıştır. Recep Peker'in konuşması bunu ortaya koyan önemli bir yaklaşımdır. Bu nedenle bu konuşmadan uzun da olsa bir alıntı yapmak gerekmektedir:

> Arkadaşlar; Türkiye'de ulusal endüstri ilerlemektedir. Devlet kendi yapıcılık kuvvetini her alanda göz kamaştıracak bir muvaffakıyetle tebarüz ettirmekte iken hususi teşebbüslere açık bulunan sahada da birçok işler her gün ileri gitmektedir. Bütün bunların neticesinde memlekette geniş bir işçi sınıfı türemektedir. Endüstri açılmamız neticesinde mevcud işçilerimizin sayısı artacaktır. Gerektir ki, bu ileri gidişin tabii neticesi olarak artacak işçi sınıfları; klasik sınıf mücadelesi, liberal devletin her fena cereyana açık ruhunda doğup onun içinde beslenmiş olan ve ona karşı cephe alıp çalışmış bulunan ve gaye olarak onun yerine bir sınıf tahakkümü devleti kurmayı güden noktai nazarı takib eden cereyanlar, ulusal Türk devletinin değerli evlatlarından ve yurddaşlarından ibaret olan bu yeni genç Türk işçi sınıfını zehirlemesine ön vermesin. Ve bu genç tabaka yurd için olduğu kadar kendileri için de felaket getiren yanlış duygularla zehirlenmesin.[63]

Bütün bunları başarabilmek için çalışma hayatını düzenleyen bir iş yasasına ihtiyaç vardı. Pek çok tasarıdan sonra nihayet 1936 yılında (8 Haziran) İtalyan iş yasasına göre hazırlanan, Recep Peker'in "rejim kanunu" olarak nitelendirdiği ve "Türkiye'de iş hayatı(nı) yeni rejimimizin istediği ahenk ve anlaşma yoluna" sokacağını belirttiği 3008 sayılı İş Kanunu çıkarıldı. Recep Peker'e

63 *A.g.e.*, s. 14. Recep Peker'in sınıflara bakış açısı için bakınız: Recep PEKER, *İnkılap Dersleri*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1984, s. 35-57.

göre gecikmenin nedeni "siyasal ve ulusal hayatımıza en uygun şekilleri bulmak"tı. R. Peker'e göre bu yasayla "ulusal Devlet tipindeki birlik ve beraberlik zihniyetinin tatbikatı hayatımıza" aşılanıyor, "...yurddaşların sınıflaşarak parçalara ayrılmasına karşı bir kale duvarı" örülüyordu. İş Kanunu "sınıfcılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkan verici hava bulutlarını ortadan silip süpürecektir. Bu kanunla milli hayatın iş alanında muvazene kurulacaktır." Celal Bayar bu yasa için "bu kanun Büyük Partimizin kabul ettiği büyük ana prensiplerden nur almıştır, ilham almıştır ve ona göre tanzim edilmiştir" diyordu.[64]

Devletçilik ilkesi temel alınıp, ülke ekonomisi devlet denetimi altına sokulduğunda "milli bir çalışma politikası" da kaçınılmaz olmaktadır. Ali Fuat'ın (Başgil) ifadesiyle, işçi ve işveren "münasebet ve menfaatların nazımı ve ulusal ülkülerin hamili olmak sıfatiyle de devlet için çalışanlara ve çalıştıranlara karşı müsbet bir takım vazifelere yükleme zarureti ortaya çıkar" ve "memleketimizde kurulacak olan bir iş nizamının ve kanununun bağlanacağı hukuk sistemi bu sistemdir". Çünkü, bu türden milli bir çalışma politikasını oluşturan bu hukuk "sosyal faaliyetteki devletçilik umdesinin hukuk diliyle ifadesinden başka bir şey değildir. Bir işçi hukuku ve iş kanunu ise devletçilik faaliyetinin ekonomik nizamıdır."

> [Sınıf çatışmalarının önüne geçmek, emek ile sermaye arasındaki çelişkiyi kaldırmak] yarının içtimai sulhunun bu günden temellerini atmış olmak için emin bir yol vardır. Bu yol işçi ile iş sahibi münasebetlerini sırf ferdi menfaatlar ve münasebetler çerçevesinden çıkarıp geniş bir sosyal menfaat çerçevesine, bir ulusal bağlılık manzumesi içine almak ve burada bütün menfaatlarla beraber iş münasebetlerine bağlanan menfaatları da birbiriyle barıştırmak, birbirinin tahakkukunun şartı kılmaktadır. ...bu günün millet ekonomisi re-

64 Kemal H. KARPAT, *A.g.e.*, s. 69; Mesut GÜLMEZ, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, TODAİE Yayını, Yayın No: 204, Ankara, 1983, s. 421; Mesut GÜLMEZ, *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995, s. 173-179; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Beşinci Devre, İçtima: 1, C: 12, Ankara, 1936, s.25, 83-85.

> jiminin esasını teşkil eden sanayi istihsalinde ...bütün bir memleketin menfaatı ...bir ulusal istiklal meselesi vardır.

Bu durumda, toplumsal güçler arasında sıkı bağlılık ve uyum kurmak amaçlanmalıdır ki, devletçilik ilkesi, milli yaşamın devlet gözetim ve denetimine bağlanabilsin. Yani Ali Fuat'ın ifadesiyle devletçilik ilkesinin amacı "ulusal hayat ve faaliyeti devletin şuurlu ve düzen verici merkezine bağlamak; sosyal kuvvetler, münasebetler ve menfaatlar arasında sıkı bir bağlılık ve ahenk kurmaktır."[65]

1930'lardan sonraki dönemin çalışma politikası milli birliğin güçlendirilmesi ve milliyetçiliğin yaygınlaştırılması politikasıdır.[66] Bu politikanın bir parçası olarak çıkarılmış olan İş Kanunu, kaynaşmış ve ayrıcalıksız bir kitle yaratmayı amaçlamakta, bu nedenle sendika, toplu sözleşme ve grev gibi hakları, toplumda farklılaşmanın ve çatışmanın nedeni olarak gördüğünden benimsemeyip reddetmektedir. Saymen bunu şöyle ifade etmektedir:

> ...kanun projesine hakim olan ruh her şeyden üstün tutulan milli menfaattir. Ve bu itibarla İş Kanunu projesi bir sınıf kanunu veya sınıf mücadelelerini yatıştırıcı bir kanundan ziyade milli bir kanundur, ve bu mücadeleleri önleyici bir kanundur. ...Bundan başka kanun projesi Devletçi, müdahaleci bir kanun projesidir. İş meselesini tamamen bir Devlet meselesi yapmış ve bunun tanzimine, ihtilafların halline müdahalede bulunmuştur. Grev ve lokavt yasağı da aynı fikre dayanır, zira memlekette bir sınıf mücadelesi yok, bir millet menfaati ve bunun icap ettirdiği bir umumi kalkınma zarureti vardır.[67]

Dönemin ağır çalışma koşulları ve işverenlerin yaklaşımları göz önünde tutulduğunda, 1936 tarihli İş Kanunu'nun küçümsenemeyecek koruyucu ve düzenleyici nitelikte genel bir çerçeve oluşturduğu görülmektedir.[68] Ne var ki, yasa bir yıl sonra yürür-

---

65 Ali Fuat (BAŞGİL), *Türk İşçi Hukukuna Giriş*, Ankara, 1936, s. 12-13, 15.

66 Tankut CENTEL, "Atatürk Döneminin Çalışma Politikası", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası, Doğumun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, Sayı: 1-4, 1981-1982, s. 141.

67 Ferit H. SAYMEN, *Türk İş Hukuku*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1954, s. 56.

68 Yasanın yorumu için bakınız: Mesut GÜLMEZ, *Meclislerde İşçi Sorunu ve Sendikal Haklar (1909-1961)*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995, s. 197-199. Dönemin çalışma koşul-

lüğe girmiş, ardından II. Dünya Savaşı patlak vermiş, 1940 yılında çıkarılan Milli Koruma Kanunu (MKK) ile yasanın birçok maddesi askıya alınmış,[69] böylece yasa hukuksal olarak da büyük ölçüde uygulanamamış, koruyucu hükümler kâğıt üzerinde kalmıştır.

III. Kuruluş Yıllarında Çalışma Yasaları ve İşçiler

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sanayileşme düzeyine bağlı olarak Cumhuriyet'e miras kalan sanayileşme ve onun yarattığı işçi sınıfının nicel düzeyinin son derece sınırlı olduğunu daha önce belirtmiştik. Sayıları yüz bin civarında olan işçiler 1908 yılına kadar çalışma ilişkilerinde sorun yaratacak önemli hareketlerde bulunmamış, 1908 yılında geçici de olsa, görece oluşan özgür ortamda, çalışma koşullarını protesto etmek ve ücretlerin arttırılmasını sağlamak amacıyla çok sayıda greve gitmiştir. Bu eylemlilik, ekonomik, siyasal ve sosyal faktörlerden etkilenen iş hukuku mevzuatının oluşturulması gerekliliği kuralını işletmiş, böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 yılı grevlerinden sonra, ilk kez ülke düzeyinde çalışma ilişkilerini düzenlemek amacıyla bir yasal düzenlemeye ihtiyaç duyulmuş, 1909 yılında Tatil-i Eşgal Kanunu (TEK) çıkarılmıştır. Çalışma ilişkilerini düzenleyen bu kanun, ilk kez yaygın bir alana uygulanmış ve tek parti yönetimi döneminde de yürürlükte kalarak bu işlevini sürdürmüştür. Bu kanun, hükûmetten imtiyaz ve ruhsat alarak kurulan ve genel hizmetlerle ilgili faaliyetlerde bulunan kurumlarda sendika kurulmasını yasaklamıştır.

TEK, yasa kapsamına giren kurumlarda çıkan iş uyuşmazlıklarının barışçı yoldan çözümlenmesi sistemini benimsemiş-

---

ları için bakınız: Mete TUNÇAY, *Türkiye'de Sol Akımlar II (1925-1936)*, BDS Yayınları, İstanbul, 1992 içindeki dergilerde yer alan yazılar ve işçi mektupları.

69 Milli Koruma Kanunu'nun çalışma hayatına ilişkin düzenlemeleri için bakınız: M. Şehmus GÜZEL, *Türkiye'de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)*, Sosyalist Yayınları, İstanbul, 1993, s. 165-185.

tir. TEK'in tek barışçı süreç olarak öngördüğü araç uzlaşma kurulu, çalışma koşulları ile ilgili uyuşmazlıkları çözmekle görevlidir. Uzlaşma kurulunda (işçi ve işveren, taraflarca seçilmiş, üçer temsilci ile nezaretçe tarafından atanan bir memurdan oluşur) oy birliği ile anlaşmaya varılması durumunda uyuşmazlık kesin ve bağlayıcı nitelik taşıyan bir kararla sona erer. Uzlaşmanın sağlanamaması durumunda ise grev yolu açıktır.[70]

Kutal, Osmanlı İmparatorluğu döneminde iş hukuku alanında, ekonomik ve sosyal şartların henüz olgunlaşmadığı gerekçesiyle ciddi düzenlemelerin yapılmadığını, kabul edilen bazı yasaların ise daha çok işçi haklarını sınırlamak ve üretimi artırmak gibi amaçlara yönelik olduğunu belirtmektedir.[71]

Cumhuriyet'in ilanından önce, Büyük Millet Meclisi'nde çalışma ilişkilerini düzenleyecek kanunlar ile ilgili olarak iki görüş vardı.Bu görüşlerden birincisi bütün çalışma hayatını kapsayacak genel bir iş kanunun çıkarılması, ikincisi ise genel bir iş kanununun sakıncalı olacağı, bu nedenle her iş alanı veya bölgesi için ayrı kanunların hazırlanmasıydı. Sadece kömür bölgesine uygulanmak üzere çıkarılan, işçiyi koruyucu hükümlerin yer aldığı 1921 tarihli 151 sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun ile 114 sayılı Zonguldak ve Ereğli Havza-i Fahmiyesinde Mevcut Kömür Tozlarının Amele Menafii Umumiyesine Füruhtuna Dair Kanun ikinci görüşün kabulü sonucu çıkarılmıştır.[72]

Çalışma ilişkileri açısından, Cumhuriyet'in ilanından önce toplanmış olan, günümüzün sosyal ve ekonomik konsey özelliklerini taşıyan ve ilk kez ulusal düzeyde işçilerin durumunu ele alan İzmir İktisat Kongresi'nde "İşçi Grubunun Esasları" da önemli düzenlemeler önermektedir. Toplam 34 maddeden oluşan bu

70 Mesut GÜLMEZ, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, TODAİE Yayını, Ankara, 1991, s. 308-320.

71 Metin KUTAL, "İş Yasası'nın 50. Yılında Çalışma Mevzuatımızın Gelişmesine Kısa Bir bakış", *İktisat ve Maliye*, C: 33, Sayı 2, 1986, s. 70.

72 Nuri ÇELİK, *İş Hukuku I (Genel Bilgiler, Ferdi İş Hukuku)*, İstanbul, 1971, s. 14.

"esaslar"da, ulusal düzeyde, işçi hakları oldukça ilerici ve köklü bir biçimde dile getirilmektedir. İlk kez bir araya gelen değişik yöredeki işçiler birbirlerini tanıma fırsatını bulmuşlar, ulusal düzeyde bir işçi örgütü kurulmasını kararlaştırmışlardır.[73] Bu karar uyarınca yapılan çalışmalar sonucunda, korporatist uygulamalar için gerekli olan merkezî bir tepe örgüt olarak, 1923 yılı Aralık ayında Türkiye Umum Amele Birliği kurulmuştur.

İşçi grubu, kongrede sendika hakkının tanınması, TEK'in yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere gözden geçirilip, düzenlenmesi, günlük çalışma süresinin sekiz saat ile sınırlı tutulması, kadınlara doğum izni verilmesi, hafta tatili ve yıllık ücretli izin hakkı verilmesi gibi oldukça ileri taleplerde bulunmuştur.[74]

Ne var ki, sosyal politika alanında oldukça önemli gelişmeleri öngören "İşçi Grubu Esasları"nın yasal düzenlemeleri oldukça uzun bir zaman almıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra, 1924 Anayasası toplanma ve dernek kurma hakkını tanımış, aynı yıl, hâlen çeşitli değişiklerle yürürlükte olan, uygulama alanı büyük kentlerle sınırlı olan Hafta Tatili Kanunu kabul edilmiş, 1926 yılında da çalışma ilişkilerine önemli etkileri olan Medeni Kanun yasalaşmış, 1930 yılında Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile 1935 yılında Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun kabul edilmiştir. Bu düzenlemeler genel yasalar olup, çalışma hayatını dolaylı olarak etkilemektedir.

17 Mart 1925 tarihinde çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, çalışma ilişkilerini, özellikle örgütlenme hakkı ve özgürlüğü açısından olumsuz yönden etkileyen dolaylı bir kanun özelliği taşımaktadır. Kanun, yürürlükte kaldığı dört yıl boyunca işçi örgütlerinin de hükûmetçe kapatılmasının yasal dayanağını oluşturmaktadır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra İş Kanunu'nun hazırlık çalışmaları hızlandırılmış, 1936 yılında kabul edilen İş Kanunu'na ka-

73 Şehmuz GÜZEL, *Türkiye'de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)*, İstanbul, 1993, s. 154.

74 Gündüz ÖKÇÜN, *Türkiye İktisat Kongresi (1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar)*, İkinci Baskı, AÜ SBF Yayını, Ankara, 1971, s. 430-434.

dar 1924, 1927, 1929, 1932 ve 1934 yıllarında beş iş kanunu tasarısı hazırlanmıştır. Kutal, tek parti yönetiminin ekonomik ve sosyal politikasında meydana gelen değişmelerle sendikaların cılız kalması ve güçlü bir işçi sınıfının henüz kendisini gösterememesi nedeniyle bu tasarıların yasalaşamadığını belirtmektedir.[75]

1923-1936 döneminde, çalışma hayatına ilişkin doğrudan ve dolaylı düzenlemeler "bir yandan düzenleyici ve koruyucu, öbür yandan yasakçı ve baskıcı" özellikler taşımaktadır.[76] Çalışma ilişkilerine genel bir yasal çerçevenin çizilmediği bu dönemde, çalışma koşullarının belirlenmesinde sözleşme özgürlüğü ilkesi geçerli olmuştur. Toplu iş ilişkilerini düzenleyen Tatil-i Eşgal Kanunu, kapsadığı iş yerlerinde çıkan iş uyuşmazlıklarının barışçı yoldan çözülmesi açısından düzenleyici, örgütlenme açısından ise yasakçı bir çerçeve çizmektedir.

Ekonomi alanında devletçilik politikasının benimsenmesi, siyasal yaşamda ise sınıf savaşımını önleme çareleri aranarak, ulusun tüm bireylerini kucaklayacağı belirtilen tek partili otoriter bir rejimin sürmesi, devleti çalışma hayatı ve ilişkilerinin tek düzenleyici ve otoriter aktörüne dönüştürmüştür. Yasakçı, baskıcı ideoloji ve uygulama, işçileri çalışma ilişkilerini düzenleyecek kuralların üretilmesini devletten bekler bir tutum içine sokmuştur. Bu nedenle, üretilen ve üretilmek istenen kurallar, olağan bir evrim süreci içinde sistemin aktörleri arasındaki etkileşimlerin sonucunda doğmamış; gerek çıkarılan yasalar, gerekse hazırlanan tasarılar açısından başlıca rol devlete düşmüştür. 1930'lu yıllar, devletin bireysel ve toplu iş ilişkilerinden sosyal güvenliğe kadar çok değişik sorunları içeren kapsamlı ve genel bir iş yasası ile düzenleme eğilimi içinde olduğu ve bu yönde çalışmalarda bulunduğu yıllardır.

Emek-sermaye arasındaki çıkar çatışmalarını önleyici bir

75 M. KUTAL, *A.g.m.*

76 Mesut GÜLMEZ, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, TODAİE Yayını, Ankara, 1991, s. 389.

araç olarak, çalışma ilişkilerini düzenlemek üzere, 1936 yılında 3008 sayılı İş Kanunu'nun çıkarılması artık kaçınılmaz olmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra, 1924, 1927, 1929, 1932 ve 1934 yıllarında hazırlanan ama yasalaşamayan iş yasası tasarılarından sonra, 1936 yılında, çalışma hayatı, geniş kapsamlı bir yasa olan 3008 sayılı İş Kanunu ile ilk kez sistematik olarak düzenlenmiştir. Toplu iş ilişkilerinde devlete tek taraflı düzenleyici bir rol tanıyan yasa, sendikalardan söz etmemekte, grev ve lokavtları açıkça yasaklamaktaydı. Bireysel iş ilişkileri alanında ise devletin işçiler yararına müdahalede bulunması benimsenmişti. Böylece, sınıf ideolojisinin kökü kazınmak isteniyordu. Bu tek parti yönetiminin ilkeleri içinde yer alan ve daha sonra Anayasa'ya da geçirilen "halkçılık" ve "devletçiliğin" gereğidir.[77] Kuşkusuz, işçi-işveren ilişkilerinde çatışmaya ve mücadeleye yol açmaksızın devletin en geniş şekilde müdahalesiyle ve işçinin korunmasını temel alarak bu ilişkileri düzenlemede, dönemin otoriter düşüncesinin etkisi de bulunmaktadır.

3008 sayılı İş Kanunu'nun iş uyuşmazlıklarının çözümünü düzenleyen beşinci faslı (m. 72-90) oldukça ayrıntılı düzenlemelere gitmiştir. İş uyuşmazlıklarının çözümü için getirilen sistemde iş uyuşmazlıkları "tek başlı iş ihtilafı" ve "toplulukla iş ihtilafı" olarak ikiye ayrılmıştır. "Ayrı ayrı işçilerin kendi hak ve menfaatleri için işverenle aralarında çıkan anlaşmazlığa" tekbaşlı iş uyuşmazlığı denilmiş; iş yerindeki toplam işçi sayısının, 10 kişiden az olmamak üzere, beşte biri kadar işçi ile işveren arasındaki uyuşmazlığa ise "toplulukla iş ihtilafı" adı verilmiştir. Her iki tür uyuşmazlığın da öncelikle uzlaştırmadan geçirilmesi öngörülmüştür (m. 77). İş yeri işçi temsilcileri aracılığı ile yapılan bu barışçı girişim sonuç vermezse tekbaşlı iş uyuşmazlığında mahkemeye başvurulabileceği kabul edilmiştir (m. 79).

Toplulukla iş uyuşmazlıklarında ise iş yeri işçi temsilcileri ile işveren oy birliği ile bir sonuca varabilirse, "uzlaştırma şekli ve bu-

77 M. KUTAL, *A.g.m.*

nun hangi tarihten uygulanacağı açık ve anlaşılmaya kolay bir ifade ile yazılıp" işçilerin göreceği bir yere asılacaktır. Oybirliği ile bir sonuca varılmış olsa bile işçilerin buna itiraz etme hakları bulunmaktadır. Yasaya göre (m. 80/b), iş yerindeki toplam işçi sayısının on kişiden az olmamak şartı ile beşte birinin, kararın ilan gününden sonra gelen ikinci iş gününün akşamına kadar itiraz etmeleri halinde kesin uzlaştırma aşamasına geçilmesi gerekmektedir. Bu aşamada resmi bir memurun huzurunda işçi temsilcileri ile işverenin bir araya gelmesi gerekmektedir. İşçilerin itirazı üzerine kesin uzlaştırmaya gidilmişse bu işçilerin aralarında seçecekleri bir işçi de görüşmelere katılacaktır (m. 82/b). Uyuşmazlık, kesin uzlaştırma aşamasında oy birliği ile çözüme bağlanmazsa tahkim aşamasına geçilecektir (m. 82-90). Tahkim sistemi birincisi "İş İhtilafları Hakem Kurulu" (İHK), ikincisi "İş İhtilafları Yüksek Hakem Kurulu" (YHK) olmak üzere iki aşama şeklinde düzenlenmiştir. İHK, il çapında üç devlet memuru ile bunların seçecekleri iki üyeden oluşmaktadır. İHK kararına taraflardan birinin itirazı üzerine uyuşmazlık YHK'ya intikal etmektedir. YHK, yedi üst dereceli bürokrattan oluşmaktadır. YHK'nın başkanlığını danıştay ikinci başkanlarından birisi yapmaktadır. İHK'da olduğu gibi YHK'da da işçiler ve işverenler temsil edilmemektedir. Oy çokluğu ile alınan karar kesindir.

Bu otoriter çözüm yolunun, devletin iş uyuşmazlıklarında hakem görevi üstlenerek sosyal dengeyi sağlama ideolojisinden kaynaklandığı belirtilmektedir.[78] Bu yaklaşım, sanayi hayatındaki düzen ve uyumu bozabilecek herhangi bir uyuşmazlığın devletin hakemliği ile çözümlenmesinin ekonomik yapıya en uygun yol olduğu düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Böylece, CHP'nin 1935 yılı programının aşağıda verilen 14. maddesi de maddileşmiş olmaktadır:

> [H]içbir ekonomik girişim, kamuğasıya olduğu kadar, ulusal ve özel

78 Metin KUTAL, "Türk Hukukunda 1936-1980 Döneminde Toplu İş Uyuşmazlıklarının Çözümü", *İktisat ve Maliye*, C: 34, Sayı: 6, 1987, s. 218.

bütün kınavlar arasındaki uyuma da karşıt olamaz. İşverenlerle işçilerin çalışma birliğinde de bu uyum, esastır. İş kanunu ile işçiler ve işverenler arasındaki karşılıklı ilgiler düzenlenecektir. İş anlaşmazlıkları, uzlaşma yolu ile ve buna imkân olmazsa devletin kuracağı uzlaştırma araçlarının yargıçlığı ile kotarılır. Grev ve lokavt yasak olacaktır. Ulusçu Türk işçilerinin hayat ve hakları ile bu esaslar içinde ilgileniriz.

1936 yılı İş Kanunu 1909 Tatil-i Eşgal Kanunu'nun uyuşmazlık sonrasında işçilerin isterlerse greve gidebilecekleri şeklindeki düzenlemesini benimsemeyerek, grev yasağını tercih etmiştir (m. 72). 1936 İş Kanunu'nun bir diğer özelliği, yasanın görüşüldüğü ve yürürlüğe girdiği 1937 yılında kurulu sendikaları yok saymasıdır. Ne iş ihtilafı çıkarmada, ne de ihtilafın uzlaştırılması süreçlerindeki kurumlarda sendikalara yer verilmemiştir. Sendikalar dışlanırken, hiçbir hukuksal güvenceye sahip olmayan işçiler bireysel haklar bakımından çağdaş iş hukukunun sağladığı birçok hak ile donatılmıştır. Bu özelliği ile İş Kanunu, işçileri ve işverenleri eşit güçte kişiler olarak kabul etmemiş, işçi yararına hükümler getirerek işçileri koruma eğilimi içine girmiştir.

Sanayileşme çabaları sonucunda bir işçi kitlesi oluştuğunu gören yönetici kadro, bu dönemde sorunların çözümünde, çıkar uyuşmazlıklarında iş mücadelelerine kesinlikle izin vermemiş, emek-sermaye arasındaki çelişkiyi ve çıkar çatışmalarını devlet aracılığı ile çözümlemeyi tercih etmiştir. Böyle bir tercih, daha sonra da açıklanacağı gibi, işçi örgütleri olan sendikalara soğuk bakmayı ve sendikaları gereksiz görmeyi de beraberinde getirmiştir.

IV. Kuruluş Yıllarında İşçi Örgütlenmesi

Cumhuriyet'in kuruluşundan önce, dört yıllık bağımsızlık mücadelesi döneminde (1919-1922), işçi hareketinde eylemlilik ve örgütlülük bakımından belli bir canlılık olmuştur. 1919 yılında kurulan Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF), İstanbul'da Elektrik

Şirketi İşçileri Derneği, Tramvay Şirketi İşçileri Derneği ve Deri İşçileri Derneği; İstanbul dışında Hereke Kumaş ve Halı Fabrikası Sendikası, Anadolu Demiryolu İşçileri Derneği, Konya İşçileri Sendikası, Eskişehir İşçileri Sendikası, Ankara İşçileri Sendikası ve Edirne İşçileri Sendikası'nı kurmuştur. Bu işçi örgütlerine üye olan işçi sayısı ise 5.000 civarındadır.[79] Yine 1919 yılında kurulmuş olan bir diğer sosyalist parti, Türkiye İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) ve Türkiye İşçi Derneği adı altında kendi işçi örgütünü kurarak işçileri örgütlemeye çalışmıştır. Amaç Türkiye'deki bütün işçi örgütlerini ulusal düzeyde bir tepe örgütünde bir araya getirmektir. Bu iki sosyalist partinin kurdukları işçi örgütlerinin dışında Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiyye Cemiyeti ve İstanbul Sendikalar Birliği'nin devamı olarak Beynelmilel Deniz İşçileri İttihadı, Beynelmilel Marangoz İşçileri İttihadı ve Beynelmilel Bina İşçileri İttihadı bulunmaktaydı. Bunların yanı sıra İstanbul'da, Mürettibin-i Osmani Cemiyeti, Kasımpaşa Seyr-i Sefain Amelesi Cemiyeti ile Tütün Rejisi İşçileri Cemiyeti de vardı. İstanbul'daki işçi örgütlerinde örgütlü bulunan işçilerin önemli bir kısmı gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Bunların yanı sıra, İstanbul dışında İzmir, Edirne, Zonguldak, Eskişehir, Adana, Konya ve Bursa gibi kentlerde demiryolu taşımacılığı, tütün ve gıda, madenler, dokuma, deniz taşımacılığı, inşaat, basın ve yayın iş kollarında işçi örgütleri faaliyette bulunmaktaydı.[80] Bu dönem işçiler iki tip örgütlenmeye gitmişlerdir. Bu örgütlenmelerin ilki sendikalar, ikincisi de "cemiyetler" şeklindedir.

Cemiyetler şeklinde örgütlenme, Tatil-i Eşgal Kanunu'nun imtiyazlı şirketler ile kamu hizmeti gören kuruluşlardaki sendika yasağını aşma kaygısından kaynaklanmaktadır. Bunları da sendikal anlamda örgütlenme olarak kabul etmek gerekmektedir.

Cumhuriyet'e örgütlenme açısından önemli bir miras kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1923 yılında, İzmir'de yapılan İktisat

79 Ş. GÜZEL, *A.g.e.*, s. 97.

80 *A.g.e.*, s. 98.

Kongresi'ne katılan işçi grubu oldukça ileri haklar talep etmiş, ulusal düzeyde bir tepe örgütünün kurulması kararını almıştır. Kongre sonrasında yapılan çalışmalar 1923'te Türkiye Umum Amele Birliği'nin (TUAB) kurulmasına yol açmıştır. İstanbul Umum Amele Birliği'nin (İUAB) 27 Ekim 1923'te yapılan yıllık kongresinde İUAB'nin TUAB'e dönüştürülmesi kararı alınmış, durum bir "muhtıra" ile TBMM Hükûmet Başkanlığı'na bildirilmiştir.[81] Böylece Cumhuriyet'in ilanından iki gün önce ulusal düzeyde tepe örgütlenmeyi hedefleyen bir üst kuruluş oluşturulmuştur. Ancak, TUAB 1924 yılında kapatılarak bu yöndeki en önemli çaba boşa çıkarılmıştır. TUAB'den sonra yine bir ulusal düzeyde örgütlenme çabası olarak Amele Teali Cemiyeti (ATC) kuruldu. 1925 yılında ATC üzerinde yoğun baskılar oluşturuldu, CHF tarafından bir ara etkisi altına alınan ATC, 1927 yılında yeniden kontrol dışına çıkınca kapatıldı; 1928 Şubatında tekrar ATC'nin faaliyetlerine izin verildiyse de bu uzun sürmedi, 1928 yılı içinde ATC tekrar kapatıldı. ATC, faaliyette bulunduğu dönemde iş yasası tasarısı ile ilgili görüşlerini TBMM'ye yansıtmak için önemli girişimlerde bulunmuştur.[82] 1927 yılında hükûmet sosyal ve siyasal kuruluşları denetimi altına almış ve işçilerin toplu halde bulundurulmamaları için sınai kurumların ülkenin birçok illerine dağıtılması ilkesi benimsenmiştir.[83]

1920'li yılların sonuna doğru ve 1930'lu yılların başında, işçilerin işlerini kaybetmeleri ve ücretlerin düşük tutulması, çalışma hayatında gerginliklere yol açmaya başladı. Çalışma şartlarının ağırlığı, sosyal güvencenin olmayışı, iş yerlerindeki çalışma koşullarının kötülüğü ve örgütlenme haklarına getirilen kısıtlamalar gibi nedenler, işçi çevrelerinde huzursuzluğa neden oluyordu. Bu arada grevler ve CHF'nin kontrolü dışında örgütlenme ça-

81 Mete TUNÇAY, *1923 Amele Birliği*, BDS Yayınları, İstanbul, 1989, s. 79-80.

82 Mesut GÜLMEZ, "1936 Öncesinde İşçi Hakları", *Türkiye'de İşçi Hakları (Osmanlı Döneminden 1986'ya)*, Türkiye Yol İş Sendikası Yayını, Ankara, 1986, s. 59.

83 Çalışma Bakanlığı, *50 Yılda Çalışma Hayatımız*, Ankara, 1973, s. 144.

baları da yaygınlaşıyordu. 1931 yılında birçok dernek kapatılırken, CHF işçi kesimi üzerinde kendi dışında hiçbir kontrol ve örgütlenmeye izin vermemekte son derece ısrarlı davranmaktaydı. Aynı yıl, partinin bu yöndeki düşüncesine uygun olarak bir kısım yeni örgütlenmelere gidilmiştir. Yoğun işçi çalıştırılan yerlerde, örneğin tütün sektöründe, "Tütün İşçileri Cemiyeti" gibi örgütlenmelere gidilirken, daha az işçi çalıştıran ve dağınık olan iş kollarında ise üyeleri arasında işçilerin de bulunduğu geniş kapsamlı meslek kuruluşları, örneğin "Demirciler Cemiyeti" gibi örgütlerin kurulması yoluna gidildi. Bu son örgütlenme tipinde usta, kalfa ve işçi bir arada bulunmaktaydı.[84] 1931 yılında bu yöndeki çabalara rağmen 1932 yılında 18 "grev" görüldü,[85] işçiler CHF'nin kontrolü dışında, bağımsız örgütlenme çabalarını sürdürdüler.[86] Bu çabaların bir sonucu olarak İstanbul'da çalışan işçilerin parmak izi alınmaya başlandı.[87]

CHF'nin işçi örgütlenmesini yürüttüğü illerden birisi de İzmir'dir. İzmir pilot bölge seçilmiş, partinin işçi örgütleme politikası 1934 yılında burada uygulamaya konulmuştur. Her meslek ve/veya her iş kolundaki işçiler tek bir dernekte veya birlikte toplanmaya başlanmıştır. Örneğin deniz taşımacılığı iş kolundaki yedi ayrı cemiyet Deniz Amelesi Cemiyeti içinde eritilmiştir. Kamuya yönelik hizmet yapan şirket işçileri İmtiyazlı Şirketler ve Memur ve Müstahdemin Birliği'nde bir araya getirilmiştir. Fabrika işçileri için Sanayi İşçileri Birliği'ni kurmuştur. Tütün, matbaa ve fırın işçileri ile şoförler de ayrı ayrı derneklerde örgütlenmiştir. İzmir'deki bu birlik ve derneklerin tümü 1935'te kurulan İzmir İşçi ve Esnaf Birliği yönetimi altına sokulmuştur. Bu birliğin amacı ise işçiler ile esnafı rejime her yönüyle bağlı ve faydalı kılmak-

84 Selim İLKİN, "Devletçilik Döneminin İlk Yıllarında İşçi Sorununa Yaklaşım ve 1932 İş Kanunu Tasarısı", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Özel sayı 1978, s. 254, 263.

85 R. P. KORNİYENKO, "Türkiye'de İşçi Hareketleri: 1923-1939", *Sosyalist Parti İçin Teori-Pratik Birliği*, Sayı: 2, Şubat 1971, s. 67.

86 *A.g.m.*, s. 277.

87 *A.g.m.*, s. 287.

tır. Bir işçinin işini koruyabilmesi veya yeni bir iş bulabilmesi için 1 Mart 1935'e kadar meslek veya iş kolunda kurulu derneğe başvurup "işçi karnesi" alması gerekmekteydi. Üye olan işçilerin aidat ödemesi zorunluydu ve bu aidat işveren tarafından işçinin ücretinden otomatikman kesilip örgüte ödenmekteydi.[88]

1936 yılı İş Kanunu'nda, daha önce de belirtildiği gibi, sendikalar ve işçi örgütleri yok sayılmıştır. Yasa, toplu iş ilişkilerinde işçi temsilcilerine uyuşmazlık çıkarma yetkisi verirken sendikalara böyle bir yetki tanımamıştır. Yasal olarak örgütlenmeyi yasaklayan bir özel düzenleme olmamasına rağmen, adeta sendikaları yok saymıştır.

Sanayileşme sürecine bağlı olarak, 1938 yılında devlet, işçi örgütlenmesi konusunda daha direkt ve kesin bir yönteme başvurarak, Cemiyetler Kanunu ile sınıf esasına dayalı dernek kurmayı yani sendika kurmayı yasaklamıştır. Bu dönemde CHF'ye bağlı Zonguldak Amele Birliği gibi yardımlaşma sandıkları ve çeşitli meslek kuruluşları varlıklarını sürdürebildiyse de önemli bir etkileri olmamıştır. 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'ndaki sınıf esasına dayalı dernek kurma yasağı kaldırılıncaya kadar işçi örgütlenmesi ölü bir dönem yaşamıştır.

Ne ekonomik, ne siyasal ne de hukuksal ortam sendikacılığın doğuşu ve gelişmesi için uygun olanak sunmaktadır. Bu nedenle de, 1923-1946 dönemi için sendikacılık ve sendikal hareketten söz etmek güçtür, ancak tüm olumsuz koşullara, baskı ve kontrol altında tutma çabalarına rağmen işçilerin ilk fırsatta örgütlenme çabası içine girdiklerini de göz ardı etmemek gerekmektedir.

Bu dönemin politikası, işçi sınıfının ağır baskı altında tutulmasında ve korumacılıkla beslenen bir sanayi burjuvazisinin kullanabileceği artığı büyütme yoluyla yatırım kararlarını merkezî olarak eş güdümleme çabası olarak nitelendirilmekte; bir milliyetçilik ideolojisi ile toplumsal sınıfların varlığının korporatist bir toplum modeli yararına yadsındığı bir seferberlik retoriği, döne-

88 Ş. GÜZEL, *A.g.e.*, s. 162.

min önemli bir özelliği olarak gösterilmektedir.[89] Yasalar ve devletçi sanayileşme politikası uygulaması, işçilerin haklarının bastırılmasını, bunun sonucu olarak da ücretlerin azalmasını gerektirmişti. Ancak, bir başka değerlendirmede, bu dönemde sendikalaşmanın gereksiz ve sakıncalı sayılmasının nedeni "herkesin çıkarını gözeten bir baba devlet anlayışı"nın doğal sonucu olarak gösterilmiştir.[90] Bu dönem boyunca devletçi iktisat politikaları nedeniyle, kamu politikaları örgütsel alanda sınırlı devlet korporatizmi tipine yönelindiği; bunun da ilk olarak siyasal demobilizasyon, ikinci olarak da yarı resmi örgütlenmeler ile sağlanmak istendiği belirtilmektedir.[91] Heper, bu türden uygulamaların devletin benimseyip uyguladığı modelin özel çıkarların ve toplumun kendiliğinden gelişimini kamusal olan ile ipotek altına alan paternalist bir devlet yaklaşımının belirlediği monizmden kaynaklandığını belirtmektedir.[92]

Bu dönemde, kendisi de büyük bir işverene dönüşen devlet, kendi güdümünde ve denetiminde oluşturduğu örgütlenmeler yolu ile çalışma hayatını kontrol altında tutamayınca, devlet korporatizminin sendikal örgütlenmeleri dışlayan otoriter özelliklerini taşıyan uygulamalara başvurduğu görülmektedir. Bu dönemin belirgin özelliği bireysel işçi-işveren ilişkileri bakımından bireysel alanda işçilerin gözetilerek, bazı haklarla donatılması, böylece paternalist bir devlet anlayışının benimsenmesi iken, toplu iş ilişkilerinde yasaklayıcı, devlet müdahaleciliğini üst düzeyde tutan (uyuşmazlıkların çözülmesinde zorunlu tahkimin öngörülmesi ve bunun devlet ağırlıklı bir yapı şeklinde düzenlenmesi gibi) otoriter bir devlet anlayışının benimsenmiş olmasıdır. Dönem boyunca

89 Çağlar KEYDER, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1989, s. 49.

90 Alpaslan IŞIKLI, "Ücretli Emek ve Sendikalaşma", I. C. SCHICK ve E. H. TONAK, (Der.), *Geçiş Sürecinde Türkiye,* Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 332.

91 Robert BIANCHI, *Interest Groups and Political Development in Turkey,* Princeton, 1984, s. 140.

92 Metin HEPER, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience,* Berlin, New York, 1991, s. 17.

sendikaların yasaklanması yönünde bir eğilim taşınması, devlet korporatizmini sınırlayan bir özellik olmaktadır.

V. Kuruluş Yıllarında İşçi Eylemleri

İşçi örgütlenmesine sıcak bakmayan Cumhuriyet'in kurucu kadrosu işçi eylemlerine nasıl bakacaktı? Yeni rejimin işçi hareketleri karşısındaki tavrı 1925'te daha da netleşmişti. "...[M]emleketin nizam-ı içtimaisini ve huzur ve sükununu ...ihlale bais bilûmum teşkilat, ...teşebbüsat ve neşriyatı", hiçbir ayrım gözetmeksizin yönetsel bir kararla önleme ve yasaklama yetkisini hükûmete tanıyan; işçi örgüt ve eylemleri için de yasaklayıcı ve baskıcı bir çerçeve oluşturan Takrir-i Sükûn Kanunu, 17 Mart 1925 tarihinde kabul edildi.

1925'in ilk yarısı Amele Teali Cemiyeti'nin de faal olduğu bir dönemdi. Cemiyet, "1 Mayıs Amele Bayramı"nı örgütlemiş ve işçilere "Mayıs 1 Nedir?" başlıklı bir broşür dağıttı. Bu broşür nedeniyle tutuklanan Amele Teali Cemiyeti yöneticileri, İstiklal Mahkemesi kararıyla 7 yıldan 15 yıla kadar kürek cezasına mahkûm edildiler.

Siyasal iktidarın baskıcı tutumu, yalnızca 1 Mayıslarla sınırlı değildi. Devlet, yabancı sermayeli işletmeleri satın alıp "millileştirince" grevler de yasaklanmaya başlandı. Halk Fırkası, sömürünün ancak yabancı sermayeli işletmelerde söz konusu olabileceğini savunduğundan, devlet işletmelerinde grevin gereksiz olduğu sonucunu çıkardı ve özellikle 1930'dan sonra greve giden işçileri "düzeni bozan fesatçılar" olarak değerlendirdi.

1930'lu yılların "devletçiliği", bağımsız işçi örgütlerini yasaklayan, işçileri hükûmet güdümlü derneklerde örgütlenmeye zorlayan ve işçi eylemlerini baltalayan idari ve yasal önlemlerle ayrıca takviye edildi. Grevci işçilere göz dağı veren Cemiyetler Kanunu değişikliği (1933); grev hakkını tamamen ortadan kaldıran İş Kanunu (1936); sınıf esasına dayalı cemiyet ve sendika kurmayı yasaklayan Cemiyetler Kanunu değişikliği (1938), Halk Fırkası'nın işçi hare-

ketlerini engellemekte kullandığı başlıca baskı araçlarıydı. 1930'lu yılların bu baskısını işçiler esnaf örgütleri çatısı altında, yardım sandıkları şeklinde örgütlenerek aşmaya çalıştılar. Ancak, bu çabalar sınıf bilincine ulaşmayı sağlamak bir yana, devletle sıcak ilişkiler geliştirmedikçe varlık şanslarının da olmayacağını kendilerine gösterdi. Nicel açıdan zayıflamış olan işçi sınıfı sistematik olarak nitel açıdan da zayıf düşürülmeye çalışılıyordu. Devlet, halkçılık ve milliyetçilik ilkeleri ile bunu hayata geçirmeye çalışıyor, işçi sınıfını devletle bütünleştirmenin ve devletin bir ajanı haline getirmenin yollarını arıyordu. Bu dönemin işçi kitlesinin önemli bir bölümünün kamu kuruluşlarında istihdam edilmesi bu süreci kolaylaştırıyordu.

Tüm bu çabalara rağmen 1923-1936 döneminde işçi sınıfı çıkarlarını savunmak için, kötü çalışma koşullarına ve düşük ücrete karşı çıkmak, birikmiş ücretlerin ödenmesi, işten çıkarılan arkadaşlarını tekrar işe aldırtmak için greve gitmekten kaçınmamış, dönem boyunca 94 kez greve gitmiştir.[93] Bu grevlerin yıllara ve iş kollarına göre dağılımı aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

93 Gerek Osmanlı İmparatorluğu, gerekse Cumhuriyet'in ilk yıllarına ilişkin grevlerle ilgili kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır. O. Baydar, Ş. Güzel ve K. Fişek'in çalışmaları konu ile ilgili ilk çalışmalar olup, sınırlı kaynaklarla yetinildiği için bu dönemdeki grevlerin tamamını yansıtmamaktadır. Bu eksikliği gidermek için çok sayıda ulusal ve yerel gazeteyi taramak gerekmektedir. Oldukça uzun zaman ve emek gerektiren bu çaba sonucunda daha sağlıklı bir envanter çıkarılabilecektir. Tabloda belirtilen grevler sınırlı bir zaman içinde yaptığımız araştırmanın sonuçlarını yansıtmaktadır. Bu araştırma sırasında yukarıda belirtilen kaynakların gösterdiklerine ek olarak çok sayıda grev tespit ettik. Bazı grevlerin sansür, haber kaynağına ulaşamama gibi nedenlerle basında yer almadığı düşünülürse, bu dönem için sağlıklı bir grev çıkarmanın zorluğu da anlaşılmış olacaktır. Korniyenko 1932 yılının ilk yarısında İstanbul'da 18 grevin gerçekleştirilmiş olduğundan söz etmektedir. Oysa bu dönem için yapılan çok sayıda gazete taramasında bu rakama ulaşılamamıştır. Ancak, Korniyenko'nun çalışmasında sözünü ettiği pek çok greve de rastlandığı düşünülürse bu 18 grevin basına yansımayan küçük, kısa süreli iş bırakmalar olduğu düşünülebilir.

1923-1936 Döneminde Meydana Gelen Grevler

Yıllar	Gıda	Ulaşım	Maden	Dokuma	Basın	Ağaç	Haber-leşme	Ardiye Antrepo	Metal	Genel İşler	Tarım	Toplam
1923	4	4	3	3	1	-	-	2	-	-	1	18
1924	3	4	-	1	-	-	1	-	2	-	-	11
1925	3	2	1	-	-	-	3	-	-	1	-	10
1926	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3
1927	2	4	-	-	-	-	-	1	-	-	-	7
1928	1	3	-	1	-	-	-	-	2	-	-	7
1929	2	2	-	-	1	-	-	2	-	-	-	7
1930	2	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	4
1931	3	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	6
1932*	3	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	5
1933	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
1934	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
1935	2	1	-	2	-	-		1	-	-	-	6
1936	2	-	-	4	-	1	-	-	-	-	-	7
1923-1936	27	24	5	14	3	1	4	10	4	1	1	94

Kaynak: 1923-1936 Dönemi Cumhuriyet, Akşam, Son Posta, Haber, Yeni Asır, Hizmet, Vakit, Hakimiyeti Milliye, Milliyet, Ulus, Açıksöz gazeteleri; Ş. GÜZEL, Türkiye İşçi Hareketi 1908-1984, İstanbul, 1996; O. SENCER, Türkiye'de İşçi Sınıfı (Doğuşu ve Yapısı), İstanbul, 1969; TİB, Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi, Ankara, 1976; M. TUNÇAY, Türkiye'de Sol Akımlar II (1925-1936); R. P. Korniyenko, "Türkiye'de İşçi Hareketleri 1923-1939", Sosyalist Parti İçin Teori-Pratik Birliği, Sayı: 2, Şubat 1971.

*) Korniyenko'nun, Komünist Enternasyonali İcra Komitesi 13. toplantısına dayanarak 1932 yılının ilk yarısında İstanbul'da meydana geldiğini belirttiği, ama sektörel dağılımını bilmediğimiz 18 greve bu tabloda yer verilmemiştir.

Bu grevlerin 27'si gıda, 24'ü ulaşım, 14'ü dokuma iş kolunda gerçekleştirilmiştir. Gıda ve dokuma sektörleri kadın ve çocukların yoğun olarak çalıştırıldıkları sektörler olma özelliği taşımaktadır. İşverenler karşısında zayıf konumda olan, onların baskılarına daha kolay boyun eğen kadın ve çocukların yoğun çalıştığı bu sektörlerdeki grevler artık çalışma koşullarının dayanılmaz bo-

yutlara ulaştığının göstergesi de olmaktadır.[94] 1935 yılında bir kanunla 1 Mayıs "Bahar Bayramı" ilan edilmiş, böylece her fırsatta 1 Mayısı kutlamak isteyen işçilerin sınıfsal içerikli bu eylemi dumura uğratılıp, içeriği boşaltılarak 1 Mayıs kırlara gidilip eğlenilecek bir güne dönüştürülmek istenmiştir.

1920'li ve 1930'lu yıllar boyunca komünistler üzerinde yoğun baskılar uygulanmış, komünistlerin işçi sınıfı ile bağ kurmasının önüne geçmek için sık sık gözaltılara ve baskılara başvurulmuştur. Başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, Adana, Eskişehir, Bursa, Samsun, Edirne ve Aydın'da gözaltına alınıp, tutuklanan komünistlerin içinde işçi oranı küçümsenemeyecek derecede yüksektir. Bu baskı ve tutuklamalara rağmen komünistler, işçi sınıfı ile zayıf da olsa bağ kurmanın yollarını bulmuş, dönemin gerçekleştirilen kimi grevlerinde öncülük yapmıştır. Öyle ki, 1927 yılı Adana-Nusaybin demiryolu grevinde olduğu gibi, grev komitesinde yer alanlar komünistlikle suçlanarak, İstanbul'a getirilerek komünistlerle birlikte yargılanmışlardır.[95]

Devlet, bu dönem boyunca baskı ile işçi sınıfının örgütlenmesini ve eylemlerini önlemeye çalışırken,[96] kontrol amacıyla denetiminde oluşturmaya çalıştığı dayanışma ve yardım sandığı türü örgütlenmelere bile tahammül edememiş, bunları riskli bulmuştur.[97] Öte yandan kuşaktan kuşağa işçiliğin de gelişmemiş olması, yeni kurulan devlet fabrikalarında çalışan işçilerin işçi-köylü kimliği taşıması, hem örgütlenmenin, hem de eylemliliğin zayıf kalmasına yol açmıştır. İşçi örgütlenmesi ve işçi eylemlerinin gerçekleşti-

94 Yüksel AKKAYA, *1923-1950 Döneminde Türkiye'de İşçi Hareketi*, (yayınlanmamış çalışma).

95 *A.g.e.*

96 Örneğin 1929 yılında, İnşaat Usta ve Kalfaları Cemiyeti'nin kentin yöneticilerine haber vermeden Üsküdar'da açtığı şube nedeniyle şube başkanı Tahir Usta hakkında soruşturma açılmıştır. *Cumhuriyet*, 12 Temmuz 1929. Esnaf ve işçi cemiyetlerinin genel kurulları CHF binalarında polis ve valilik temsilcileri gözetiminde yapılmaktaydı. *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1929; *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1929; *Cumhuriyet*, 20 Teşrinievvel 1929. Benzeri haberlere izleyen yılların basınında da rastlanmaktadır.

97 Yüksel AKKAYA, *1923-1950 Döneminde Türkiye'de İşçi Hareketi*, (yayınlanmamış çalışma).

ği yerler daha çok kuşaktan kuşağa işçiliğin oluştuğu, işçiliğin bir gelir kaynağı, bir meslek olarak benimsendiği kamu ve özel kesim iş yerlerinde gerçekleştiği görülmektedir. Savaşlar nedeniyle kadın ve çocukların iş gücü içinde önemli yer tutmuş olması, bunların işveren karşısında zayıf konumda kalması da bir başka dezavantaj oluşturmuştur.

Örgütlenmede zayıflık, çıkarların korunmasında ve hak aramada eylemsizlikle birleşince, kuruluş yılları boyunca işçi sınıfının çalışma koşulları da iyice kötüleşmiştir. Uzun çalışma süreleri, kötü beslenme, dinlenme sürelerinin verilmemesi, çalışma yerlerinin sağlıksız oluşu, çalışma yeri ile iş yeri arasındaki mesafenin uzaklığı, iş güvencesinin yokluğu, sık sık meydana gelen iş kazalarının ölümle, ağır yaralanma ile sonuçlanması, çalışma hayatını düzenleyen koruyucu yasanın yokluğu, var olan hafta tatili gibi yasaların hükümlerinin uygulanmayışı ve işverenlerin keyfiliği birlikte düşünüldüğünde bu dönemin çalışma koşullarının ne derece zor olduğu daha iyi anlaşılmış olacaktır.[98]

1929 Dünya Bunalımı, diğer ülkelerde olduğu gibi ağır şekilde yaşanmasa da, 1930'lu yılların başında ciddi bir işsizlik sorunu yaşanmıştır. Köylerden kentlere gelen çok sayıda köylü iş aramakta ve bu durum işverenlere bu kişileri daha ucuza çalıştırılma olanağı sunmaktaydı. *Akşam* gazetesi durumu şöyle açıklamaktadır:

> Her sene olduğu gibi bu sene de köylerden şehirlere büyük bir amele akını başlamıştır. Fakat bu sene gelen amele miktarı her seneye nisbetle çok daha fazladır. Bu yüzden amele ücretlerinde şayanı hayret derecede bir ucuzluk görülmektedir.[99]

98 Çalışma koşulları ile ilgili bilgiye, dönemin tüm basınında rastlamak mümkündür. *Haber* gazetesinin özellikle 1936 yılındaki işçi dosyası haberleri konu ile ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

99 *Akşam*, 7 Haziran 1930.

Sonuç ve Genel Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntısı üzerine kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında hem niceliksel, hem de niteliksel açıdan oldukça zayıf, ama Osmanlı İmparatorluğu dönemine göre, etnik açıdan daha homojenleşmiş, bir işçi kitlesi vardır. Ülkenin sanayileşme sürecine bağlı olarak işçi sınıfı da niceliksel olarak gelişmeye başlamıştır. Ancak, sanayileşme olanaklarının sınırlılığı, bu sayının büyük boyutlara ulaşmasını önlemiştir. Öte yandan, tarımda duyulan iş gücü sıkıntısı, köylüler için sanayi işçiliğinin geçici ek bir gelir kaynağı olarak görülmesine yol açmıştır. Bu nedenle kuruluş yılları boyunca işçi sınıfı niteliksel açıdan da gelişmeye açık olmayacak ciddi sınırlılıklar içermiştir.

İşçi sınıfının kendiliğinden bilince ulaşmasının dışında, ona dışardan bilgi taşıyacak olan sendikal örgütlenmelere sıcak bakmayan köylü-işçiler, greve de soğuk bakarak deneyim edinme yollarından yoksun kalmıştır. Nitekim kuruluş döneminin ilk yıllarında artan örgütlenme ve grev eğilimi yasaklar ve baskı ile bastırıldıktan sonra, dönem boyunca bir daha aynı canlılığa ulaşamamıştır. Bunda, yasalar ve baskı kadar köylü-işçilerin yaklaşımının da önemli bir payı bulunmaktadır.

Bağımsızlık mücadelesini veren kurucu kadro, bu mücadelenin başarı ile sona erdirilmesinin ardından 1923 yılında, Cumhuriyet'in ilanından önce, İzmir'de yapılan Türkiye İktisat Kongresi'nde, tarım, sanayi ve ticaret burjuvazisinin yanı sıra, işçilerin görüşlerini de edinmek için işçileri kongreye çağırmıştır. Bu kongrede alınan kararlar bir bakıma bir "sınıfsal uzlaşma sözleşmesi" özelliği de taşımaktadır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra, kuruluş yıllarında (1923-1936), devlet köylünün temel istemlerinden biri olan aşarı, önemli bir vergi kaynağından yoksun kalmakla birlikte, kaldırmış, sanayi burjuvazisinin teşvik istemlerini yasalarla düzenlemiş, ticaretin millileştirilmesi aracılığı ile ticari burjuvazisinin isteklerine cevap vermiştir. Böylece İzmir'deki kongreye katılan sınıflar-

dan üçünün temel ve önemli istemleri yerine getirilmiştir. İşçi sınıfı açısından bakıldığında, örneğin köylüye yapılan, aşarın kaldırılması "jest"i cinsinden, 1909 yılında kabul edilmiş olan Tatil-i Eşgal Kanunu'ndaki sendika yasağı kaldırılabilirdi. Kurucu kadro, kuruluş döneminden, 1936 yılına kadar, işçi sınıfına yönelik doğrudan bir düzenlemeye gitmemiştir. Çıkarılan dolaylı yasalarla getirilen düzenlemelerden ise işçi sınıfı yararlanamamıştır. Örneğin hafta tatili yasasına rağmen işverenler işçileri çalıştırmaya devam etmişler, bu çalışma için fazla ücret vermekten kaçınmışlardır. Öğle tatili hakkı çok büyük fabrikalar hariç genellikle gereğince uygulanmamıştır.

1936 yılına kadar, 1924 yılından itibaren, 5 kez iş yasası tasarıları hazırlanmasına rağmen, yasa tasarıları işverenlerin ciddi direnişi ile karşılaştığından, yasalaşamamıştır. 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu ise, 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu'nun tanıdığı grev özgürlüğü hakkını da ortadan kaldırmış, İş Kanunu'nun uygulandığı alanlarda grevi yasaklamıştır. Böylece örgütsüz bırakılan işçi sınıfı bu kez çıkarlarını savunmada önemli bir araç olan grev hakkından da yoksun bırakılmıştır.

Kuruluş yılları boyunca, sınıfsal açıdan bakıldığında, işçi sınıfının en az gözetilen ve talepleri yerine getirilmeyen -çalışma hayatına ilişkin düzenlemelerde bireysel iş hukuku açısından göz ardı edilmeyecek önemli düzenlemelere gidilmesine rağmen (örneğin günlük 8 saat çalışma süresi hakkının tanınması), bu hakları koruyacak örgütlenme ve grev hakları tanınmadığı için bu düzenlemelerden de yararlanamayan- bir sınıf olduğu görülmektedir. Kuşkusuz bunda devletin benimsediği rejim ve oturtmaya çalıştığı düzenin yanı sıra, devlet eli sanayileşme çabası içine girilişin de önemli payı bulunmaktadır. Cumhuriyet'in ilanından sonra, 1923-1936 döneminde, işçiler 1936 İş Kanunu ile İmparatorluk döneminde tanınmış olan grev özgürlüğünden de yoksun kalmışlardır. Böylece, toplu iş hukuku açısından kuruluş yılları işçi sınıfı için bir gerileme dönemi olmuştur. Bireysel iş hukuku açısından

1936 yılına kadar önemli bir düzenleme yapılmadığı için ciddi bir kazanımdan söz edilemez. 1936 yılında çıkarılan yasa bir yıl sonra yürürlüğe girdiği için, kuruluş döneminin son yılı olan 1936 da işçiler için bir anlam ifade etmemiştir. İşçi sınıfı kuruluş yıllarında nicelik olarak gelişirken, hukuksal açıdan bir kazanım elde edememiş, diğer sınıflara göre en mağdur olan sınıf olmuştur.

Demokrat Parti Döneminde Grevler

Emek tarihinin en az bilinen dönemlerinden birini de Demokrat Parti'nin (DP) iktidarda olduğu 1950-1960 dönemi oluşturmaktadır. Grev yasağına ilişkin tartışmaların taraflarından biri olarak muhalefetteyken grev hakkının tanınmasını isteyen DP, iktidarda bulunduğu on yıllık süre içinde bu yasağı sürdürmüş, her yıl grev hakkı tanıyacak bir yasa tasarısının hazırlanmakta olduğunu açıklamıştır. Ne var ki, DP yanlısı sendikaların taleplerine rağmen on yıl boyunca bu yasa tasarısı bir türlü hazırlanıp meclise sunulamamıştır. Bununla birlikte, CHP döneminde olduğu gibi, DP döneminde de işçiler farklı nedenlerle, grev yasağına rağmen greve gitmekten kaçınmamıştır. Özgürlükler vadederek, "yeter söz milletindir" ve "işçiye grev hakkını vereceğiz" diyerek iktidara gelen DP dönemindeki grevler, emek tarihi açısından olduğu kadar siyasi tarih açısından da önem taşımaktadır. Bu nedenle bu dönemin grevlerini incelemekte yarar vardır.

Sayısal açıdan bakıldığında, Türkiye'deki grev hareketleri üzerine en kapsamlı çalışmayı yapan Ş. Güzel'e göre, DP'nin iktidarda olduğu dönemde toplam 3 grev gerçekleşmiştir. Aynı çalışmaya göre ise grev yasağının başladığı 1937-1950 arasındaki CHP iktidarı döneminde toplam 7 grev gerçekleşmiştir.[1] Oysa sadece ulusal gazetelerin taranması sonucu bizim tespit edebildiğimiz grev sa-

1 M. Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketi 1908-1984*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 174-175.

yısı CHP'nin iktidarda olduğu 1937-1950 döneminde 15, DP'nin iktidarda olduğu 1950-1960 döneminde ise 36'dır.[2] Sadece ulusal gazetelere dayalı bir araştırma ile ortaya çıkan bu sayısal fark, emek tarihi ile ilgili araştırmaların yetersizliğinin ve eksikliğinin ortaya konması bakımından önemli bir gösterge olarak değerlendirilebilir. Grevlerin nedenleri, sonuçları ve grevci işçilerin karşılaştıkları tepkiler ise çalışma koşullarını ve ilişkilerini, emek süreçlerini, işçi sınıfının düzeyini göstermek bakımından oldukça anlamlı veriler sunmaktadır. O nedenle biraz daha ayrıntılı olarak değerlendirilmeyi hakketse de bu kısa yazıda sadece bir grev envanteri çıkarmak ile yetinilecektir.

DP iktidarı işçiler ile "iyi günler" in yaşandığı ve ekonomik sorunların yaşanmadığı 1950-1954 dönemi ve ilişkilerin gerginleşmeye başladığı, ekonomik sorunların yaşandığı 1955-1960 dönemi olarak iki ayrı dönem olarak incelediğinde, ilk dönemde 22 kez, ikinci dönemde ise 14 kez greve gidildiği görülmektedir. Grevlerin yaklaşık yüzde 65'i özel kesimde meydana gelmiştir. Kamu kesiminde meydana gelen grevlerin yüzde 60'ını ise limanlarda yükleme ve boşaltma işlerinde çalışan işçiler gerçekleştirmiştir. İşkolları açısından bakıldığında limanlarda yükleme boşaltma işlerinde çalışanlar 8 grevle ilk sırayı almaktadır. Onu 7 grevle dokuma sanayi ve inşaat izlemektedir. Dörder kez greve gidilen ulaşım ve gıda sanayi ise grevlerin yoğunlaştığı diğer iş kollarıdır. Büyük çoğunlukla özel sektöre ait olan bu iş kollarının temel özelliği ise çalışma koşullarının ağır olup, işçilere oldukça düşük ücret ödenmesidir.

DP iktidarı dönemindeki ilk grev 3 Temmuz 1950'de, İzmir'de 1800 işçinin çalıştığı İzmir Pamuklu Mensucat Fabrikası'nda meydana gelmiştir. Günde üç vardiya ile üretimi sürdüren fabrikada, vardiya sayısının ikiye indirilmek istenmesi işçilerin tepkisine yol açmış, işçiler bu yeni düzenlemenin hem verimliliği düşüreceğini, hem de sağlık açısından kendilerine olumsuz etkide bulunacağını

2 Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık 1 (Kısa Özet)", *Praksis*, Sayı: 5, Kış 2002, s. 173.

belirterek bu düzenlemeye karşı çıkmışlardır. Birinci postada çalışan 811 işçi ilkin öğle yemeğini yemeyerek durumu protesto etmiş, ardından da saat 15:45 yerine bir saat önce yani 14:45'te işi bırakmışlardır. Makineler durdurulduğundan yeni posta da işbaşı yapmamıştır. Bu durum işverence grev olarak değerlendirilmiş, polise, valiliğe ve Çalışma Müdürlüğü'ne haber verilmiştir. Çalışma Müdürünün işçileri ikna etme çabaları sonuç vermemiş, içeriye giren polisler olaya müdahale etmiştir. Bu grev sırasında fabrika duvarlarına "Uyan işçi! Türk işçisinin hakkını ara!" ibareli el ilanları yapıştırılmış olması, grevin bir hazırlık sürecinden sonra gerçekleştiğini göstermektedir.[3] İl Hakem Kurulu bu durumu görüşmüş, işçilerin çalışma saatlerini kısaltarak üretimin iki vardiya halinde üretimin sürdürülmesine karar vermiştir. İşçiler bu kararı memnunlukla karşılamıştır.[4]

DP döneminde ikinci grev, İstanbul'da limanda yükleme boşaltma işlerinde çalışan işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir. 23 Ekim 1950 sabahı iki saat kadar süren grevin nedeni ise, işçilere iş dağıtımı yapan memurun şikâyet gerekçesi ile başka bir yere geçici olarak nakledilmesidir. 750 işçi, Sadi Özerdem adlı bu memurun tekrar eski yerine atanıncaya kadar çalışmayacaklarını belirterek, işbaşı yapmamıştır. Deniz Yolları Genel Müdürlüğü, sendikanın işçi temsilcileri aracılığı ile işçilere yönelik bir beyanname hazırlayarak bu türden davranışların grev olduğunu ve gayrikanuni olduğunu bildirmiş, işçilerin bir an önce işbaşı yapmalarını istemiştir. Valilik ve emniyet olaya müdahale ederek soruşturma başlatmıştır.[5]

Dönemin grev şeklinde gerçekleşmese de greve çağrı bakımından ilginç bir olayı ise 1 Mayıs 1951'de, İzmir'deki bir cam fabrikasında meydana gelmiştir. Fabrika teknisyenlerinden Fuad Aygan işçilere zam yapılması teklifinde bulunmuş, teklifin kabul edilme-

3 *Zafer*, 4 Temmuz 1950; *Cumhuriyet*, 4 Temmuz 1950.

4 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1950.

5 *Cumhuriyet*, 24 Ekim 1950; *Vatan*, 24 Ekim 1950.

mesi üzerine işçileri toplayarak greve gitme çağrısında bulunmuştur. İhbar üzerine soruşturma başlatılmış, olayın 1 Mayısa denk gelmesi nedeni ile "tahkikata hususi bir ehemmiyet" verilmiştir.[6]

Dönemin en ilginç grevlerinden biri İskenderun'da liman işçileri tarafından 22-24 Temmuz 1951 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Grev nedeni ise bir Alevi gencin öldürülmesini protesto etmektir. Büyük çoğunluğu Alevilerden oluşan 400 kadar işçi iki gün işbaşı yapmamıştır. Liman yönetimi jandarmaya başvurmuş, İskenderun Savcılığı soruşturma açmış, işçileri greve teşvik eden 6 işçi yakalanarak tutuklanmıştır.[7]

1950'li yılların en hareketli kesimlerinden olan fırın işçileri, ilk grevlerini 5 Mart 1952'de Mersin'de gerçekleştirmişlerdir. Geleneksel olarak o güne kadar belli miktarda un işleyerek 8 saatten fazla mesai yapan işçiler, bu tarihte beş fırında 8 saat çalışarak iş bırakmışlardır. Durum işveren tarafından grev olarak değerlendirilmiştir.[8]

21 Mart 1952'de Ankara'da taksi şoförlerinin on saat süren grevi bir miting ile de desteklenmek istenince oldukça gergin saatler yaşanmıştır. Yeni dolmuş seferlerinin düzenlemesi ile gelirlerinin azalacağını belirten taksi şoförleri, plaka harçlarının artırılmasını ve taksimetre mecburiyeti kararı verilmesini de protesto etmek için toplandıkları Ulus Meydanı'ndan meclise kadar yürümek istemişlerse de, emniyet güçleri buna izin vermemiş, içlerinden 10 kişiyi tutuklamıştır.[9]

İskenderun liman işçileri 16 Nisan 1952'de ücretlerin artırılması isteği ile bir kez daha greve gitmişlerdir. Grev jandarma tarafından bastırılmış, birçok işçi için tutuklama emri verilmiştir.[10] 6 Mayısta ise İzmir'de 150 temizlik işçisi ücretlerinin arttırılması is-

6 *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1951.

7 *Yeni Mersin*, 26 Temmuz 1951; *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1951; *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1951.

8 *Yeni Mersin*, 6 Mart 1952, 7 Mart 1952.

9 *Cumhuriyet*, 22 Mart 1952; *Vatan*, 22 Mart 1952.

10 TİB, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara, 1976, s. 112.

teği ile sabahtan itibaren greve başlamıştır. 35 işçinin mahkemeye verilmesi üzerine diğer işçiler işbaşı yapmışlardır. Mahkemeye sevk edilen işçiler ise tutuksuz yargılanmak üzere serbest bırakılmışlardır.[11]

1952 yılının ilk dönemlerinde yoğunlaşan bu grevlere bir de İstanbul'da tekstil sektöründe örgütlü olan TEKSİF'in 20 Nisanda miting yapmak isteğinin valilikçe reddedilmesi üzerine gerilen ortam, mecliste önemli tartışmalara yol açmıştır. Kırşehir Milletvekili Halil Sezai Erkut'un İstanbul Valiliği'nce mitinge neden izin verilmediği yönündeki yazılı sorusuna Çalışma Bakanı Samet Ağaoğlu hayli sert bir cevap vermiştir. Ankara'daki şoförlerin hareketine, İzmir'deki belediye işçilerinin grevine ve başka bir takım olaylara da dikkat çeken S. Ağaoğlu "mesele daha derindir, daha şümullüdür" dedikten sonra, "son aylar zarfında iş ihtilafları"nın da arttığını belirtmiştir.[12] Hem iş ihtilaflarının, hem de diğer olay ve grevlerin "muayyen bir merkezden idare edilmekte bulunan bir planın muhtelif safhaları karşısında" olduklarını düşündürten deliller olduğunu belirten S. Ağaoğlu, bu delillerin başında "ismi sosyalist, fakat hakiki mahiyeti, şimdiye kadar tatbik ettiği metotları ile tamamiyle komünist olan bir partinin yer aldığını" gördüklerini söylemiştir. Ağaoğlu muhalif diğer partilerin de işçileri tahrik ettiğini, bunların sendika idare heyetlerine nüfuz etmeye çalıştıklarını ve her gün yeni şeyler çıkarmak için tahrikler yaptıklarını belirtmiştir. Bu gelişmeler karşısında "Nereye gidiyoruz? Sınıf mücadelesine mi gideceğiz? Meydanlarda toplanarak sermaye ve say mücadelesi mi yapacağız?" sorularını soran Ağaoğlu, "bir 31 Mart havası yaratmak teşebbüsleri seziliyor" düşüncesi ile iktidarın kapılmış olduğu paniği dile getirmiştir.[13] Basında geniş yankı bulan bu değerlendirme işçi sendikaları ve

11 *Cumhuriyet*, 7 Mayıs 1952.

12 TBMM, *Meclis Tutanakları*, Devre: IX, C: 15, Toplantı: 2, B: 69, 7.5.1952, O: 1, s.97-98.

13 TBMM, *A.g.e.*, s. 100; *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1952; *Vatan*, 8 Mayıs 1952.

muhalefet partileri arasında da önemli tepkilere yol açmıştır.[14]

Bu olaylardan sonra DP iktidarının düşünceleri, işçilere grev hakkı tanımama yönünde gelişmiş, izleyen dönemde de sürekli olarak "yasa tasarısı hazırlanıyor" şeklindeki açıklamalar ile işçilerin grev hakkı talepleri geçiştirilmiştir.

1952 Mayısının bir diğer grevi ise İzmir'de karayollarına bağlı olarak çalışan işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Grev devletin müdahalesi ile bastırılırken, greve devam etmek isteyen 35 işçi tutuklanmıştır.[15] Dönemin en hareketli kesimi olan İskenderun liman işçileri, ücret sorunu nedeni ile Ağustos ayında bir kez daha greve gitmiş, "taşkınlık yaptıkları" gerekçesi ile "birkaç işçi nezaret altına" alınmıştır.[16] İstanbul'da, Bakırköy'deki Adil Kıraç Fabrikası işçileri, 6 Ekimde yüzde 30'luk ücretlere zam yapılmasına ilişkin YHK kararları uygulanmadığı için çalışmayarak greve gitmiştir. Bölge iş müdürlüğü olaya el koymuştur. İşveren işçileri işten çıkardığı için bu durum yasak olan lokavt olarak kabul edilmiş, "Cumhuriyet Savcılığı takibata geçmiştir."[17] Kasım ayı içinde ise İstanbul'da Çiçek Pazarı'ndaki Vakıf İş Hanı inşaatında çalışan işçiler ücret anlaşmazlığı nedeni ile işi terk etmişler, 26 işçi grev yaptıkları gerekçesi ile Asliye Ceza Mahkemesinde yargılanmıştır.[18] 1952 yılının son grevi Mersin'de Karayolları 5. Bölge Müdürlüğü'nde gerçekleşmiştir. Müteahhit firma Güney İnşaat Limited ortaklığında çalışan 360 işçi üç aydır 45 bin lira tutan istihkakları ödenmediği için topluca işi bırakmıştır.[19]

1953 yılının ilk grevi 30 Nisanda, İstanbul'da, Yıldız'daki Abdi Fuat Tütün İmalathanesi'nde çalışan 210 işçi tarafından, geçici işçi olmadıkları için sürekli hizmet akdi istemi ile gerçekleştirilmiştir. Bu talepte bulunan işçiler işveren tarafından işten çıkarılmış-

14 *Cumhuriyet*, 9 Mayıs 1952; 10 Mayıs 1952; 11 Mayıs 1952.

15 TİB, *A.g.e.*, s. 112.

16 *Yeni Mersin*, 12 Ağustos 1952.

17 *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1952; 9 Ekim 1952; 10 Ekim 1952.

18 *Vatan*, 11 Kasım 1952.

19 *Yeni Mersin*, 26 Aralık 1952.

tır. İlgili makamlar olayı tetkik etmek için harekete geçmiştir.[20] İzmir Radyosu'nda bazı solistler ödenen parayı az buldukları için iş bırakmışlardır. Basın-Yayın Genel Müdürlüğü grev yapan sanatkârların bir daha radyoya alınmamasını alakadarlara bildirmiştir.[21]

Temmuz ayı içinde ise Konya'daki 150 kadar terzi kalfa ve çırağı ücretlerin arttırılması amacı ile grev yapmıştır.[22] 1953 yılının son grevi ise İstanbul'da Yunus Çimento Fabrikası'nın taş ocaklarında çalışan işçilerin tarafından gerçekleştirilmiştir. Bir arkadaşlarının dinamitle parçalanması üzerine işçiler iş bırakmışlar, bu nedenle de grev yaptıkları gerekçesi ile işveren tarafından Bölge Çalışma Müdürlüğü'ne şikâyet edilmişlerdir. Greve neden odukları gerekçesi ile sendika başkanı ile başkanvekili işten çıkarılmışlardır.[23]

1954 yılının ilk grevi, 26 Şubatta, İzmir Belediyesi'nde temizlik işçilerin tarafından, Orhan Çelikağa'nın Belediye Temizlik İşleri Müdürlüğü'nden alınarak, yerine başka birinin tayin edilmesi nedeni ile yapıldı. Bu sorun zabıtanın müdahalesi ve belediye başkanının işçilerle konuşması ile çözülmüştür.[24] İkinci grev ise 26 Nisanda, İstanbul'da Yedikule'deki Mensucat Santral Fabrikası'nda meydana gelmiştir. 12 tezgâha bakan işçilerin 24 tezgâha bakması yönündeki işi yoğunlaştıran ve 270 lira yerine 230 lira ödenmesi yönündeki düzenlemeye karşı çıkan işçiler, öğleden sonra iş bırakmışlardır. İşveren durumu kolluk kuvvetlerine bildirmiş, polis ve jandarma olaya müdahale etmiş, grev iddiası savcılığa sevkedilmiştir.[25]

---

20 *Gece Postası*, 1 Mayıs 1953; *Cumhuriyet*, 2 Mayıs 1953.

21 *Cumhuriyet*, 3 Haziran 1953.

22 Kemal SÜLKER, *A.g.e.*, s. 160. Sülker bu greve ilişkin olarak 14 Temmuz 1953 tarihli *Vatan* gazetesini kaynak olarak göstermektedir. Ancak, gazetenin belirtilen tarihteki sayısında böyle bir haber bulunmamaktadır. Muhtemelen haberin kaynağı bizim de ulaşamadığımız başka bir gazetedir.

23 *Gece Postası*, 3 Ekim 1953.

24 *Vatan*, 27 Şubat 1954; *Son Telgraf*, 27 Şubat 1954.

25 *Yeni İstanbul*, 27 Nisan 1954.

DP döneminin en önemli grevlerinden biri 15 Temmuz 1954'te, İzmir Limanı'ndaki tahmil tahliye işçileri tarafından başlatılmıştır. 800 kadar işçi, müteahhit firmanın istismarına ve kendilerine ödenen düşük ücretlere karşı, sendikanın denetiminde örgütlü olarak altı gün süren bir grev gerçekleştirmiştir. Tüm baskı ve ikna çabalarına karşı işçiler, müteahhit firmaya değil resmi bir kuruma bağlı olarak çalışmakta direnmiş, bu nedenle limanda geniş güvenlik önlemleri alınarak, dışardan işçi getirmek suretiyle işler sürdürülmeğe çalışılmıştır. Grevin birinci gününde sendika yöneticileri ve 100'e yakın işçi savcılığa celbedilmiş, ifadeleri alındıktan sonra, 7 kişi tutuklanmıştır. Ancak mahkeme bir gün sonra tutuklanan 7 işçiyi tahliye etmiştir. Ne var ki, savcılığın itirazı üzerine sendika yöneticileri yeniden tutuklanmıştır. İzmir milletvekilleri ve yetkili merciler, işçi ve sendika temsilcileri ile yaptıkları yoğun görüşmelerden sonra, işçileri ikna ederek grevi altıncı gününde sona erdirmişlerdir. Grev sırasında İzmir Körfez Deniz İşçileri Sendikası ile Alsancak Limanı Kömür Maden ve Hububat Yükleme ve Boşaltma İşçileri Sendikası binalarında arama yapılmış, ardından her iki sendika da kapatılmıştır. 557 grevci işçi hakkında soruşturma açılmış, işçiler ellişer kişilik gruplar halinde sorgulanmışlardır.[26]

15 Ocak 1955'te, güreş yarışmalarını seyredenleri çeşitli semtlere götürmekle görevlendirilen İETT'nin 24 otobüs şoförü ve biletçisi, güreş müsabakalarını ücretsiz izlemelerine izin verilmediği için otobüsleri de alarak gitmişlerdir. Tramvay ve Elektrik İdaresi'nin müdahalesine rağmen sadece 4 otobüs şoförü ve biletçisi işbaşı yapmıştır. Tramvay ve Elektrik İdaresi bu durumu grev olarak kabul etmiş, işe başlamayanları işten çıkararak, mahkemeye vermiştir.[27] 17 Mayıs 1955'te, Kenan Aslanbey'e ait İpekli

26 *Halkçı*, 16-21 Temmuz 1954; *Vatan*, 16-23 Temmuz 1954; 15 Ağustos 1954; *Hürriyet*, 16-21 Temmuz 1954; *Cumhuriyet*, 16-23 Temmuz 1954; *Yeni Sabah*, 27 Ağustos 1954.

27 *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1955.

Dokuma Fabrikası işçileri ücretlerinin düşürülmesi nedeni ile greve gitmiştir.[28]

15 Temmuz 1955'te İzmir liman işçileri bir kez daha greve gitti. Daha bir önceki grevin mahkemesi bitmeden 600 kadar işçi yine aynı gerekçe ile greve gitmiş, müteahhit firmanın kendilerini istismar ettiği, çok düşük ücretle çalıştırdığı için bu müteahhit ile çalışmayacaklarını belirtmiştir. Sabahın erken saatlerinde başlayan greve vali ve emniyet müdürünün müdahalesine rağmen işçiler greve devam etmiştir. Ulaştırma Bakanlığı'nın müteahhit firma ile olan sözleşmenin feshedilmesi yönündeki istemini valilik değerlendirmeye almış, 24 Temmuza kadar fesih yollarının araştırılacağını açıklamıştır. İzmir Savcılığı olaya el koyarak "tahkikata" başlamıştır. Grev 16 Temmuzda akşam üzeri, müteahhit firma ile Denizcilik Bankası arasındaki sözleşmenin feshedilmesi ile sona ermiştir. Böylece işçilerin bir yıl önce de grev gerekçelerinden biri olan Denizcilik Bankası'na bağlı olarak çalışma isteği kabul edilmiştir. Grevci işçiler hakkında savcılıkça soruşturma yapılmayacağı açıklanmıştır.[29] Bu grevi, 16 Eylül 1955'te Adana Sümerbank Çırçır Fabrikası işçilerinin grevi izlemiştir.[30] DP döneminin en ilginç grevlerinden biri de Adana'da hayat kadınlarının Kasım ayında gerçekleştirdikleri grevdir. Patronların, hayat kadınlarının dostlarının "geneleve girmesini" yasaklaması üzerine, hayat kadınları çalışmamıştır. Grev yasak olduğu gerekçesi ile olaya polis müdahale etmiş, kadınları çalışmaya zorlamıştır.[31]

1956 yılının ilk grevi 4 Ocakta Adana'da fırın işçileri tarafından gerçekleştirilmiştir.[32] Bu grevi, 17 Şubatta İzmir'de çimento fabrikasındaki 4 şoförün gerekli sağlık önlemleri alınmadığı gerekçesi ile iş bırakması izlemiştir. Şoförler "jandarma karakolu-

28 *Gece Postası*, 18 Mayıs 1955.

29 *Cumhuriyet*, 16-17 Temmuz 1955.

30 *Yeni Adana*, 17 Eylül 1955.

31 *Yeni Adana*, 25 Kasım 1955.

32 *Yeni Adana*, 5 Ocak 1956.

na celbettirilmiş", daha sonra da mahkemeye sevk edilmişlerdir. İşveren şoförleri işten çıkarmıştır.[33] Aydın Mensucat Fabrikası inşaatında çalışan 65 işçi 1 Marttan itibaren ücretlerinin kesintiye uğraması ve fazla mesai ücretlerinin düşürülmesi yüzünden önce Bölge Çalışma Müdürlüğü'ne başvurmuşlar, sonuç alamayınca iş yerine dönmeyerek, çalışmamışlardır.[34] Üç aydır ücretlerini alamayan Söke Çimento Fabrikası inşaatında çalışan 300'den fazla işçi topluca işi bırakmış, alacakları ödeninceye kadar çalışmayacaklarını bildirmiştir.[35] İnşaat sektörü grevleri, Mayıs ayında Eskişehir'deki Çukurhisar Köyü Çimento Fabrikası inşaatındaki 400 işçinin grevi ile sürmüştür. Ücret yetersizliği nedeni ile çıkan grevde, 26 işçi "greve teşvik" suçu ile mahkemeye verilmiştir.[36]

Bursa'da, 24 Haziran 1957 yılında ücret artışı talebi ile başlayan fırın işçileri grevi belediye başkanının baskılarına rağmen sürdürülmeye çalışılmıştır. Sendika, işçilerle yaptığı toplantıda baskılara boyun eğdikleri takdirde haklarını müdafaa edemeyeceklerini belirterek greve devam kararı almıştır. Cumhuriyet Savcısı sendika yöneticilerinin ifadesini almış, Fırın İşçileri Sendikası'nın başkanı tutuklanmıştır. Grev üç gün sürmüştür.[37] 1957 yılının ikinci grevi 26 Aralıkta, İzmir'de liman inşaatını sürdüren Hollanda Kraliyet Şirketi'nin 60 işçisince ücret anlaşmazlığı nedeni ile gerçekleştirilmiştir. Ücretlerine yüzde 30 oranında zam isteyen işçiler, çalışma müdürünün uzun süren ikna çabaları sonucunda, öğlene doğru grevi sona erdirmiştir. Daha sonraki görüşmelerde şirket işçi ücretlerine yüzde 30 zam uygulamayı kabul etmiştir.[38]

1958 yılının tek grevi 10 Ağustosta İstanbul'da Galata Rıhtımı'nda yükleme boşaltma servisinde çalışan 200 işçi tarafından ücret sorunu nedeniyle gerçekleştirilmiştir. Polis olaya el koymuş, işçileri gre-

33 *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1956.

34 *Cumhuriyet*, 3 Mart 1956; *Vatan*, 3 Mart 1956; *Dünya*, 3 Mart 1956.

35 *Cumhuriyet*, 3 Mart 1956; *Vatan*, 3 Mart 1956; *Dünya*, 3 Mart 1956.

36 *Hürriyet*, 8 Mayıs 1956.

37 *Son Posta*, 26-28 Haziran 1957.

38 *Cumhuriyet*, 27 Aralık 1957; 29 Aralık 1957.

ve teşvik edenleri tespit için soruşturma başlatmıştır. Yönetim ile sendika arasındaki anlaşma sonucunda olay mahkemeye intikal ettirilmemiş, idari bir sorun olarak değerlendirilmiştir.[39]

1959 yılının ilk grevi, 22 Mayısta, İstanbul'da Rami'deki bir yünlü dokuma fabrikasında meydana geldi. İş yeri temsilciliği seçiminde işverenin adayının karşısında yer alan işçi adayı ustabaşının işverence işten atılması üzerine 52 kadın işçi iş yerini terk etmeden greve gitmiştir. Olaya jandarma müdahale etmiş, ustabaşı korkudan bayılmıştır.[40] 1959 yılının son grevi, 14 Aralıkta Zeytinburnu'ndaki çimento fabrikasında meydana gelmiştir. Bu grevin gerekçesi de iş yeri temsilcisinin işten atılmasıdır. Olaya müdahale eden polis 20 işçiyi gözaltına almıştır.[41]

DP dönemi grevlerinin büyük çoğunluğu ücret anlaşmazlıkları nedeniyle meydana gelse de, çalışma süreleri ve koşulları, işten çıkarmalar, iş yeri temsilcilerine sahip çıkmak gibi çeşitli nedenlerle de greve gidilmiştir. Grevler genellikle büyük iş yerlerinde meydana gelmiş, hemen hemen her greve güvenlik birimlerince müdahale edilmiş, çok sayıda işçi mahkemelere sevk edilerek yargılanmıştır. Grevler nedeni ile sendika yöneticileri tutuklanmış, sendikalar kapatılmıştır. Kuşkusuz, grev hakkı vaadi ile işçilerin desteğini isteyen DP döneminde bu türden baskıcı bir ortamın yaşanması sadece çalışma hayatının değil, siyasal hayatın da bir sorunu olmaktadır.

Toplumsal Tarih, Nisan 2003

39 *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1957; *Vatan* 12 Ağustos 1957.

40 *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1959; *Vatan*, 23 Mayıs 1959.

41 *Vatan*, 15 Aralık 1959; *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1959.

1929 Bunalımı, İşsizlik ve Bir Kanun

17 Şubat-4 Mart 1923 tarihlerinde toplanan I. İzmir İktisat Kongresi'nde, İşçi Grubunun İktisat Esasları'ndan 26. madde, "Memlekette açılacak bütün işlerin Türk erbab-[ı] say ve amelesine tahsisi" oy birliği ile kabul edilmiştir.[1] Kongreye katılıp, bir açılış konuşması yapan Mustafa Kemal Paşa, konuşmasının sonunda "Bugün mevcut olan fabrikalarımızda ve daha çok olmasını temenni ettiğimiz fabrikalarımızda kendi amelemiz çalışmalıdır" diyerek, yönetimin bu konudaki yaklaşımını da açıklamış oluyordu.[2] Ancak, Lozan Barış Konferansı'nda 24 Temmuz 1923 tarihinde son şekli verilen "Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme"nin 4. maddesi İzmir İktisat Kongresi'nde oy birliği ile kabul edilen bu maddenin hayata geçirilmesini zorlaştırmaktadır. "Yerleşmeye ve Yargı Yetkisine İlişkin Sözleşme"nin 4. maddesine göre:

> Türkiye'de, öteki Devletler uyruklarının, ve buna karşılık da, bu Devletlerin ülkelerinde Türk uyruklarının çeşitli ticaret, meslek ya da endüstri kollarında çalışmaları, işbu Sözleşmenin yürürlüğe giriş

1 A. AFETİNAN, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s. 53. İktisat Kongresi'nde kabul edilen bu madde, İstanbul'da bulunan bazı işçi derneklerinin 28 Kânunusani 1923 tarihinde yaptıkları bir toplantıda İktisat Kongresi'ne sunulmak üzere alınan "memleketimizde açılacak bütün işleri hakim ve emin unsur olan Türk erbab-ı say ve sanatına vermek ve mevcut müessesat-ı ecnebiyeyi memleketimizin tealisinden ziyade sukutunu temenni eden unsurlardan tafhir etmek" şeklindeki kararın somutlaşmış halidir. A. Gündüz ÖKÇÜN, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir: Haberler-Belgeler-Yorumlar*, İkinci Basılış, Ankara, 1971, s. 165.

2 A. G. ÖKÇÜN, *A.g.e.*, s. 256.

tarihinden başlıyarak on iki ay içinde, Türkiye ile söz konusu Devletler arasında yapılacak özel sözleşmelere konu olacaktır.

Şurası kararlaştırılmıştır ki, söz konusu sözleşmelerin yapılmasına kadar, 1 Ocak 1923 tarihindeki *statu quo* saklı tutulacak ve sözü edilen oniki aylık sürenin sona erişinde sözleşme yapılamazsa, bireylerin [özel kişilerin] 1 Ocak 1923 tarihindeki kazanılmış [muktesap] haklarına saygı göstermek şartıyla, Bağıtlı Devletlerden her biri davranış özgürlüğünü yeniden elde edeceketir.[3]

Başvekil İsmet [İnönü], 29 Mayıs 1929 tarihli T.C. Başvekalet Muamelat Müdürlüğü 6/2116 sayılı yazısı ile "Hariciye vekaletince hazırlanan ve İcra Vekilleri Heyetinin 16-V-1929 tarihli içtimaında Yüksek Meclise arzı kararlaştırılan" 1/70 sayılı "Türkiyede ecnebi tebaası tarafından yapılması memnu olan sanatlar hakkında kanun layihası"nı TBMM'ye sevk etmiştir. Bu kanuna duyulan ihtiyaç, uygulama ve sonuçları bir dönemi yansıtmak, hem emek tarihine hem de siyasal tarihe açıklık getirmek bakımından önem taşımaktadır. Bu nedenle bu yazı boyunca kanunun çıkış nedenleri, uygulamadaki sonuçları tartışılacak, durum açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Bu kanuna duyulan ihtiyaç, kanun layihasının, "Esbab-ı Mucibe"sinde Lozan Barış Konferansı'nın yukarıda sözü edilen sözleşmesinin 4. maddesine atıfta bulunulduktan sonra, şöyle dile getirilmektedir:

---

3 *Lozan Barış Konferansı (Tutanaklar-Belgeler)*, (Çev. Seha L. MERAY), Takım: II, C: 2, Konferansta İmzalan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 348, Ankara, 1973, s. 72. Sözü edilen sözleşmenin 20. maddesince "İşbu Sözleşme yürürlüğe konuluşundan başlıyarak yedi yıllık bir süre için yapılmıştır. Sözleşme, bu sürenin sona erişinden en az bir yıl önce, Yüksek Bağıtlı Taraflardan herhangi birince sona erdirileceği bildirilmemişse, böyle bir bildiri yapılıncaya kadar yürürlükte kalacaktır; bu sona erdirme bildirisi ancak bir yıllık süre geçtikten sonra etkili olacaktır". Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti ile diğer ülkeler arasında iki taraflı sözleşmeler yapılmaya başlanmıştır. Bu sözleşmelerden ilki 11 Ocak 1927 tarihinde Almanya ile Türkiye arasında yapılan "Türkiye Cumhuriyeti ile Almanya Devleti arasında Münakit İkamet Mukavelenamesi"dir. Bu sözleşmenin benzeri daha önce Arnavutluk, Avusturya, Bulgaristan, Çekoslovakya, İsviçre, Macaristan ve Polonya ile yapılmıştır. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri, Belçika, Irak, İran, Mısır ve Yugoslavya gibi ülkeler ile de yapılmıştır. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: A. Gündüz ÖKÇÜN, *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti*, Ankara, 1962.

> İşbu maddenin derpiş ettiği mukavele aktedilmemiş olduğu cihetle maddenin ikinci fıkrası mucibince Hükümeti Cümhuriye, hukuku müktesebe müstesna olmak üzere, bu hususta tamamile serbestisini ihraz etmiş bulunmaktadır. Bu vaziyete nazaran, Türkiye dahilinde ecnebilerin icra edebilecekleri sanatların bir kanunu mahsus ile tayini lüzumuna mebni Dahiliye vekaleti ile müştereken bir kanun tanzim edilmiş ve İktisat vekaletinin tasvibine arzolunmuştur. ...Yeni ticaret mukaveleleri müzakeratına girişildiği şu sırada Lozan ikamet mukavelenamesinin yerine kaim olmak üzere yeni ikamet mukaveleleri akti bazı devletler tarafından teklif olunmaktadır. 1931 ağustosuna kadar meriyeti devam edecek olan Lozan ikamet mukavelenamesinin menafiimize mugayir ahkamının tadili suretile yeni mukavelenameler akti Cümhuriyet Hükumetinin siyesetine muvafık olacağı mülahazısına mebni leffen tekdim edilen kanun layihasının ticaret muahedeleri müzakeratına iptidardan evvel Büyük Millet Meclisi tarafından tasdik edilmesindeki ehemmiyet varestei arzdır".[4] Bu gerekçeden de anlaşılacağı gibi başlangıçta asıl kaygı diğer devletlerin yapmakta olduğu yeni ticaret sözleşmeleri ve bu sözleşmelerin yaratacağı sorunların giderilmesidir.[5]

30 Ekim 1930 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında yapılmış olan "İkamet Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi"nin Türkiye'nin göçler nedeniyle yoksun kaldığı nitelikli işçi ihtiyacını karşılamaya yönelik bir düzenleme içerdiği düşünülebilir. Ancak, bu sözleşemeye ilişkin gerek hükûmetin gerek ilgili bakanlıkların "esbabı mucibe mazbatalarına" bakıldığında böyle bir amaç güdülmediği anlaşılmaktadır. Başvekaletin esbabı mucibesinde "mukavelename ikamet, ticaret ve seyrisefain alıkamını şamil ve beynelmilel kabul edilmiş olan son muahedelere mümasildir. Ahkamı umumiye itibarile diğer devletlerle aktetiğimiz emsali muahedele-

4 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 8, 1932.

5 İkametin yanı sıra "ticaret ve seyrisefain" konularını da içeren sözleşmeler, "İkamet Ticaret ve Seyrisefain Sözleşmesi" başlığı altında ilkin 11 Haziran 1929 tarihinde Romanya ile, daha sonra 31 Mayıs 1930 tarihinde Danimarka, 30 Ekim 1930 tarihinde Yunanistan ve 16 Mart 1931 tarihinde de Norveç ile yapılmıştır. Daha önce "ikamet" sözleşmesi yapılmış olan ülkler ile "ticaret ve seyrisefain" sözleşmeleri de ek olarak yapılmaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: A. Gündüz ÖKÇÜN, *A.g.e.*

rin aynıdır." denmektedir.[6] 14 Ocak 1931 tarih ve 1/787 esas nolu "İktisat Encümeni mazbatası"nda ise Yunanistan'dan çalışmak için Türkiye'ye gelecek olanların önü açıkça kesilmektedir:

> Enziyade müsaadeye mazhar milletler esası üzerine tanzim edilmiş olan ve diğer Devletlerle yapılan emsaline muvafık bulunan bu mukavelenamenin ikamete ait olan kısmında vatandaşlara kanunen hasır ve tahsil edilecek olan sanat ve ticaretlerden Yunan devleti tebasının istifade edemeyeceklerinin ve mübadil olarak Türkiyeyi terketmiş olanların tekra[r] dönüp ikamet veya sanat veya ticaretle iştigal eyliyemeyeceklerinin ayrıca kayit ve işaret edilmiş olması gibi lüzumlu noktalarının da unutulmamış olduğu görülür.[7]

Sözleşminin 4. maddesinin son fıkrasında da "bununla beraber, Yüksek Akit taraflar, kanunlar ve nizamnamelerle, seyyar sanayii, ayak satıcılığını ve münasip görecekleri diğer hirfet ve meslekleri kendi tebalarına hasredebileceklerdir" denilerek bu duruma da açıklık kazandırılmaktadır.[8]

1929 Ekonomik Bunalımından önce hazırlıklarına başlanan kanunun, Lozan'da kabul edilen sözleşme gereğince, "Esbab-ı Mucibe"sinde de belirtildiği gibi 1931 yılı Ağustosuna kadar uygulama olanağı bulunmamaktadır. Kanun layihası TBMM'nin 23.5.1931 tarihinde yapılan "beşinci inikat"ında TBMM'ye havale edilen evraklar arasında yerini almıştır.[9] Ancak, 1929 güzünde

---

6 *TBMM Zabıt Ceridesi*, İnikat 31-39, C: 26, 1931, İnikat 32, 5.3.1931, C: 1.

7 *TBMM Zabıt Ceridesi*, İnikat 31-39, C: 26, 1931, İnikat 32, 5.3.1931, C:1. Aynı mazbatada "Yunanistan ile aramızda mevcut olan muvazenet ticariyenin seneler geçtikçe daha ziyade lehimize olarak neticelenmekte olmasına nazaran yeni tespit edilen bu listelerdeki rakam ve nisbetler dolayisile münasebeti ticariyemizin bir kat daha inkişafa mazhar olacağına ve bu yüzden daha ziyade istifadeler temin kılınmış olunacağına şüphe yoktur" denilmektedir. Mazbata'da Yunanistan ile olan ticarete ilişkin aşağıdaki rakamlar verilmektedir.

Senesi	İhracatımız	İthalatımız
1925	5.567.578	1.273.531
1926	8.400.767	1.102.982
1927	9.879.843	782.881
1928	11.585.006	968.091

8 *Düstur Üçüncü Tertip*, C: 12, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1931, s. 119.

9 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 1-2, 1931.

başlayan ekonomik bunalım ve izleyen yıllarda meydana gelen işsizlik, kanunun işlevini ve amacını da değiştirmiştir. 6 Ocak 1932 tarih, karar no 16, esas no 1/70 sayılı "İktisat encümeni mazbatası" bu duruma açıklık kazandırmaktadır:

> Birçok memleketler küçük sanat, ticaret veya bir kısım hirfet veya meslekin icrasını kendi vatandaşlarına hasru tahsis eylemektedir. Bizde de görülen lüzum ve ihtiyaç böyle bir kanunun tedvini zaruretini hissettirmiş ve halihazır iktisadi vaziyet dolayısile bu hususa bir kat daha ehemmiyet verilmektedir.[10]

Kanunun 4 Haziran 1932 tarihinde TBMM'deki görüşmelerinde, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Bey, kanunun neden şimdi yapıldığına şöyle açıklık getirmektedir: "Biz bunu bu sırada yapmağı gayet faydalı bulduk, sebebi; evvela bir zarureti iktisadiye vardır".[11]

1929 Ekonomik Bunalımı Türkiye'yi de etkilemiştir. Türkiye'nin ihraç mallarının fiyatının düşmesi, 1930 yılından başlayarak etkisini göstermiş, İstanbul ve İzmir gibi kentlerde binden fazla firmanın iflas etmesine ve işçilerin işsiz kalmasına yol açmıştır. Düşen tarım fiyatları nedeniyle sürekli olarak bunalımın ağır yükü altında kalan bazı köylüler borçlarını ve vergilerini ödeyebilmek için ellerinde ne varsa satmak zorunda kalmıştır.[12]

Bunalımın etkisiyle, 1930'lu yılların başlarında işsizliğin artması yönetenleri yeni arayışlara sokmuştur. Dönemin esen milliyetçilik rüzgârlarının etkisiyle de hazırlanışı hızlandırılan ve hükûmet tarafından "Türkiyede tebaai ecnebiye tarafından icrası memnu sanatlar hakkında kanun layihası", İktisat Encümeni tarafından "Türkiyede ecnebi tebaa tarafından icrası yasak sanatlar hakkında kanun", Hariciye Encümeni tarafından "Türkiyede münhasıran Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun" ve Adliye Encümeni tarafından "Türkiyede Türk

10 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 8, 1932.

11 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 9, İ: 59, 4-6-1932, C:1, s. 65.

12 Çağlar KEYDER, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1089, s. 80-84; Bilsay KURUÇ, *Belgelerle Türkiye İktisat Tarihi (1933-1935)*, C: 2, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 580, Ankara, 1993, s. LXXXV.

vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun layihası" olarak adlandırılan kanun, 24 Mart 1932'de TBMM'ye tevdi edilmiş, 9 Mayıs 1932 tarihinde görüşülmek üzere tartışmaya açılmışsa da İktisat Encümeninin iade talebi üzerine görüşülmeden geri çekilmiş, nihayet 2 Haziran 1932'de yeniden TBMM'ye görüşülmek üzere gönderilmiş ve 4, 11 Haziran 1932 tarihlerinde görüşülerek, kısa süren tartışmalardan sonra kabul edilmiştir.[13]

Lozan Barış Konferansı sözleşmelerinin bağlayıcılığı kadar, 1920'li yıllarda mevcut nitelikli iş gücü kıtlığı da bu türden bir kanunun çıkarılmasını gerektirmemekteydi. Çünkü, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım alanlarının işlenmesinde duyulan iş gücü sıkıntısı, sanayinin gereksinim duyduğu işçi kaynağını da önemli ölçüde kısıtlamaktaydı. Ancak, köylerdeki sefalet ve yoksulluk, birçok köylüyü, geçici olarak ek gelir elde etmek amacıyla, kentlerde iş aramaya itiyordu. Ne var ki, işçiliğin sürekli bir geçim kaynağı olmaktan çok, tarım gelirlerine ek, geçici bir gelir kaynağı, bir meslek olarak görülmesi, var olan fabrikalarda işçi devir hızının yüksek olmasına da neden olmaktaydı. Öyle ki, kimi fabrikalar ihtiyaç duyduğunun yüzde elli fazlası kadar işçi işe almak zorunda kalıyordu.[14]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin sanayileşme yönündeki çabasının bir ürünü olarak devlet fabrikaları kurulurken bu sanayi için yetişmiş ve hazır iş gücü yoktu.[15] Bu dönemde Türkiye'de yeni gelişmekte olan sanayinin nitelikli iş gücü ihtiyacını karşılamak amacıyla, kamu ve özel kesimde yabancılar istihdam edilmekteydi. Nitelikli işçilerin önemli bir kısmı azınlıklardan ve yabancı-

13 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 8, 1932; C: 9, 1932.

14 Örneğin, "Kayseri dokuma sanayii 2000 kişilik bir işçi temini için 3000 kişi işe almak zorundaydı". Nusret M. EKİN, "Sanayiimizde Yüksek İşçi Devrinin Tesirleri ve Bu Hususta Alınabilecek Tedbirler", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C: 20, Sayı 1-4,Temmuz 1959, s. 253.

15 "1920'lerde başlayan sanayi teşvikleri işçilere olan talebi kısa sürede büyütmüştü. ...Öte yandan, sanayi programının gerçekleştirilmesi için binlerce yeni işçi gereklidir." Bilsay KURUÇ, *Belgelerle Türkiye İktisat Tarihi (1933-1935)*, 2. C., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 580, Ankara, 1993, s. CI.

lardan oluşmaktaydı. Bu nitelikli yabancı işçilerden işsiz kalanlar, zaman zaman gazete ilanı ile iş aramaktaydılar.[16] 1931 yılı başında Türkiye'de 11 "sanayi mektebi"nde 1760 öğrenci bulunmaktaydı.[17] İhtiyaç duyulan niteliksiz işçiler ise, büyük oranda, kırsal kesimden gelen köylüler tarafından karşılanıyordu. Sanayi işçiliğini ve yaşam biçimini benimseyemeyen bu köylü-işçiler ya işi terk edip tarım işçiliğine dönüyorlardı ya da hastalanıncaya kadar çalışmakta ısrar ediyorlardı.[18]

1930'lu yılların başında, bunalımın etkisini hafifletmek, borçlarını ve vergilerini ödeyebilecek para kazanmak için, kentlere geçici olarak çalışmaya gelen köylülerin sayısı da artmaya başladı. "Her sene olduğu gibi bu sene de köylerden şehirlere büyük bir amele akını başlamıştır. Fakat bu sene gelen amele miktarı her seneye nisbetle çok daha fazladır. [Ücretlerde ş]ayanı hayret derecede bir ucuzluk görülmektedir".[19] 1930 yılında köylerden kentlere başlayan akın 1931 yılında da durmamış sürmüştür. "Son günlerde iş bulmak için Anadolu'dan şehrimize [İstanbul] gelenlerin adedi hayli artmıştır."[20]

1932 yılının da bir önceki yıllardan farkı yoktur. "Anadolu'dan gelip hamallık yapmak isteyenlerin sayısı artıyor".[21] Daha önce bu köylülere yönelik olumsuz tepkiler gösterilmezken, bunalımdan sonra köylülerin kentlere göçünün önlenmesi gerektiği dile getirilmeye başlandı. "Vilayet, son zamanlarda Anadolu'dan gelen işsizler hakkında Dahiliye Vekaletine müracaate mecbur kalmıştır. Bu gibi işsizlerin İstanbul'a gönderilmemesi için vilayetlere tebligat yapılması istenmektedir."[22]

16 5 Teşrinievvel 1931 tarihli *Akşam* gazetesinde şöyle bir ilan yer almaktaydı: "Bir Alman elektrik montörü iş arıyor: Türkiye'nin birçok şehirlerinde tesisat yapmış ve Türkçeye vakıf bir Alman usta iş aramaktadır".

17 *Son Posta*, 24 Kânunusani 1931.

18 Nusret M. EKİN, *A.g.m.*, s. 254.

19 *Akşam*, 7 Haziran 1930.

20 *Son Posta*, 22 Mayıs 1931.

21 *Son Posta*, 17 Kânunusani 1932.

22 *Vakit*, 9 Kânunusani 1932.

1929 Ekonomik Bunalımı sonucu iflas eden firmalar nedeniyle işçiler işlerini kaybederken, işsizlik de artmaya başlamıştır. 7 Mart 1932 tarihli *Cumhuriyet*'e göre bunalım başladıktan sonra "fabrika ve imalathanelerden bazılarının işlememesi bir kısım amalenin işsiz kalmasına" neden olmuştur. Gazeteler işsiz kalanların ve işten çıkarılanların önemli boyutlara ulaştığını gösteren haberlere yer vermektedir: "Senenin ihracat mevsimi olan bu aylarda şehrimizdeki [İzmir] işsizlik bilhassa nazarı dikkati celbetmeğe başlamıştır".[23]

> Şehrimizde [İzmir] binden fazla amele incir işliyerek senelik ihtiyaçlarının temin eder. Bugün binbeşyüz kadar amele, belki de muvakkat bir müddet için işsiz kalma vaziyetindedir. İncir amelesinden birkısım şimdi iş bulmak için Amerikan tütün kumpanyalarına müracaat etmişler, fakat iş bulamamışlardır.[24]

"Son günlerde Balıkesir'den şehrimize [İstanbul] iş aramak için fazla amele gelmektedir. Bunlar evvelce Balya-Kara Aydın madeninde ve Balıkesir demiryol inşaatında çalışıyorlardı."[25] "İzmir'de Austro-Türk Şirketi'nin yeni müdürü M. Boton şirketteki bütün Türk memurlara yol vermiş, bunların yerine Musevi memurlar alınağa başlamıştır. Hatta şirketteki 25 Türk hamala bile yol verilmiştir."[26] "Son zamanlarda bazı ecnebi bankalar memur kadrolarında tensikat yapıyorlar. Bu gibi tensikat işlerinde en ziyade Türk memurlar açıkta kalmaktadır."[27] "Seyrisefainde fabrikadan 130 amele işsiz kalıyor."[28] "2.000 tütün amelesi işsiz kaldı. ...Ekserisi kadın olan bu ameleden yüz kadarı dün sabah toplu halde İnhisar İdaresi'nin Galata'daki merkezine giderek işsiz kalmalarından şikâyet etmişler ve iş istemişlerdir."[29]

23 *Hizmet*, 4 Eylül 1930.

24 *Son Posta*, 28 Eylül 1931.

25 *Akşam*, 8 Kânunusani 1931.

26 *Akşam*, 3 Kânunusani 1931.

27 *Akşam*, 1 Kânunusani 1931.

28 *Son Posta*, 19 Haziran 1931.

29 *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1933.

Bunalım nedeniyle baş gösteren işsizliğin 1931 yılı sonlarında 100 bine ulaştığı belirtilmektedir.[30] İstatistiki verilere göre sanayi sektöründe 1930-1933 döneminde çalışanların sayısı azalarak, 256.326'dan 225.927'ye inmiştir. Hizmet sektörü de benzer bir eğilim içinde olmuş, 1930 yılında 507.462 olan çalışan sayısı 1931 yılında 457.119'a düşmüştür.[31] Mustafa Kemal Atatürk ile 1930 yılında üç ay boyunca Türkiye'yi gezen Ahmet Hamdi Başar da, gittikleri her yerde işlerin gittikçe azaldığından şikâyet edildiğini belirtmektedir.[32]

İşsizliğin büyük boyutlara ulaştığı 1930'lu yıllarda iş bulabilmek için önemli çabalar sarf edilmekte, daha ucuza ve daha uzun süreye çalışılmaya razı olunmaktadır. Gazetelerde bu türden haberlere sık sık yer verilmiştir:

> ...küçük bir trikotaj veya mensucat fabrikasında yüzlerce kadın ve çocuk iş için müracaat ediyor. Fazla arzolunduğu ve esasen kazançları mahdut bulunduğu için müracaat edenler arasından alınanların çoğuna pek az ücret veriliyor. Ve amele on bir hatta on iki saat çalıştırılıyor. Ekseriya hafta tatili de yoktur. İşler ve kazançlar azdır. Binaenaleyh işçilere haftada 300 ve 350 kuruş verilebilsin diyelim. Fakat çalışma saatlerinin fazla olmasına doğrudur denilebilir mi?[33]

"İncir amelesinin yevmiyelerinde de çok düşüklük vardır. Geçen sene 5 lira yevmiye ile çalışan usta bu sene 3 liradan ziyade yevmiye alamıyor. Ameleler ise 100-200 kuruş arasında yevmiye almaktadırlar."[34] Adana'da amele bolluğu nedeniyle komisyonun belirlediği ücretin altında çalışmak isteyenler olduğundan ödenen ücretler belirlenenden daha düşüktür.[35] 1932 yılı ücretleri ile 1933

30 R. P. KORNİYENKO, "Türkiye'de İşçi Hareketleri: 1923-1939", *Sosyalist Parti İçin Teori ve Pratik Birliği*, No: 4, Nisan 1971, s. 60.

31 Tuncer BULUTAY, *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, DİE/ILO, Ankara, 1995.

32 Ahmet Hamdi BAŞAR, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye*, İkinci Baskı, Aİ-TİA Yayını, Ankara, 1981, s. 38.

33 *Cumhuriyet*, 19 Kânunusani 1932.

34 *Hizmet*, 4 Eylül 1930.

35 *Son Posta*, 23 Haziran 1932.

yılı ücretleri karşılaştırıldığında ücretlerin nominal olarak düştüğü daha açık olarak görülmektedir. Örneğin 1932 yılındaki işçi ücretleri 1933 yılında aylık olarak tarımda 26 liradan 21.8 liraya, dokumada 16.6 liradan 16 liraya, yünlü dokumada 19.6 liradan 16 liraya, kâğıt sektöründe 36.4 liradan 35.33 liraya, madende 29.5 liradan 28.5 liraya, inşaatta 20.7 liradan 20.6 liraya düşmüştür.[36] Fiyat artışları da göz önüne alındığında, bunalım döneminde, işçilerin reel ücretlerinin önemli miktarda düşmüş olduğu anlaşılacaktır.

Öte yandan bu düşük ücretlere rağmen, işten çıkarmalara karşı işçiler zaman zaman işten çıkaran sorumlu kişilere ve kendilerine yönelik şiddete başvurmaktan da geri kalmamaktadır. "İşinden çıkarılan İstinye dok amelesi Şaban bilek damarlarını keserek intihara teşebbüs etmiştir."[37] "Zeytinburnu Tapa Fabrikasında çalışan Nazım işine nihayet veren fabrika memuru Burhanettin Beyi yakalayıp katletmiştir."[38] "Muğla, Fethiye'deki Alman maden şirketinden çıkarılan on, onbeş kişi silahlanmışlar ve eşkiyalığa başlamışlar".[39] İş bulmak için fabrikalara, iş yerlerine yığınlar halinde başvuran işsizleri dağıtmak için polis ve jandarma güç kullanmak zorunda kalmıştır. Di Amerikan Tobako müessesesinde çalışmak için şirketin önünde toplanan kadın işçileri, polis şiddet kullanarak dağıtmıştır.[40]

Kuşkusuz bu dönemde, işsizliğe yönelik gösterilen tepkiler sadece şiddet içeren tepkiler değildir. Mesela tütün işçileri 300 imza toplayarak 3.000 işsiz adına İstanbul Valiliği'ne başvurmuştur. Ancak bu başvuru polis tarafından soruşturmaya tabi tutulmuş ve işsizleri tahrik gerekçesiyle 3 kişi tutuklanmıştır.[41]

Gazetelerdeki işsizlikle ilgili haberlere 1931 yılında başka bir konu daha eklenmiştir. "Ecnebilerin memleketimizde yapamayacakları işler hakkındaki kanun layihası bu gün meclis iktisat encü-

36 R.P. KORNİYENKO, *A.g.m.*, s. 61.

37 *Son Posta*, 9 Nisan 1931.

38 *Son Posta*, 15 Temmuz 1931.

39 *Son Posta*, 19 Temmuz 1931.

40 *Yeni Asır*, Kânunusani 1931.

41 *Akşam*, 8 Mart 1932; *Son Posta*, 6 Mart 1932; 7 Mart 1932.

meninde müzakere edilecektir."[42] 4 ve 11 Haziran 1932 tarihinde TBMM'de görüşülerek kabul edilen "Türkiye'de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun"[43] ile işsizlik sorunuyla karşı karşıya olan Türk işçilere yeni iş olanakları yaratılarak işçilerin sempatileri kazanılmaya çalışılırken, aynı zamanda milliyetçileştirmede farklı bir boyutta da olsa yeni bir olanağa, araca kavuşulmuş olunuyordu. Gazeteler, bu kanunun Türk işçilerini ve esnafını memnun edeceğini belirtiyorlardı.[44] Ama, bu kanunun bir de arka planı vardı.[45]

CHF'de bu türden gelişmeler yaşanırken, işsizlik sorununun büyük boyutlara ulaşması, yönetenleri de sorunla daha yakından ilgilenmeye itti. 15 Ağustos 1931 tarihli *Milliyet* gazetesinde şunlar yazılıydı: "Buhranın ıstırabını, acısını büyük ölçüde hissediyoruz. Çeşitli nedenlerle işsiz kalmış kişilere iş bulmak için, hükûmet resmi kurumları vasıtasiyle elinden geleni yapmaktadır. Fakat felaketin önüne geçmek umudu yoktur". Bu arada işsizliğin önlenmesine yönelik öneriler de yapılmaktaydı: "İşsizlere iş bulmak için resmi bir büro lazımdır. ...Bizim öğrendiğimize göre hükûmet işçilerle işverenler arasında bir münasebet tesis etmek gayesile gerek merkezde, gerek bazı vilayetlerde bürolar vücude getirecektir".[46] Ancak, tüm bu çabalar yetersiz kalmıştır. Bu "felaketin önüne geçebilme umutsuzluğu", gözleri "ötekine", yabancılara çevirmiştir. İlk işareti, yönetime yakın *Milliyet* gazetesi vermiştir: "Zamanımızda yabancı ustaların inşaatlardaki nüfuzu göze batmaktadır... Oysa Türk işçisi, işsizlikten şikâyet etmektedir".[47] İşaret alınmış ve gazetelerde "Türkiye'de iş Türkündür" başlığı altında "Türk vatandaş-

42 *Akşam*, 28 Kanunuevvel 1931.

43 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 9, İ: 59, 4 Haziran 1932, C: 1, s. 66-68; İ: 62, 11 Haziran 1932, C: 1, s. 125-126.

44 *Cumhuriyet*, 3 Temmuz 1932.

45 Bu arka planla ilgili kitabın önceki sayfalarında yer alan "Kuruluş Yıllarında Türkiye'de 'Grevler'..." başlıklı bölüme bakınız *(Yazarın 2010'daki notu).*

46 *Son Posta*, 13 Eylül 1932.

47 *Milliyet*, 1 Ekim 1931.

larının iş bulmak hususunda himaye edilmesi" talepleri de yükselmeye başlamıştır.[48]

Gazete haberlerinde yabancıların çalıştığı işler ve sayılarına yer veriliyor, halkın milliyetçilik duyguları kabartılıyordu. Örneğin, Garsonlar Cemiyeti, "garsonluğun Türk tebaasına inhisar etmesi için ticaret müdüriyetine müracaat" ediyordu [49] Gazetelerde yabancı işçilere yönelik şikâyetlere ve çeşitli haberlere yer veriliyordu: "Alpullu Şeker Fabrikasında yüksek yevmiye ile birçok Macar amele çalıştırılmaktadır."[50] Fakat, asıl hedefin bu yabancı işçiler olmadığını, o güne kadar Türk vatandaşlığına geçmemiş olan azınlıkların da hedef olduğunu gösteren önemli gelişmeler vardır.

1920'li yılların sonunda hemen hemen tamamı İstanbul'da oturan 110.000 kadar Rumca ve 77.000 Ermenice konuşan bir nüfus vardı.[51] Bunların tamamının Türk vatandaşlığına geçtiğini gösteren bilgiler olmamasına rağmen, 1920'li yıların sonunda, bunları Türk vatandaşlığına geçmeye zorlayan bir takım yasal düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. 14 Mayıs 1927 tarihinde TBMM'ye sevk edilen "Şeraiti muayyeneyi haiz olmıyan Osmanlı tebaasının Türk vatandaşlığından iskatı hakkında kanun layihası", 23 Mayıs 1927 tarihinde görüşülerek kabul edilmiş, 31 Mayıs 1927 tarihli *Resmi Gazete*'de yayınlanarak yürürlüğe konulmuştur. Bu kanunun eksikliklerini tamamlamak üzere, 29 Kanunuevvel 1927 tarihinde TBMM'ye havale edilen "Türk Vatandaşlığı Kanunu", 22-23 Mayıs 1928 tarihinde görüşülerek kabul edilmiş, 4 Haziran 1928 tarihinde 904 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak, 1 Kânunusani 1929 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir.[52] Kanunun 5. mad-

48 *Son Posta*, 16 Mart 1932.

49 *Son Posta*, 28 Mart 1932; *Akşam*, 10 Kanunusani 1932.

50 *Son Posta*, 31 Ağustos 1931.

51 DİE, *İstatistik Yıllığı 1929*, s. 41-42'den aktaran Y. S. TEZEL, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s. 89.

52 *Düstur 3. Tertip*, C. 9, s. 994. Bu kanunun 3. maddesine göre, "Ecnebi ana ve babadan Türkiye'de doğmuş olup ta Türkiye'de mukim bulunanlar Türk kanununa tevfikan sinni rüşte vüsullerinden itibaren üç sene zarfında Türk vatandaşlığını talep ve İcra Vekilleri Heyeti kararile Türk vatandaşlığını talep ve iktisap edebilirler".

desine göre, "Türkiye'de alettevali beş sene ikamet eden ve memleketi kanununa göre reşit olan bir ecnebi Türk vatandaşlığını talep ve İcra Vekilleri Heyeti kararile iktisap edebilir." Bu durumda, Lozan Barış Konferansı'nın daha önce sözü edilen sözleşmelerinin hükümleri çerçevesinde Türk vatandaşlığına geçmeyip de bağıtlı ülkelerden birisinin vatandaşlığında kalmış olan Rum, Ermeni ve Museviler ya vatandaşlığa geçecekler, ya da yabancı kabul edilerek, kanunda belirtilen sanat ve hizmetleri yapma yasağı kapsamında kalacaklardır. Bu durumda ise, onları bekleyen iki seçenek vardır: ya Türkiye'yi terk edecekler ya da Türk vatandaşlığına geçeceklerdir. Bunlardan hangisine başvurdukları ise yazının ilerleyen bölümlerinde tartışılacaktır.

Yukarıdaki savı destekleyen bir diğer önemli olgu ise Türkiye'de çalışmakta olan yabancı sayısıdır. Örneğin 1927 sanayi sayımına göre dört veya daha fazla işçi çalıştıran iş yerlerinde çalışan yabancı sayısı 702'si memur 347'si işçi olmak üzere toplam 1.048 idi.[53] Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerde çalışan yabancı sayısı ise 1932'de 222'si memur 212'si işçi olmak üzere toplam 434, 1933'te 255'i memur 199'ı işçi olmak toplam 454, 1934'te 218'i memur 116'sı işçi olmak üzere toplam 334 idi.[54] Ancak, 1935 yılında, kanunun yürürlüğe girişinden sonra, 15.000 civarında Macarın Türkiye'yi terk ettiği belirtilmektedir.[55] Bu sayının ne kadarının işçi, esnaf ve sanatkâr olduğu bilinmemekle birlikte, hepsinin çalışan olduğunu gösteren bir bilgi de yoktur. Bu verilere, sayım dışında kalmış diğer yabancı işçiler de eklense, sayı özel kanun çıkartacak kadar önemli bir miktara ulaşmamaktadır. Bütün bunlar, kanunun farklı amaçlar taşıdığını göstermektedir. Zaten, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya Bey de kanun mecliste görüşü-

53 DİE, *Sanayi Sayımı 1927*, Ankara, 1969, s. 14.

54 Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri 1932-39, Teşvik-i Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin Faaliyeti*, Neşriyat no: 156, Ankara, 1941, s. 17.

55 A. Gündüz ÖKÇÜN, *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti*, (Doktora Tezi), İş Bankası Yayını, Ankara, 1962, s. 75'teki 99 no'lu dipnot.

lürken "...memleketimizde bu sanatları icra eden ecnebiler henüz çok miktarda değildir" derken bu gerçeği açıklamış olmaktadır.[56] Diğer ülkelerden gelen işsiz kalmış kitlesel bir göç ile de karşılaşılmamış olması, bu savı destekleyen bir diğer önemli gösterge olmaktadır.

Yukarıda belirtilen gelişmeler ile 1929 Ekonomik Bunalımının yarattığı işsizlik sorunu birleştiğinde "ötekine" yönelik bir kanunun çıkarılması da kaçınılmazlaşmaktadır. İşte bu sürecin sonucunda, *Akşam* gazetesinin verdiği "ötekine" yönelik "[e]cnebilerin memleketimizde yapamayacakları işler hakkındaki kanun layihası bu gün meclis iktisat encümeninde müzakere edilecektir" haberi, iktisat, adliye ve hariciye encümenlerinin çalışmalarından sonra "Türkiye'de ecnebi tebaası tarafından yapılması memnu olan sanatlar hakkında 1/70 numaralı kanun layihası ve iktisat encümeni mazbatası" olarak 2 Haziran 1932 tarihinde TBMM'ye havale edilerek ikinci adım atılmıştır.[57]

2 Haziran 1932 tarihinde TBMM'ye havale edilen kanun layihası ve iktisat encümeni mazbatası 4 Haziran 1932 tarihinde adı değiştirilerek görüşülmeye başlanmıştır. "Türkiye'de ecnebi tebaası tarafından yapılması memnu olan sanatlar hakkında kanun" olan kanun adı "Türkiyede Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun" şeklinde değiştirilmiştir. Değişikliğin nedeni, Hariciye Encümeninin 24 Şubat 1932 tarihli mazbatasıdır. Hariciye Encümeninin kanun adının "Türkiyede Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun" şeklinde değiştirilmesi teklifine Adliye Encümeni de katılmış, böylece kanunun adı değiştirilmiştir.[58]

10 maddelik bu kanunun görüşmelerinde tartışma "Türk tabiiyetinde olmıyanlar tarafından yapılması memnu" olan meslek-

56 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 9, İ: 59, 4-6-1932, C: 1, s. 65.

57 *Akşam*, 28 Kanunuevvel 1931; *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 9, İ: 59, 4 Haziran 1932, C: 1, s. 66-68; İ: 62, 11 Haziran 1932, C: 1, s. 125-126.

58 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 8, 1932.

lerin tespitinde yaşanmıştır. Ordu Milletvekili Ahmet İhsan Bey "Maddeye yalnız mürettipliği koyup öbürlerini koymamak doğru değildir" demiş, maddeye mücellitlerin, litograf ve tipografların da dahil edilmesini teklif etmiştir. İktisat Encümeni Reisi Rahmi Bey Ahmet İhsan Bey'e cevap vermiştir. Kanunun hazırlanış ruhunu da yansıttığı için bu cevaptan uzun da olsa bir alıntı yapmak yararlı olacaktır:

> Efendim, evvelce İktisat encümeninin, Adliye encümeninin, Hariciye Encümeninin tespit ettiği maddelerde arkadaşlarımızın ifade ettikleri birçok sanatlar mevcuttu. Eğer biz bunların tadadı yoluna gidersek bu adet pek çoğalır. Bunu tespite de maddeten imkan yoktur. Bunu bildiğimiz için bir kısmını ihtisar ettik. Yani memleketimizde bulunupta hariç mütehassıslara ihtiyaç göstermeksizin kendi vatandaşlarımızın yapabileceği sanatları Türklere hasretmeği düşündük. Vatandaşların iyi bildiği ve memleketimizde müntesipleri çok bulunan sanatlardan ecnebileri menetmek için buraya bu maddeyi koyduk, şimdi mücellitleri dahil edersek, diğer arkadaşlar da birçok sabnatların ilavesini isteyeceklerdir. Biz bunlara meydan bırakmamak için bu kanunun (3) üncü maddesile Hükümete salahiyet verdik. Kendi vatandaşlarımızın her hangi bir sanattan ecnebileri menedip bunu kendi vatandaşlarımıza hasretmek salahiyeti bu maddede tespit edilmiştir. Hükümet lüzum görürse bu salahiyetini her zaman istimal edebilir. Onun için ilaveye lüzum yoktur.

Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi Türk vatandaşı olmayanlara çalışma hakkı verilmemektedir. Ancak, tek tek işleri saymanın ve bunları tespit etmenin zorluğu nedeniyle en yaygın olan işler sayılmış, diğer durumda da hükûmete yasaklama yetkisi verilmiştir. Bu durumda Türkiye'de çalışan yabancılar ya Türk vatandaşlığına geçecekler, ya da Türkiye'yi terk etmek durumunda kalacaklardır. İktisat Encümeni Reisi Rahmi Bey'in yukarıda aktarılan açıklamasından sonra da maddeye bazı mesleklerin konulması yönündeki teklifler sürmüşse de bunlardan sadece berberlerin maddeye eklenmesi kabul edilmiş, diğerleri için üçüncü madde ile hükûmete verilen yetki ile yetinilmesi benimsenmiştir.

Birinci madde ile Türklerin yapacakları işler ve sanatlar sayıldıktan sonra, ikinci madde ile "İcra Vekilleri Heyeti kararile ruhsatı mahsusa ita kılınmadıkça" "ecnebiler tarafından icra" edilemeyecek sanatlar sayılmıştır. Bunlar ise: "A) Tayyare makinistliği ve pilotluğu, B) Devlet veya vilayetlere merbut müessesat veya belediyeler ile bunlara merbut tesisat hizmetleri"dir.

Beşinci madde ile "kanunun neşri tarihinden Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetleri yapmakta olan ecnebiler kanunun neşri tarihinden itibaren altı ay içinde işlerini terketmeğe mecbur" tutulmuşlardır. Altıncı madde ile de bu karara uymayanlara uygulanacak yaptırımlar belirlenmiştir. Kanunun gereklerini yerine getirmeyip, Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetleri icra etmeye devam eden "ecnebiler mahallî en büyük mülkiye memurunun emrile filen sanat ve hizmetlerinden menolunmakla beraber tanzim edilecek zabıt varakasile sulh mahkemesine verilir ve on liradan beş yüz liraya kadar ağır para cezasına mahkum edilir".

Sekizinci madde ile yasak alanı iyice pekiştirilmiş, "vilayet ve kaza merkezi olmıyan mahallerde ecnebilerin dükkan açması" yasaklanmıştır.

11 Haziran 1932 tarihinde bu kanun bir kez daha görüşülmüş, beşinci maddede değişiklik yapılmıştır. Kastamonu Milletvekili Tahsin Bey "Türkiyede türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkındaki kanun layihasının beşinci maddesindeki 6 ay müddetin bir seneye iblağını arz ve teklif" etmiş, bu teklife İktisat Encümeninin de "iştirak etmesi" ile teklif kabul edilmiştir.[59]

TBMM'de görüşülerek 11 Haziran 1932 tarihinde son şeklini alıp, kabul edilen 2007 sayılı "Türkiye'de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında Kanun" 16 Haziran 1932 tarih ve 2126 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.[60]

59 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 9, İ: 62, 11 Haziran 1932, C: 1, s. 125.

60 Yasa metni için ayrıca bakınız: *Düstur Üçüncü Tertip, C: 13*, (Kasım 1931-Ekim 1932), 2. Basılış, Ankara, 1950, s. 519-520.

Resmi Gazete'de yayın tarihinden itibaren bir yıl sonra uygulanması benimsenen kanun, 17 Mayıs 1933 tarihinde bazı hükümlerinin değiştirilmesi için hükûmetin yaptığı teklif TBMM'ye tevdi edilmiş ve bu teklif 31 Mayıs 1933 tarihinde görüşülmüştür. Bu görüşmede 2007 sayılı kanunun 5. maddesinde belirtilen "Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetleri yapmakta olan ecnebiler kanunun neşri tarihinden itibaren bir yıl içinde işlerini terketmeğe mecbur"iyeti değiştirilmiştir.

Kabul edilen 2249 sayılı "Türkiye'de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkındaki 2007 sayılı kanunun bazı hükümlerini değiştiren kanun"un birinci maddesine göre:

> 2007 sayılı kanun ile Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetlerden yabancıların el çekmeleri mekur kanunun beşinci maddesinde yazılı müddetin bitmesinden itibaren iki sene içinde temin edilir. Bu müddet içinde kanunda yazılan işlerden hangilerinin hangi tarihten itibaren yabancılar tarafından yapılamayacağı İcra Vekilleri Heyetince kararlaştırılır.[61]

2249 sayı ve 31 Mayıs 1933 tarihli bu kanun 6 Haziran 1933 tarih ve 2420 sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır. Böylece, kanunun uygulanması iki yıl daha ertelenmiştir.

1932 yılında gazeteler, kanunun kabul edilmesinden sonra, konu ile ilgili haberlere yer vermeye devam etmişlerdir. Bu haberlerde yabancı işçilerin çalışmaya devam ettikleri belirtilmektedir: "Bazı fabrikalar uzman sıfatıyla yabancı işçi çalıştırmaktadır." Bu yöntemin bir suistimal olup olmadığı yönünde incelemeler yapılmaktadır.[62] "Avrupadaki bunalım nedeniyle çok sayıda yabancı nitelikli işçi geliyor. Çimento fabrikasında çalışan Alman işçiler var."[63]

Cumhuriyet gazetesinin 9 Mart 1933 tarihli sayısında şöyle denmektedir:

---

61 *TBMM Zabıt Ceridesi*, C: 15D, İ: 64, 31-5-1933, C: 2, s. 468; *Düstur Üçüncü Tertip, C: 14*, (Teşrinisani 1932-Teşrinievvel 1933), 2. Basılış, Ankara, 1954, s. 387.

62 *Akşam*, 21 Temmuz 1932.

63 *Akşam*, 24 Temmuz 1932.

> Bu kanun mucibince işten menedilecek küçük sanatlar ve hizmetlerle meşgul ecnebilerin miktarı 4000 kadardır. Menedilenler arasında 80 çalgıcı, 285 sütçü, 50 şoför, 450 garson, 150 berber, 400 tütüncü, 20 otel müstahdemi vardır. Şehrimizde bulunan ecnebi fotoğrafçılar, mürettipler, terziler, kunduracılar, kasket imalatçıları da kanunun tatbikatından sonra çalışamıyacaklardır. Hususi müsaade ile memleketimizde kalan Beyaz Rus'lar hakkında da ecnebilere ait ahkama göre muamele yapılacaktır. İktisat Müdüriyeti, inhisar idarelerinden ecnebi bayilerin isimlerini istemiştir. Bunlar da menolunacaktır. İşsiz ve ehliyetli Türk vatandaşları kanunun tatbikini beklemektedir.[64]

29 Kânunusani 1934 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi İstanbul'da 2.500 kadar Macar, İtalyan, Bulgar ve Yunan sıvacı ve boyacının varlığından söz ediyor ve bunların Türklere tercih edildiğini, Türklerin yüzde 5'inin bile iş bulamayacağını belirtiyor.[65] Kanunun uygulanması beklenirken, Sümerbank gibi devlet fabrikalarının da verdikleri ilanda işe alınacak işçilerin Türk olması gerektiği belirtiliyordu.[66]

Kuşkusuz, yabancılar sadece bunlar değildi ve kanundan asıl etkilenenler daha önce de belirtildiği gibi, o güne kadar Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmemiş olan Musevi, Rum ve Ermeniler gibi gayrimüslimler olacaktı. Gazeteler, Türk vatandaşlığına geçmek istemeyen ve yurdu terk eden yabancılar ile ilgili haberlere sık sık yer veriyordu:

> Türkiye'de Türk vatandaşlarına hasredilen işler ve meslekler hakkında [TB]MM tarafından kabul olunan kanun Haziran ayından itibaren tatbik edilecek. Ecnebilerden bir kısmı müslüman olmak üzere müftülüklere müracaat etmektedir.[67]

4 Mayıs 1933 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine göre kanunun "hü-

64 *Cumhuriyet*, 9 Mart 1993.

65 B. KURUÇ, *A.g.e.*, s. 61.

66 *Cumhuriyet*, 6 Temmuz 1933.

67 *Son Posta*, Kanunuevvel 1932. "Tabiyet Kanununa göre 5 yıl kalanlar ve şeraiti lazimeyi haiz bulanlar T.C. vatandaşlığına geçme hakkına sahiptirler, buna hükûmet yetkilidir." *Cumhuriyet*, 8 Mart 1933.

kümlerinden kurtulmak için tebdili tabiiyet etmek isteyen kimseler tarafından İstanbul Vilayetine beş bine yakın istida verilmiş, bu istidalar Ankara'ya gönderilmiştir". Başka bir haberde ise şöyle denmektedir:

> Ecnebi tebaasından ...bazıları Türk vatandaşı olmak için şimdiden Hükümete müracaat etmektedirler. Diğer taraftan Konsoloshaneler de kendi tabiiyetlerinde bulunan bu gibilerin vaziyet ve isimlerini tespite başlamıştır. Bu kanun tatbikatından en ziyade zarar görecek olan Yunan tebaasıdır. ...İstanbul'da bulunan ve adedi birkaç bini bulan Yunanlılar dün Beyoğlundaki Yunan Konsosloshanesinde toplanarak isim ve san'atlarını tespit ettirmişlerdir. ...İran'lı tütüncülerin ekserisi tabiiyeti değiştirmek suretile vaziyetlerini muhafaza etmek teşebbüsünün neticesiz kalması dolayısile dükkanlarını Türk'lere devretmeğe başlamışlardır.[68]

"6 bin Yunan'lı küçük san'at erbabı pasaport almış, Yunanistan'a gitme kararı vermiştir".[69] "Küçük sanatlar erbabından 150 Yunan tebaasından dün Pire'ye gitmişlerdir".[70] Kanun, kimilerini T.C. vatandaşı olmaya, kimilerini Türkiye'yi terk etmeye iterken kimilerini de adlarını değiştirmeğe zorlamıştır. Nitekim, A. G. Ökçün, 1931-1934 döneminde 6.000 Rumun Türkiye'yi terk ettiğini belirtmektedir.[71] 30 Mart 1933 tarihli *Cumhuriyet*'in "Doğru bir karar" başlığı altında verdiği haber şöyledir: "Musevi ve hristiyanlar Türk ismi alacaklar ...Museviler arasında; atlarına bir de türkçe isim ilavesi lehinde bir cereyan vardır".

Korniyenko, "burjuvazi[nin] bu kanundan yararlanarak işçi sınıfının birlik ve baraberliğini zayıflatmak için, proletarya arasında ulusal çelişkileri alevlendirmede" gecikmediğini belirtiyor, "yetkililer ve patronlar[ın] Türk olmayan işçileri (Rum, Ermeni, Yahudi ve diğerleri) tahrik etmeye, milliyetçi Türk işçilerine kı-

68 *Cumhuriyet*, 9 Mart 1933.

69 *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1933.

70 *Haber*, 8 Aralık 1934.

71 A. G. ÖKÇÜN, *Yabancıların Türkiye'de Çalışma Hürriyeti*, (Doktora Tezi), İş Bankası Yayını, Ankara, 1962, s. 75.

yasla bunları daha kötü şartlar altında bulundurmaya" çalıştıklarını ekliyordu.[72] Gazeteler bu iddianın gerçeklerden uzak olmadığını doğrular nitelikte haberlere yer vermektedir. Bir terzi durumdan şu şekilde yakınmaktadır:

> Türk tebaasından olmıyanlar gene evvelki gibi duruyor. Biz yeni çıkan kanun'dan isifade etmedik. Türk olmıyan unsurlar hanlarda birer oda tutmuşlar, çalışıyorlar. Böylelikle güya dükkanları vardır. Hakikatte bunlar dükkan sahibi değillerdir, gene işçidir. Büyük sermayedarlara parça yaparlar.[73]

"İstiklal caddesindeki birçok birahaneler, lokantalar ve kahveler hala Bulgar ve Yugoslav tebaasından işçiler kullanıyorlar."[74] "Birçok müessese hala ecnebi işçiler çalıştırmaktadır. Bunlara birer mütahassıs namı vermişler, böylece çalıştırıyorlar."[75]

> Bazı fırıncılar gizlice ecnebi çalıştırıyormuş. Ekmekçi ve simitçi fırınlarında iş çok olduğu için geceli gündüzlü çalışıyor. Bu sebeple fazla ameleye ihtiyaç vardır. Bazı fırın sahipleri bu fazla ameleyi ecnebi tebaası işçileri geceleyin gizlice çalıştırmak suretile temin ediyorlar.[76]

"Hala ecnebi kunduracılar evlerde gizli olarak çalışıyorlar".[77] "Tütün işlerinde ecnebi işçilerin çıkarılması ve onların yerine açıkta kalan Türk işçilerin alınması lazım".[78] "Hala çalışan yabancı işçiler varmış. Yalnız inşaat ustaları cemiyeti 500 sıvacı yabancı çalıştığını tespit etti. Marangozlar ve musiki san'atkarları var sırada".[79]

Türkiye'de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkındaki 2007 sayılı kanunun bazı maddelerini değiş-

---

72 R. P. KORNİYENKO, *A.g.m.*, s. 60-61.

73 *Haber*, 23 Eylül 1934.

74 *Haber*, 24 Eylül 1934.

75 *Haber*, 19 Ekim 1934.

76 *Haber*, 29 Ekim 1934.

77 *Haber*, 18 Kasım 1934.

78 *Haber*, 21 Aralık 1934.

79 *Haber*, 28 Kasım 1935.

tiren 2249 numaralı kanunun uygulanışını göstermek üzere hazırlanan, 5 Mayıs 1934 tarih ve 3514/4915 sayılı talimatname, İcra Vekilleri Heyeti'nce 10 Mayıs 1934'te onaylanıp, kabul edilmiştir. Talimatnamede hangi tarihte hangi işlere son verileceği ayrıntılı olarak belirtilmektedir.[80] Bu talimatnameye göre, yabancılar 21 Mayıs 1934'ten başlayarak, aşamalı olarak 21 Mayıs 1935 tarihine kadar, talimatnamede belirtilen işleri terk edeceklerdir. Gazetelerde, 21 Mayıs 1935'ten sonra da çalışan yabancıların varlığına yönelik haberler yer alıyordu. Bu nedenle bir çağrı yapmaktan geri kalınmayacaktı: "Türk İşçileri, Türk Esnafı! Küçük san'atlar kanunu hilafına çalışan ecnebi esnaf ve işçiyi hükûmete haber veriniz."[81]

1929 Bunalımından önce, Lozan Barış Konferansı sözleşmelerinin tanıdığı olanaktan yararlanarak, bazı ticaret ve sanat faaliyetlerini yabancılara yasaklamayı amaçlayan dönemin hükûmeti, bunalımın etkisiyle oluşan işsizlik nedeniyle mevcut iş olanaklarını Türk vatandaşlarına tahsis etmek amacıyla bir kanun çıkarmışsa da bunun sonuçları farklı olmuştur. Dönemin diğer yasaları ve siyasal gelişmeleri ile birlikte değerlendirilip, uygulamanın sonuçları ile birlikte ele alındığında, kanunun başka işlevleri de yerine getirdiği görülmektedir. Çıkarılan kanun ile bir yandan o güne kadar Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçmemiş olan azınlıklar vatandaşlığa geçmeye ya da Türkiye'yi terk etmeye zorlanırken, öte yandan işsiz kalmış olan Türk işçilere iş bulma olanağı yaratılmış oluyordu. Nitekim, 1937 yılında çıkarılan, 3293 sayılı "Sınai Müesseselerle Sigorta Şirketlerinde Kullanılan Ecnebilere Mukabil Türk Memur ve Mütehassıs Yetiştirilmesi Hakındaki Kanun", yabancıların çalıştırılmasının tamamen yasaklanmadığını göstermektedir. Bu kanunun 1. maddesinde şöyle denmektedir:

> Hususi veya sermayesinde Devlet iştiraki bulunan veya Devlet sermayesi ile kurulan imtiyazlı veya imtiyazsız bilimum sınai müeesse-

80 *Resmi Gazete*, 24 Mayıs 1934, s. 3819.

81 *Haber*, 12 Haziran 1935.

selerle sigorta şirketleri herhangi bir işte istihdam edecekleri her ecnebi mütehassıs için İcra Vekilleri Heyetince aylık olarak takdir olunacak bir mütehassıs yetiştirme ücretini tediyeye ve verecekleri bu ücretleri her altı ayda peşinen hazineye yatırmağa ve mukabilinde alacakları makbuzların tarih ve numaralarını İktisat Vekaletine bildirmeğe mecburdurlar.[82]

Göz ardı edilmemesi gereken bir diğer olgu ise kanunun işverenlere, yabancı işçileri ve azınlıkları, içinde bulundukları konum nedeni ile, daha ucuz ve daha uzun süre çalıştırıp, istismar edebileceği bir ortam yaratmış olmasıydı.

Toplumsal Tarih, Ağustos 1999

82 Yılmaz ALTUĞ, *Yabancıların Hukuki Durumu*, Gözden Geçirilmiş İkinci Bası, İstanbul, 1966, s. 193. Aynı kanunun 2. maddesine göre "Sümerbank bu para ile memleket sanayiinde muhtaç olduğu anasırı yetiştirmek üzere ecnebi memleketlere talebe göndererek bunların iyi bir surette yetişmelerini temin ile mükelleftir". CHP'nin Cumhuriyet'in 15. yılı nedeniyle yayınladığı bir kitapta bu konuya değinilmekte, yabancı başına alınan "bu para ile teknik elemanlarımızın az olduğu sahalarda Türk mütehassısları yetiştirmek maksadile, her sene Avrupa'ya talebe" gönderildiği belirtilmektedir. CHP, *Türkiye Cumhuriyetinin 15. Yılı*, s. 307.

Türkiye'de Erken Dönem Sendikal Basın: 1946-1960

Demokrasi ve çalışma yaşamı arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Demokratik ortam geliştikçe çalışma yaşamını ve ilişkilerini düzenleyen mevzuatın oluşumu ve uygulanışı da daha katılımcı ve demokratik özellikler kazanabilmektedir. Öte yandan, çalışma ilişkilerinin özellikleri nedeniyle işçi hareketleri ve mücadeleleri de demokratik ortam üzerinde etkide bulunabilmektedir. Otoriter yönetimlerin bulunduğu ülkelerde işçilerin haklarını elde etmek için başvurdukları mücadeleler, yapılan muhalefet ve bu süreçte kullanılan araçlar demokrasinin gelişimine katkıda bulunabilmektedir.

Talas "[D]emokrasi sosyal politikanın başta gelen etkenidir, olmazsa olmazıdır." derken bu gerçeğe dikkat çekmektedir[1]. Ancak, bu değerlendirme eksiktir. Zira çalışma ilişkilerinden kaynaklanan talepler, bu taleplerin yerine getirilmesi ve uygulanması için verilen çabalar da demokrasinin oluşumu ve gelişiminde başta gelen etkenlerdir, kuşkusuz olmazsa olmazlarındandır. Tanilli'nin yerinde tespitine göre:

> Bugün bilinen ölçüleriyle bilinen Batı demokrasisi, burjuva devrimlerinin gerçekleşmesiyle hemen ortaya çıkmış değildir. Batı demokrasisi denen 'model', o yıllardan bu yana, büyük mücadelelerin sonunda tamamlanır. Bu mücadeleyi, başta işçi sınıfı olmak üzere, emekçi halk kitleleri vermiştir.[2]

1 Cahit TALAS, *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.

2 Server TANİLLİ, *Devlet ve Demokrasi Anayasa Hukukuna Giriş*, Say Yayınları, İstan-

Seçimlerde oy hakkı istemek, sendikal ve siyasal örgütlenme hakları mücadelesi bunun önemli örnekleridir. Böyle olduğu içindir ki "işçi sınıfı ister istemez demokrasinin önde gelen savunucusu ve koruyucusu durumundadır."[3] Sınıflar arasındaki çelişki, uzlaşmazlık ve çatışma toplumsal dengesizlik ve düzensizliklere yol açmakta; sistemi, düzeni tehdit etmektedir. Sistemi, düzeni tehdit eden bu dengesizlik ve düzensizliklerin giderilmesi için kimi hak ve özgürlüklerin tanınması gerekmektedir. İşçi sınıfı açısından bu hak ve özgürlüklerin başında sendika kurma, toplu pazarlık ve grev yapma hakkı gelir.

Ülkelerin siyasal rejimleri demokrasiye dönüştükçe çalışma ilişkileri de daha demokratik, özgürlükçü, haklarla donatılmış bir özelliğe kavuşur. Kuşkusuz, bu süreçte işçi sınıfının bu haklar için verdiği mücadeleler ve yaptığı muhalefet de büyük önem taşır. Bu özelliği ile çalışma ilişkileri bir ülkenin karmaşık ilişkiler bütününün bir parçası olup, o ülkenin siyasal, iktisadi, sosyal, kültürel yapısının görünümünü ve ilişkilerini de açıklamaya yardımcı olur. Kuşkusuz mücadele sürecinde izlediği politikalar, kullandığı araçlar ve yöntemler de.

1946 yılında çok partili hayata geçen Türkiye, demokrasinin önünü açacak önemli adımlardan birini atmıştır. Ancak, çok partili hayata geçmek demokrasi için yeterli değildir. İşte bu süreçte demokrasinin yerleşmesi ve gelişmesi için işçi sınıfının sendikal örgütlenme, toplu pazarlık ve grev hakkı mücadelesi önemli yer tutmaktadır. Bu mücadelenin meşruluğu ve kamuoyunca kabulü kadar, bu mücadeleyi veren işçilerin bunu bilmesi, bu konuda duyarlı olması da önemlidir. Zira, "[d]emokratik düzende bu düzenin yaşaması için gerekli kurumların gerçekleştirilmesi yolunda geçirilen safhalar, genel olarak işçi hareketinin özelliklerini" de tayin eder[4]. İşte tam da bu süreçte sendikal basın önemli bir işlev üstlen-

bul, 1982.

3 C. TALAS, *A.g.e.*

4 H. F. ERGİNSOY, *Türk İşçi Hareketi Üzerine Bir Deneme*, İstanbul, 1968.

meye başlamaktadır. Öyle olduğu için de demokrasinin kurulup, yerleştirilmeye çalışıldığı 1946-1960 döneminde sendikal basının işlevini ortaya koymak gerekmektedir.

Her siyasal rejim etkili olmak için kitle iletişim araçlarından basına her zaman büyük önem verir. Zira kitlelere ulaşmada, onları etkileyip yönlendirmede basın önemli işlevler üstlenir. Bu durumda düşüncelerin özgürce yayılabilmesi kritik bir özellik taşır. Farklı çıkar gruplarının özgürce düşüncelerini ortaya koyup yaymaları ve isteyenin gazete çıkarması tek başına yeterli olmaz. Çıkarılan gazetenin ve derginin okuyucuya ulaştırılması da gerekir. Devlet karşısında özgür olup, para karşısında özgür olmamak, basın özgürlüğünü kısıtlar. Büyük bir maliyet gerektiren gazete ve dergi çıkarmak ciddi bir gelir sorunu ile karşı karşıya olan işçiler açısından oldukça zor, zorun ötesinde imkansızdır. Bu nedenle işçileri mali açıdan güçlü kılacak, en azından bir gazete, dergi çıkaracak bir "örgüte" ihtiyaç vardır. Bu örgüt de sendikadır, dernektir veya onlar adına hareket eden bir siyasal kurumdur. Gerek Osmanlı İmparatorluğu döneminde, gerek Cumhuriyet döneminde 1946 yılına kadar işçilerin etkin ve uzun süreli gazete ve dergi çıkaramamış olması tarihsel açıdan çarpıcı bir örnektir.

Duverger, ekonomik ve mali güçlerin egemenliğinin uzun yıllar demokrasinin gerçekçi olmaktan çok, biçimsel olmasına yol açtığına değindikten sonra, sendikacılığın ve işçi partilerinin gelişmesinin demokratik kurumların daha iyi işlemesine yol açan dengelerin doğmasını sağladığını belirtir ve basın düzenini buna örnek gösterir:

> XIX. yy'da, bütün gazetelerin büyük zenginlerin elinde bulunduğu ve büyük zenginlerin bu gazeteler aracılığıyla kamuoyunu yönettiği bir gerçektir. Günümüzdeyse tersine, basın çeşitli ve birbirine karşıt güçler arasında bölüşülmüştür; bu çeşitlilik ve karşıtlıklardan da okurun gerçek özgürlüğü doğmaktadır.[5]

Böylece, taraflar kamuoyu oluşturmada görüşlerini açıklama, yayma ve buna destek bulma olanağına kavuşmuş olacaktır. 1946-

5 M. DUVERGER, *Siyasal Rejimler,* (Çev. T. Tunçdoğan), Sosyal Yayınları, İstanbul, 1968.

1960 arasındaki grev hakkı tartışmaları bu açıdan oldukça çarpıcı örnekler ve deneyimler sunmaktadır.

Çalışma ilişkileri devlet, işveren ve işçiden oluşan bir üçlü yapı özelliği taşımaktadır. İşveren ve işçi arasındaki çıkar çatışması ve uzlaşmazlık, zamanla devleti bu alana müdahale etmeye itmiş, çalışma yaşamının veya ilişkilerinin düzenlemesinde devletin etkin rol almasına yol açmıştır. Ancak, bir işverene de dönüşmüş olan devletin rolünü "tarafsız" ve düzenleyici olarak yerine getirmesi zorlaşmıştır. Kalkınmaya ve sanayileşmeye yönelik iktisat politikaları devleti bir arabulucu, tarafsız bir düzenleyici olmaktan çıkarırken, işçilere tanınacak haklar da daha kısıtlayıcı bir tutum almasına yol açmaktadır. Özellikle yeni bir düzenin oturtulmaya çalışıldığı bir dönemde bu süreç daha sıkıntılı olmaktadır.

Bir toplumun iktidar tipine uygun olarak örgütlenmeye çalışması ve siyasal bir ilke etrafında düzenlenmesi, çalışma yaşamına ve ilişkilerine doğrudan yansımaktadır. Zira, bir iktidar tipine göre düzenleme toplumun diğer alt sistemlerinin faaliyetini de belirler ve bu faaliyetleri yönlendirir. Bu durumda her şeye hakim olan sınıfın, hiçbir şeye hakim olmayan sınıfa kuralı işler. İktidarının yapısının hakim olmayan sınıf lehine değişmesi ve dönüştürülmesi bu sınıfın vereceği mücadeleye bağlıdır. Bu mücadelenin olanaklı kılınması ve araçlarının yaratılması devletin rolü ile doğrudan ilişkilidir. Araştırmanın zaman dilimini kapsayan dönemde, Türkiye'de devletin rolü gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi ön plana çıkmış, devlet kesin bir denetim ve yönetim gücüne sahip olmuştur.

İmparatorluktan Cumhuriyet'e geçiş, yeni bir düzeni ve rejimi kurarken, geri kalmışlığı açmak için de sanayileşme ve kalkınmaya önem veren bir devlet olarak, çalışma ilişkilerinin yönünü de belirlemiştir. Otoriter, güdümlü, paternalist ve zaman zaman korporatist bir tarzda çalışma yaşamını düzenleyen, çalışma ilişkilerinin sınırlarını belirleyen devlet, sendikal örgütlenmeye, sendikal örgütlerin faaliyetlerine oldukça "temkinli", kontrollü yaklaşmış, sendikal örgütlenmenin kendi denetiminde gelişmesi için özel

çaba göstermiştir. Bu durum zayıf bir sendikacılığa, adeta "zincirlenmiş" çalışma ilişkilerine neden olmuş, sendikaların devlete bağımlılığına yol açmıştır. Böyle olduğu için de Türkiye'de çalışma ilişkileri sisteminin gelişmesinde, çalışma yaşamının "demokratikleştirilmesinde" sendikalara önemli roller düşmekte, bunun için de geniş ölçüde etkilendiği devletin rolünden kurtulması gerekmektedir. Bu da işçilerin örgütlü olarak devletin çalışma yaşamını düzenlerken aldığı kararların lehlerine olması için yoğun çabalara girmesini, bir çıkar grubu olarak çeşitli araçlarla bu sürece müdahale etmesini gerektirmektedir. Bu süreçte işçilere haklarını anlatmak ve işçileri bilgilendirmek ve mevcut süreci tersine çevirmede kamuoyu oluşturmak için, daha az maliyetli olan ve sendikalarca etkin kullanılabilecek kitle iletişim araçlarından biri olan sendikal basının iyi kullanılması gerekmektedir.

1946-1960 dönemi Türkiye'de önemli değişimlerin ve dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. 1938 yılında Cemiyetler Kanunu ile getirilen "sınıf esasına dayalı cemiyet kurma" yasağının kaldırılması ile işçilere de örgütlenme olanağı doğmuştur. Nitekim, 1946 yılından itibaren kurulan sendikalar bir yandan üyelerinin, işçilerin çalışma yaşamından kaynaklanan sorunlarına çözüm ararken, diğer yandan demokrasinin de kendileri için ne kadar önemli olduğunu fark etmişlerdir. Uzun süre toplu pazarlık ve grev hakkından yoksun kalmış olan bu kesim için bir iletişim aracı olan sendikal yayınlar, aynı zamanda çıkar grubuna bir baskı aracı işlevi de görmeye başlamış, işçiler sorunlarını kapalı kapılar ardında değil, toplum önünde tartışma olanağı elde etmişlerdir.

Bugüne kadar sendikal basın üzerine böyle bir araştırma yapılmamıştır. 1946-1960 döneminde çıkarılmış olan sendikal yayınlar taranarak, bir dönemin temel özelliklerinin işçilerce nasıl algılandığı ortaya konmaya; çok partili hayata geçişle örgütlenerek çıkarlarını savunmaya çalışan işçilerin, nasıl bir uyum politikası izledikleri ve ne ölçüde demokratik haklarını kullandıkları açıklanmaya çalışılacaktır.

Araştırma konusu olarak ele alınan olguyu anlayabilmek için

basın araştırmalarında genellikle başvurulan nicel veya içerik çözümlemesi ile yetinmek eksik kalacaktır. Bu nedenle, sadece geçmişi keşfetmenin ötesine geçip, onu açıklamak ve bugünle bağ kurmak gerekmektedir. Ne olduğu kadar niçin olduğunu anlamak da önemlidir. Bu nedenle tarihsel sosyolojinin yöntemine de başvurarak, zamana ve mekâna somut bir şekilde yerleşmiş yapılar ve sonuçlarla ilgili sorular sormak, süreçleri zaman içinde ele alıp sonuçların nedenlerini açıklamak, bunun için de zamansal ardışıklığı gözden kaçırmamak, önemli olguların, eylemlerin ve bunların yapısal bağlamlarla etkileşimine dikkat etmek gerekiyor.[6] Böylece, sendikal basının etkisinin veya etkisizliğinin; gür veya cılız sesinin nedenlerini daha iyi anlamış oluruz. Önceki olayların sonraki olaylar üzerindeki etkisini görmek açısından da bu kaçınılmazdır.

> Eğer toplumsal, siyasal, iktisadi süreçler belirli bir noktada girilen patikaya bağımlı ise toplumsal değişimin önceden kestirilebilir ve kaçınılmaz yönü olmaz. Tarihsel sosyolojinin en güçlü yanı, tam da tarihsel bilgiyi diğer bilgi türlerinden ayıran patika algısıdır.[7]

Bu, eylem gücünü ve bunları dönüştürücülüğü kabul etmek anlamına da gelir. Zira, tarihsel sosyolojinin en önemli açıklayıcılığı, özneleri yapıların içinde ve fakat onların esiri olmadan kendi sesleri duyurabilir halde görmemizi sağlamasında yatar.[8] Çünkü, bu özneler düşünen, maliyet-fayda hesabı yapabilen ve bununun sonunda eyleyebilen veya eyleyen öznelerdir. Böyle olduğu için de geliştirdikleri stratejiler önemlidir.

1946-1960 sendikal basınının işlevini, geliştirdiği stratejiyi, maliyet-fayda hesabını bu açıdan baktığımızda daha net görebileceğiz. Böylece, sendikaların sendikal basın aracılığıyla karşıtları ile belirli stratejiler temelinde farklı düzeyde verdiği mücadele-

6 T. SKOCKPOL, "Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi", (ed. T. Skocpol), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1999.

7 F. ERGUT ve. A. UYSAL, "Tarihsel Sosyoloji Ne Yapar? Nasıl Yapar?", (der. F. Ergut ve A. Uysal), *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar*, Dipnot Kitabevi, Ankara, 2007.

8 *A.g.e.*

leri, bunun arkasındaki rasyonel akıl yürütmeleri, tepkileri, değişen deneyim ve değerleri ortaya koyabileceğiz. Kuşkusuz bunun için de tarihsel bir perspektiften bakmak, geçmiş ile bugün arasında bir bağ kurmak ve yarına ışık tutmak gerekmektedir. Elbette genel basının çok özel bir parçası olan sendikal basını, onun işlevini, etkisini ve stratejisini anlayabilmek için bütüne bakmak, bütünü bilmek, bütün üzerinden bir değerlendirme yapmak daha da açıklayıcı olacaktır.

I. Niceliksel Açıdan Sendikal Basın

İşçi sınıfının çıkarlarını savunmada yararlandığı araçlardan biri sendika ve onun aracılığı ile kullandığı toplu pazarlık ve grev hakkıdır. Hem örgütlenme, hem de bunun doğal bir parçası olan toplu pazarlık ve grev hakkını kullanmak, bunu kamuoyu nezdinde meşrulaştırmak, iktidar ve işverenler üzerinde bir baskı kurabilmek için işçi sınıfının ihtiyaç duyduğu önemli araçlardan biri de basındır. Zira genel basın işçi sorunları ile fazla ilgilenmemekte ve bunları fazla ön plana çıkarmamaktadır. Bunu aşabilmek adına işçilerin maddi olanaksızlıklar nedeni ile çıkaramadığı, gazete, dergi, broşür ve kitapların çıkarılabilmesi için daha güçlü bir kuruma, sendikaya ihtiyaç vardır.[9]

İşçiler sendikal basına üç temel nedenden dolayı ihtiyaç duyarlar: haklar, doküman ve eğitim. Haklar açısından muhtaçtırlar, çünkü bir yandan kamuoyunu bilgilendirmek ve kamuoyu oluş-

9 İkinci yıl muhasebesini yapan *Hürbilek* bu açıdan da önemli sorunlara işaret eder: "Para kazanmak maksadiyle müteşebbisler tarafından çıkarılmakta olan gazetelerin işçi meselelerine karşı ne kadar lakayt kaldıklarını esefle görmekteyiz. İstanbul İşçi Sendikaları Birliğinin ikinci büyük kongresinde okunan raporunda bu acı hakikat şöyle belirtilmişti: 'Sendikalarımızın kuruluşu sırasında bizim fikirlerimizi neşredecek bir organ yoktu. Maalesef, İstanbul matbuatı bizimle ve dâvamızla alâkadar değildi. Herhangi bir gazeteye iki satırlık bir havadis yazdırmanın müşkilatını fiilen tattık. Arjantin Başvekilinin nezle olduğuna, İngiliz Prensesi Elizabet'in hamile kaldığına birinci sahifelerinde yer ayıran günlük gazetelerimizin işçi dâvasına karşı gözleri ve kulakları kapalıdır'" (*Hürbilek*, 11 Mayıs 1949). Benzeri bir değerlendirme *Sendika Yolu*'nda da yapılır: "Şimdiye kadar Türk matbuatı Türk işçisine lâyık olan alâkayı göstermemiş ve gün geçtikçe çoğalan işçi kütlelerini ihmal ederek onları içtimai aletsizliklere karşı neşriyat yolu ile müdafaa etmemiştir" (*Sendika Yolu*, 18 Ağustos 1948).

turmak için, diğer yandan işçilere sendikal örgütlenmenin gerekliliğini göstermek için bu gereklidir. Sendikal basın doküman açısından gereklidir, çünkü sendika üyelerine, siyasal, ekonomik, hukuksal bilgiler sunarak onların günlük eylem bilincine bilgi taşıması gerekir. Eğitim açısından gereklidir, çünkü sendikal basının yaşananları, karşılaşılan sorunları ve bunların çözüm yollarını işçilere, üyelere göstermesi gerekir. Kuşkusuz bütün bunların yapılabilmesi için de özgür ve demokratik bir ortam gerekmektedir. Böyle olduğu için de sendikal basın bir yandan özgür, demokratik ortamdan beslenir, diğer yandan da bu ortamın oluşmasını ve sınırlarının genişletilmesini sağlar.

İşçiler, Sendikalar ve Sendikal Basın

Yıl	İş Kanunu Kapsamındaki İşçi Sayısı	Sendikalı İşçiler	Sendikalı İşçilerin Oranı (%)	Sendika Sayısı	Yayına Başlayan Sendikal Basın Sayısı	Faaliyette Olan Sendikal Basın Sayısı	Faaliyetteki Sendikal Basın/ Sendika Oranı (%)
1946		...	...	50	2	2	0.040
1947	289 147	33 000		49	2	3	0.060
1948	329 463	52 000	15.78	73	3	4	0.054
1949	344 514	72 000	20.90	77	1	5	0.64
1950	373 961	78 000	20.86	88	1	4	0.045
1951	427 364	110 000	25.74	137	10	14	0.102
1952	488 505	130 000	26.61	248	5	17	0.068
1953	556 535	140 000	25.16	275	6	16	0.058
1954	583 292	180 387	30.93	323	3	14	0.043
1955	604 295	189 595	31.37	363	1	11	0.030
1956	645 321	209 155	32.41	376	4	13	0.034
1957	681 012	244 853	35.95	383	3	10	0.026
1958	671 704	262 591	39 09	394	3	10	0.025
1959	754 875	280 788	37.20	417	3	11	0.026
1960	824 881	282 967	34.30	432	2	10	0.023

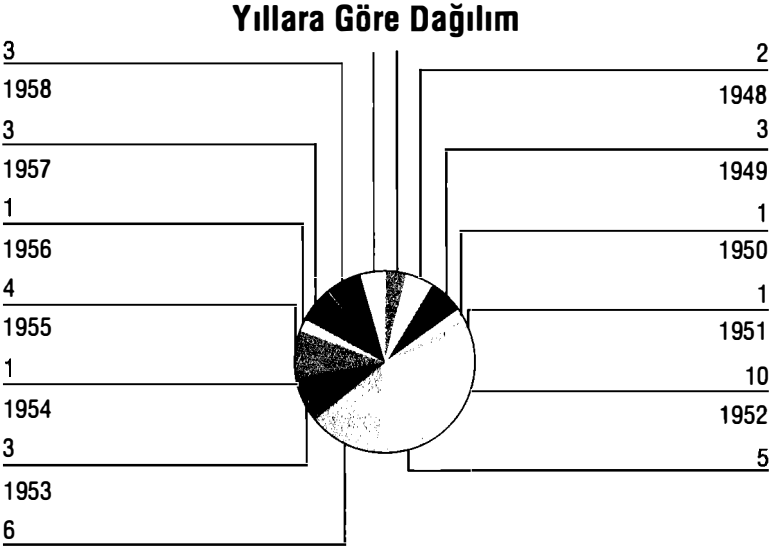
Kaynak: İşçi ve sendikalı işçi sayıları için Çalışma Bakanlığı, 1978; Makal, 2002; Güzel, 1996. Sendikal basın için bu proje çerçevesinde kütüphane, arşiv taramalarında elde edilen veriler.

Yukarıdaki tablo bir de sendikal basın açısından değerlendirildiğinde, demokratik ve özgür bir ortamın sendikal basın için ne kadar hayati olduğu da anlaşılacaktır. 1946 yılında çok partili hayata geçiş ve Cemiyetler Kanunu'ndaki değişiklik ile çok sayıda sendika kurulmuş, iki de sendikal yayın çıkmıştır. İlk sendikalarda olduğu gibi dönemin ilk sendikal yayınını da *Sendika* adı altında 1946 yılında sosyalistler çıkarır. Şefik Hüsnü'nün Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi tarafından (TSKEP) çıkarılan bu dergide geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemindeki sendikal basının oluşumunun tipik bir örneğini bir kez daha görürüz. Bir buzkıran, yol açandır sosyalist partilerin sendikal basın ve sendikal örgütlenme alanındaki çabaları. Zira bir sonraki bölümde ayrıntıları ile gösterileceği gibi devlet, daha sonra bu alana yasaklama ve yönlendirme şeklinde müdahale ederek, bir sendikal örgütlenme ve sendikal basın oluşturmaya çalışacaktır. Nitekim 31 Ağustos 1946 yılında yayın hayatına başlayan *Sendika* dergisi, 16 sayı çıktıktan sonra 16 Aralık 1946'da sıkıyönetim tarafından yasaklanır. Devlet, *Sendika*'nın açtığı yola 23 Kasım 1946'da *Türk İşçisi* adında haftalık bir dergi çıkararak karşılık verir. 1946 yılında çıkan bu iki sendikal basın üzerinden bakmak bile dönemi bize özetler. Yine de sayısal olarak verileri yorumlamak açıklayıcı olacaktır.

Seçim yılı olan 1950 yılı hariç tutulursa, 1952 yılına kadar faaliyette olan sendika yayınlarının sayısının düzenli olarak arttığı, bundan sonra da 1956 ve 1959 yılları hariç bu sayının düzenli olarak düştüğü görülür. Sayısal durumun gerçeği tam yansıtmayacağından hareketle, faaliyetteki sendikal basın ile faaliyetteki sendikalar arasında bir oranlama yapılmıştır. Sendikalara göre faaliyetteki sendikal basının en yüksek olduğu yılların 1952 ve 1953 olması diğer verileri desteklemektedir. Görece özgür bir ortamın yaşandığı 1951-1953 döneminde hem sendika sayısında, hem faaliyette olan sendikalı basın sayısında, sayısal ve oransal olarak belirgin artışlar olmuştur. İşçiler, özgür ve demokratik bir ortam soluduklarını düşündükleri bu dönemde sendika kurmuş, sendikal yayın

çıkarmıştır. Kuşkusuz bu artışta iktidara gelen DP'nin yandaş sendikaları desteklemesinin de önemli payı vardır. CHP ve DP arasındaki 1951-1953 dönemindeki görece "hoşgörülü" ortam, hem sendikal rekabeti, hem de bu rekabet üzerinden sendikal basını canlandırmış görünüyor.

1950 yılında 88 olan sendika sayısı 1951'de 137'ye çıkarken, faal olan sendikal yayın sayısı da 4'ten 14'e çıkar. 1959 yılında 417 olan sendika sayısı 1960'da en düşük artışlardan birini yaşayarak 432'ye yükselirken; faal olan sendikal yayın sayısı da 11'den 10'a düşer ve oransal olarak da 1946-1960 döneminin en düşük oranına sahip olur. Baskı ve otorite bir kez daha sendikal basın üzerinde etkisini gösterir.

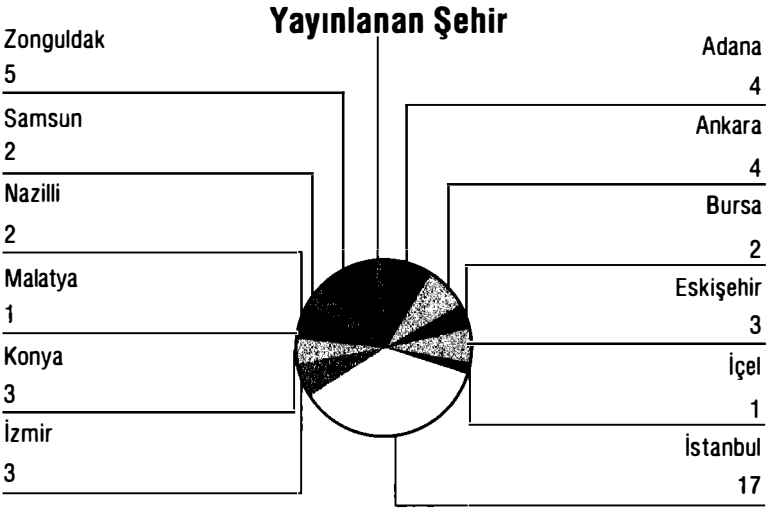
1955 yılı aslında sendikal örgütlenmenin doyma yılıdır. Önceki yıllarda her yıl ortalama 30-40 sendika kurulurken, bu tarihten sonra her yıl kurulan sendika sayısı ortalama 10 civarındadır. Bu durumda bölgelere göre kurulan sendika sayısı ile bu bölgelerde yayınlanan sendikal basını karşılaştırmak için, 1955 yılını mihenk taşı olarak ele almak anlamlı olacaktır. Durumu daha da anlaşılır

kılmak için, biraz sorunlu da olsa, açıklayıcılığının bu sorunu bertaraf edeceği düşüncesi ile aşağıdaki tablo düzenlenmiştir:

31.05.1955 İtibari ile Bölgelere Göre Sendikalar, Sendika Üyeleri ve Sendikal Basın

Bölge	Sendika Sayısı	Sendika Şube Sayısı	Toplam	Üyesi Bilinen Sendika	Üye Sayısı	Sendikal Yayın 1946-1960	Sendikal Yayın/ Toplam Sendika
Ankara	24	8	32	25	13 086	4	0.125
Antalya	4	1	5	4	880	-	
Aydın	6	1	7	6	2 256	2	0.285
Balıkesir	12	2	14	10	2 901	-	
Bursa	13	6	19	14	8 370	2	0.105
Diyarbakır	9	1	10	5	753	-	
Edirne	2	-	2	2	472	-	
Elazığ	14	1	15	10	4 200	.	
Erzurum	3	2	5	2	289	-	
Eskişehir	17	2	19	11	8 326	3	0.157
Gaziantep	15	3	18	10	1 458	-	
İstanbul	76	50	126	60	55 165	17	0.134
İzmir	47	13	60	37	30 898	3	0.050
Kayseri	5	3	8	6	4 378	-	
Kocaeli	16	2	18	13	4 683	-	
Konya	7	2	9	6	2 134	1	0.111
Samsun	16	3	19	13	5 748	2	0.105
Seyhan	47	3	50	35	15 187	5	0.100
Sivas	6	2	8	6	2 099	1	0.125
Trabzon	5	1	6	4	1 844	-	
Zonguldak	8	3	11	9	14 745	5	0.454

Kaynak: Çalışma Vekaleti, Çalışma Vekaleti Dergisi, 1955 ve bu proje çerçevesinde yapılan kütüphane ve arşiv taramaları.

Aslında tablo oldukça açıktır. Osmanlı'dan erken Cumhuriyet dönemine kadar işçi hareketlerinin yoğun olduğu, sosyalistlerin faaliyet gösterdiği ve kamu kesimi yatırımlarının bulunduğu bölgelerde, hem çok sayıda sendika kurulmuş, hem de sendikal yayınlar çıkarılmıştır. Bu durum uzun sürmüş baskılara rağmen, yıllardır harcanmış emeğin, dolaylı da olsa dışa vurumundan başka bir şey olmasa gerek. Daha doğru bir ifade ile bir birikimin olduğunun göstergesi olarak da kabul edilebilir. Bu değerlendirme açısından bakıldığında Kocaeli ile Kayseri aynı yerde değerlendiriliyor gibi algılansa da, sendikal basının maliyeti ve Kocaeli'nin İstanbul'a yakınlığı düşüldüğünde, Kocaeli bir sendikal yayın çıkarmamak açısından "maruz" görülse de Kayseri için aynı şeyi söylemek zordur.

Kayseri adeta bir istisnadır.

Kayseri'nin hem kamu kuruluşu fabrikaları ve sendikaları, hem de ihmal edilemeyecek sayıda sendika üyesi vardır, ancak bunlara rağmen bir sendikal yayını yoktur. Aslında bunda anlaşılmayacak bir şey de yoktur. Dönemin sendikal basınında Kayseri sendika yöneticileri ile ilgili çıkan haberler, bu yöneticilerin silik, fab-

rika yönetimlerine bağımlı ve iktidar ile iyi geçinmeyi benimsemiş kişiler olduğunu ortaya koyuyor. Tarihinde başka bir "renklilik" de olmayan Kayseri'nin sendikacılığı, bu açıdan da açıklayıcı bir yerde durmaktadır.

Bazen iki parti arasındaki çekişmeden, bazen liderlik mücadelelerinden, bazen de fabrika yönetimlerinin kurdukları sendikalar nedeni ile parçalanmış sendikal örgütlenme, hem üyelik, hem de maddi açıdan çok zayıf ve güçsüz kalmıştır, bu nedenle sendikaların sendikal yayın çıkaracak gücü bulunmamaktadır. En uzun süreli sendika yayınlarının üye sayısı fazla, geçmişi ve geleneği olan, maddi açıdan da güçlü olan sendikalarca çıkarılmış olması yeterince açıklayıcı olsa gerek.

Aşağıdaki tablo sendikal basının karşılaştığı zorlukları göstermesi açısından oldukça açıklayıcıdır. Tablodan da anlaşılacağı gibi sendikal yayınların büyük bir bölümü varlığını bir yıl kadar sürdürmüştür (% 39). Varlığını 2 yıl sürdürebilenlerin oranı % 26'dır. 3 yıl yayın hayatını sürdürebilmiş olan sendikal yayının oranı ise % 13'tür. 1-3 yıl arasında faaliyet sürdürebilen sendikal yayının oranının % 88 gibi yüksek olması nasıl açıklanabilir? Kötümser bir yaklaşımla sendikal yayın yapanların başarılı olmadığı düşünülebilir. Ancak, maddi ve elverişli olanaklara kavuştukça sendikal yayın yapılması dikkate değer bir olgu olup, iyimser bir yaklaşımı gerektirmektedir. Bunun yanı sıra bu durum her şeye rağmen sendikal yayın çıkarma isteğinin güçlü olduğunu da ortaya koymaktadır.[10]

10 Önceleri CHP'nin İşçi Bürosu elemanlarınca çıkarılan, sonra İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin yayın organı olan *Hürbilek*, ikinci yıl muhasebesinde bir gerçeğe dikkat çeker: "Geride bıraktığımız bu bir sene *Hürbilek* için ölüm kalım mücadelesi ile geçmiştir. Maddi imkansızlıklar içinde, her türlü müzaheretten mahrum olarak hayatını idameye çalışırken, davaya gerektiği gibi hizmet edemediğini itirafa mecburuz" *Hürbilek*, 11 Mayıs 1949.

Sendikal Yayınların Çıkış Süresi

Yayınlandığı Yıl Süresi	Sendikal Yayın Sayısı	%
1	18	0.39
2	12	0.26
3	6	0.13
4	4	0.08
5	1	0.02
6	1	0.02
7	1	0.02
8	-	-
9	1	0.02
10	1	0.02
11	0	-
12	0	-
13	1	0.02

Sendikalar tüm olanaksızlıklara rağmen farklı adlarla da olsa maddi zorlukları aştıkça sendikal yayın çıkarmaya çalışmışlardır. İşçi sayısının, özellikle de sendikalı işçi sayısının az olduğu yerlerde, sendikal yayının olmaması da anlaşılır bir durumdur.

İşçiler arasında okuma-yazma bilenlerin sayısının düşük olması, okuma-yazma bilen işçilerin okuma alışkanlıklarının zayıf olması ve işçilerin dergi ya da gazete almaya ayıracak yeterli paralarının olmaması gibi faktörler göz önüne alındığında, pek çok sendika için sendikal yayın yapmanın adeta bir "maceraya" dönüştüğü görülebilir. Bütün bunlara rağmen sendika ve sosyalist aydınların dışında başkaları da sendikal yayın çıkarmıştır. Bunların bir kısmı ilan ve reklam geliri elde etmek; bir kısmı sendika yöneticilerinin, iyi veya kötü ilişkilerle sağlayacağı abonelik üzerinden satış garantisi sağlamak;[11] bir kısmı da yaklaşan seçim dönemlerinde bir sta-

11 2 Ocak 1953 tarihinde yayınlamaya başlayan *İşçi Dünyası* böyle bir dergidir. Dergi "kâr"

tü sağlamak, kendi varlığını göstermek veya pekiştirmek için sendika yayınları çıkarmıştır. Bu türden yayınların sayısı, ne yazık ki ihmal edilemeyecek bir düzeydedir. Ankara'da çıkan *İşçi Dünyası* bunların en çarpıcı örneklerinden birini oluşturmaktadır. Yine de işçi ve sendika varlığını görüp, onlar üzerinden bu tür faaliyetlere girişmek, sendikal basının önemini ve işlevini göstermek açısından önemlidir.

Sendikal basına yayınlanma periyotları üzerinden de bakmak sorunu daha da anlaşılır kılacaktır. Aşağıdaki tablo bu amaçla oluşturuldu:

Sendikal Yayınların Yayınlanma Periyotları

Yayınlanma Periyodu	Sendikal Yayın Sayısı	%
Düzensiz	1	0.02
Günlük-Haftalık	1	0.02
Haftada 2 Gün	1	0.02
Haftalık	22	0.46
Haftalık-On Beş Gün	6	0.12
Haftalık Düzensiz	2	0.04
On Beş Gün	7	0.14
On Beş Gün- Üç Hafta-Düzensiz	1	0.02
On Beş gün-Aylık-Düzensiz	1	0.02
On Beş Gün-Düzensiz	1	0.02
Aylık	3	0.06
Bilinmeyen	1	0.02

Sendikal yayınların yaklaşık yarısının haftalık olması, bu yayınları çıkaranların maddi koşullara bağlı olarak mümkün olan

amaçlı çıkmış, işçi sendikalarından abonelik sağlamak, tüzüklerini yayınlamak için, onlarla ilgili lehte veya aleyhte haberler yaparak, sendikalara şantaj uygulamıştır. *İş Yolu* dergisi *İşçi Dünyası*'nın bu tavrını 10. sayısında sert bir dille eleştirir: "*İşçi Dünyası* adlı bir gazete Ankarada İşçilikle hiç alâkası olmayan kimseler tarafından çıkarılmaktadır. Bu gazete mütemadiyen Sendikacılar aleyhinde ve sendikaların bünyesindeki ikilik yaratacak şekillerde yazılar neşredilmektedir. ...İşçi dünyasının diğer bir tezvir usulü daha vardır. Bu da gazetesine abone olmayan iş yerlerindeki sendika başkanlarını tehdit etmek ve hususi mektuplarla (Seni harcayım mı?) (İki bin küsur üye adedinizi iki yüz diye gazetede ilan edeyim mi?) gibi garip ithamlarla gazetecilik maskesi altında menfaat için temiz insanları lekelemeğe kalkışmasıdır" (*İş Yolu*, 22 Kasım 1953).

en kısa sürelerde okuyucuya ulaşma isteğini göstermektedir. On beş günlük yayınların da ihmal edilemeyecek kadar fazla olması bu durumu pekiştirmektedir. Günlük yayın çıkaracak gücün ve olanağın olmadığı ise açıkça görülmektedir.

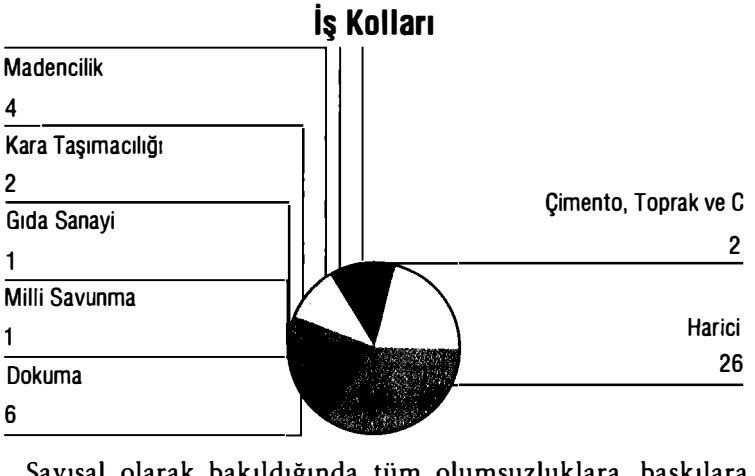
Sendikal yayınlara bir de iş kolları üzerinden bakmak anlamlı olacaktır:

İşkollarına Göre Sendikal Basın

İş Kolları	Yayın Sayısı	%
Çimento, Toprak ve Cam	2	4,3
Haricî	26	55,3
Dokuma	6	12,8
Milli Savunma	1	2,1
Gıda Sanayi	1	2,1
Kara Taşımacılığı	2	4,3
Madencilik	4	8,5
Basın ve Yayın	1	2,1
Petrol, Kimya ve Lastik	2	4,3
Gemi	2	4,3
Toplam	47	100,0

Dokuma ve madencilik iş kolları en çok sendikal yayının çıktığı iş kollarıdır. Bu da doğaldır. Zira bu iş kollarındaki iş yerleri hem büyüktür, hem de bunların büyük çoğunluğu devlete aittir. Kara taşımacılığı, petrol ve gemi iş kolları aynı zamanda çalışma koşullarının ağır ve ücretlerin düşük olduğu iş kollarıdır. Bu iş kollarında da sendikal basından yararlanılması, sendikal yayınların işlevselliğinin anlaşıldığını gösterir.

Haricî olarak belirtilen yayınlar, partilerin ve aydınların çıkardığı sendikal yayınlardır.

Sayısal olarak bakıldığında tüm olumsuzluklara, baskılara, maddi olanaksızlıklara rağmen, sendikal basının yayın faaliyetini sürdürmek için ısrarlı olduğu anlaşılmaktadır.

II. Baskıdan "Özgürlüğe", "Özgürlükten" Baskıya Sendikal Basın ve Sendikal Basının İşlevi

Düzen ve kalkınma kıskacına alınmış olan, iktidardaki her şey, iktidarda olmayan hiçbir şeyin yaşandığı bir dönemde çıkan veya çıkacak olan sendikal yayınların çıkması, yaşaması, geniş kesimlere ulaşması, demokrasi çeperini genişletmeye çalışması, bir yapının içinde öznenin ne anlama geldiğini, baskılara karşı gösterdiği direniş taktikleri ve stratejileri açısından da önem taşımaktadır. 1946-1960 dönemindeki sendikal basının çalışma yaşamı mevzuatının demokratikleştirilmesi mücadelesi, aynı zamanda siyasal ortamın da demokratikleştirilmesi mücadelesidir. Çok partili hayat ile yeniden canlanan sendikal basın, çalışma yaşamı veya çalışma ilişkileri ile ilgili sorunları bazen korkak, ürkek ve çekingen olarak; bazen cesur, yürekli, inatçı ve meydan okuyan bir şekilde dile getirirken, verili bir yapıda öznenin önemini de ortaya koymaktadır. Bu açık ya da örtük meydan okuma ve mücadele isteği, korkak

veya çekingen söylem, önce varlığının nedenini açıklamakla ortaya çıkar. Bu nedenle de ilk çıkan her sendikal yayın "Neden çıkıyoruz?" sorusuna yanıt verir.

Çalışma yaşamındaki sorunları dile getirmeyi kapalı kapılar arkasına sıkışmış bir şekilde yapan, ama sonuç alamayan bir özne olarak işçiler ve sendikalar, kitle iletişim araçları arasında en düşük maliyetli olan dergi ve gazeteler aracılığı ile bir tür bu duruma başkaldırırken, sorunları kamuoyunun önünde tartışmaya açarak, bir kıstırılmışlık duygusundan sıyrılırlar.

Bir başkaldırının, itirazın ve meydan okumanın aracı olduğu kadar, sendikal basın, sendikalı ve sendikasız işçilerin "eğitim okulu" da olurlar. Sendikal basın işçiye bilmediği, ulaşmakta zorlandığı konularda, özellikle çalışma yaşamı ile ilgili mevzuattan kaynaklanan haklarını öğretirler. Böylece işçiyi, ekmek verilen bir kapıdan kurtarıp, emeğinin karşılığını arayan bir özneye dönüştürürler. "Ekmek kapısının" biat eden öznelerini, hakkını arayan, şikâyet eden ve hakkının peşinde koşan öznelere dönüştürürler.

Sendikal basın, elbette kendisi için hava kadar, su kadar önemli olan bir ortam yaratmak için, mekân ve uzamda bir ses olarak unutulmayacak bir iz bırakarak, tüm eksikliklerine, zaaflarına, olanaksızlıklarına rağmen "özgürlüğün" ve "demokrasinin" çeperini genişletmeye çalışır. Tüm olanaksızlıklara rağmen buzu kırıp, yolu açmak isterler. Kuşkusuz, bu tutum, istek iktidarı değiştirmeğe, dönüştürmeye yönelik bir eylemdir de. Bu istek ve tutum elbet mevcut iktidarca hoş karşılanmayacaktır. Bu durumda, bir özne olarak verili ortama müdahale etmek isteyenler, farklı taktik ve stratejiler geliştirerek varlıklarını sürdürmek ve kendilerini meşrulaştırmak isteyeceklerdir.[12] 1946-1960 sendikacılığının an-

12 İşçilerin özne olarak algılanmamasını ortaya koyan görüşlerden biri CHP'nin İşçi Bürosu'ndaki aktif elemanlardan R. Barkın'a aittir: "Gerek işverenler gerek hükumet işçileri bir nevi aşağı ve tehlikeli sınıf gibi telakki etmiştir. Birçok işyerinde patronlar işçilerin kendi sayelerinde geçinen, ekmeğini onun kapısında bulan insanlar, bir nevi uşak gibi bakmakta ve işçilerin hayatlarının tehvini yolunda yaptıkları icraat işçiye bahşedilmiş bir lütuf gibi telakki etmektedirler. Patron iş kanununu çok defa isterse tatbik etmekte ve isterse hiç aldırmamaktadır. Kanunen kendisine verilmiş hak-

latılmamış ve unutulmuş hikayesinin gizemi de bilim dünyası için burada yatmaktadır. Şimdi, bu gizemli dünyanın kapı aralığından bakıp özne ile yapı arasındaki gerilimi, meydan okumaları, taktik ve stratejileri anlamaya çalışabiliriz.

III. Niçin Çıktılar?

Uzun sürmüş örgütsüzlük ve kamuoyuna sorunlarını aktarmada, çözüm arayışlarında meşruiyet sağlayacak, bir baskı oluşturacak ve açık bir tartışma ortamı yaratacak olan sendikal basından yoksun kalmışlık, 1946 yılındaki "demokrasiye" geçiş isteği, çok partili hayat, sendikal örgütlenme hakkının tanınması ile işçileri, onlar adına siyaset yapanları, onlar adına düşünenleri özne olmaya itmiş, verili yapıya itiraz etmeyi, onu dönüştürmeyi, değiştirmeyi, en azından mevcut durumu kendi lehine değişecek eyleme, etkin ama en düşük maliyetli kitle iletişim araçlarından biri olan sendikal yayınlardan dergi ve gazete çıkarmaya itmiştir. Bu ihtiyaç farklı taktik ve stratejiler içeren bir söylem ile ilk sayılarda "Niçin çıkıyoruz?" başlığı altında dile getirilse de; görüntü ile öz arasındaki farkı gösterecek bir özellik de taşımaktadır: Mevcut duruma başkaldırı!

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu ve erken dönem Cumhuriyet'in sendikal basını olan *Aydınlık* ve *Orak Çekiç*'in tam anlamı ile olmasa da işlevsel açıdan bir izleyicisi olan *Sendika* dergisi, 31 Ağustos 1946'da "Ekonomik ve Sosyal Alanda Kol ve Kafa İşçisinin Davalarını Güder" düsturu ile çıkar. Gelenekselin aksine dergide niçin çıkıldığına dair bir "çıkış yazısı" olmasa da, bu düstur çıkış amacını da ortaya koyar. "Memleketimizde Sendikacılık" başlıklı başmakale çıkış amacının ipuçlarını da verir:

---

ların işçiler tarafından aranmasını ise patronlar umumiyetle hoş görmemişlerdir. İşçilere çok yerlerde bir ecir ve hizmetkâr gibi muamele edilmiş ve iş kanununa göre iş yerlerinde seçilen işçi mümesilleri tarafından bu haklar arandığı zaman bu mümessiler komünistlikle itham edilmiştir. Emniyet teşkilatının dahi bu ithamların tesiri altında kaldığı ve birçok işçileri hususî sicillere geçirerek bunları takip altında bulundurduğu esefle kaydolunacak bir hakikattir." BCA, CHPK, 490.01/1439.8.1, R. Barkın, *Türkiye'de İşçi Meselesi*, 10.01.1948.

> 20 sene süren bir baskı ve durgunluk devresinden sonra, iki ay kadar evvel yeni bir hamle yapan, sendika hareketi bu kısa zaman içinde büyük bir canlılık göstermiş ve dikkate değer gelişmeler kaydetmiştir. ...Bugün üzerinde münakaşa ve tereddüt edilen en mühim mesele sendikaları mesleklere göre mi, yoksa sanayi şubelerine göre mi kurmak lâzım geldiğidir. Büyük sanayi memleketlerinde bu nokta epeyce aydınlatılmış ve sendikaları büyük sanayi işletmelerinde kurmak ve sanayi şübelerini de federasyonlar etrafında toplamak lüzumlu görülmüştür. ...Bizce şimdilik büyük şehirlerimizde işçi sendikaları (istihsal, işletme ve meslek sendikaları) birer şehir sendikalar birliği etrafında birleşmeleri ve muhtelif şehir sendikalar birliklerinin ve Türkiye mikyasında kurulacak muhtelif sanayi Sendika Federasyonlarının da bir araya Türkiye İçi Sendikaları Konfederasyonunu meydana getirmeleri ve sendika hareketinin memleket ölçüsünde bir merkezden idare edilerek derli toplu ve insicamlı bir şekilde çalışması gerektir.[13]

Sendika dergisinin amacı, işçilerin çalışma yaşamında oluşan sorunlarını dile getirmek, haklarını savunmak kadar, kurulmuş ve kurulacak sendikalara yol göstermek, onları merkezî yapılar altında toplamaktadır da. Bu amaç kuşkusuz, Şefik Hüsnü'nün TSEKP'nin de amacıdır. Bu hali ile *Sendika* dergisinin çıkış amacı, diğer sendikal basından ayrılmaktadır.

Sendika dergisini kapatılmasından üç hafta önce yayın hayatına başlayan *Türk İşçisi*, İş ve İşçi Bulma Kurumu desteği ile devletin denetiminde çıkarılan bir dergidir. Dergi çıkış amacını ilk sayısında şöyle açıklamaktadır:

> Bugün Türkiyemizde iş ve işçi hayatı Çalışma Bakanlığının bu sahadaki teşekkül, tesis ve kurumları ve muhtelif işçi sendikaları ile tam bir demokratik gelişme içindedir.
>
> Fakat bu gelişmeye muvazi olarak Türk işçisinin kafasına hitap eden ve münhasıran işçinin malı ola bir gazete si yoktur. Türk işçisi henüz sendikanın hakiki ve demokratik mahiyetini maalesef bilememektedir.İşçi haklarını koruyan devlet teşkilatından tam bir şekilde faydalanmanın yolunu layıkı vechile bulamamaktadır. Birçok işçiler

13 *Sendika*, 31 Ağustos 1946.

> demokrat memleketlerdeki sendikaların mahiyetini yanlış anlamakta, siyasi değil, fakat mutlak mesleki bir teşekkül olması gereken sendikanın hakiki mahiyetini anlayamamaktadır. İş ve işçi sigorta kurumlarının kendine bahşettiği haklarını öğrenememektedir.
>
> İşte bizim Türk İşçisi gazetesini çıkarmaktan gayemiz işçimiz ve köylümüzün dertlerini aksettirebileceği çekinmeden yazısını neşredebileceği, düşüncesini ve fikrini yayabileceği neşir vasıtası hazırlamak ve Türk işçisinin okuma ihtiyacını karşılamaktır. Türkiyemizin çalışma sahasında birdenbire beliren ve gelişen faaliyetlere muvazi olarak Türk işçisinin sahip olduğu kanunî hakları ve bu haklardan yararlanma yollarını kendisine anlatmak sendika gibi işçi teşekküllerinin mahiyetini belirtmek ve dertlerini, şikâyetlerini, isteklerini açıkça yazmak üzere sütunlarımız işçi ve köylülerimize daima açık bulundurulacaktır.[14]

Sendika dergisinin etkisini kırmak,[15] işçilere bir yön göstermek, devletin denetimi, gözetimi ve kontrolünde bir işçi hareketi oluşturmak için çıkan *Türk İşçisi,* ilk sayısındaki çıkış yazısında bunu açıkça ortaya koymazken, dergide yayınlanan yazılar bunu açıkça ortaya koyar. İlk sayıda Sendikacı imzası ile sendikalar hakkında şöyle bir değerlendirme yapılır:

> Henüz çekirdek halinde olan bu sosyal teşekküler karşısında ilk hatıra gelen sual şudur: Türkiyemizdeki sendikalar nasıl bir istikamet içinde gelişecek? Nasıl bir çehre takınacak? Türk sendikalist hareketi dünya sendikalizmi içinde nasıl bir mevki alacak? ...Görülüyor ki –ekseriya biz de zannedildiği gibi- sedikalar beynelmilel bir çehre taşımaktan ziyade milli bir çehre taşımaktadırlar. Her milletin kendi siyasi, içtimaî, iktisadi şartlarına ve tarihi gelişmesine göre sendikaları vardır. Yeyüzü sendika tipleri içinde Türk milli tipi ne olmalıdır? Ve ne gibi bir istikamet vaat etmektedir? Bunu da gelecek yazımızda inceliyeceğiz.[16]

14 *Türk İşçisi*, 23 Kasım 1946.

15 16 Aralık 1946'da iki sosyalist parti ve kurdukları sendikaların kapatılması, *Sendika* dergisinin yasaklanmasından sonra çıkan *Türk İşçisi* dergisinin sayılarından birinin başyazısında şunlar yazılmıştır: "Türk işçisini hiç kimse solculukla, komünistlikle, kızıllıkla, sağcılıkla, irticala, yeşillikle itham edemez. Türk işçisi kimin arkasından gideceğini, kimin etrafında halkalanıp kümeleneceğini pekâla bilir." *Türk İşçisi*, 4 Ocak 1947.

16 *Türk İşçisi*, 23 Kasım 1946.

> Aynı sayıda Çalışma Bakanı'nın bir demecine de yer verilmiştir. Bakan şunları söylemektedir: "Meslek menfaatlerini tevzin ve işçi-işveren arasında çıkabilecek ihtilafları önlemek ve doğanları bertaraf etmek hususunda devletin âdil bir nazımlık rolünü oymasını esas sayarız. Kuruluşlarına müsaade edilmiş olan işçi ve işveren derneklerini Devletin bu görevini üzerlerine alacak birlikler değil, yardımlaşmayı ve mesleklerinin gelişmesini sağlıyacak teşekküler sayıyoruz. Çalışma hayatında demokratik ruhu esas tutarak işçiyi ve işvereni görevde ve sorumlulukta eşit ve birbirlerini bütünliyen unsurlar olarak alıyoruz.[17]

Sendikacı imzası ile çıkan yazı ve bakanın açıklaması birlikte okunduğunda *Türk İşçisi*'nin çıkış amacı da anlaşılmış olacaktır. Ancak, daha anlaşılır olması için bir örnek daha vermek gerekmektedir. Zira bu ilk yıllar, sonraki dönemin de önemli tartışma başlıklarını oluşturmakta, tartışmalar ilk yıllardaki söylem üzerinden sürmektedir. Nazmi Sevgen, "Dernekler ve Sendikalar" başlıklı makalesinde şunları yazmaktadır:

> Son zamanlarda bizde de işçi sendikaları kurulmakta ve bu isimde bir de gazete çıkmakta olması bizi, bu müesseselerin yanlış ve gayri milli yollara gitmemelerini, başka maksatlara alet olamamalarını temin etmek, sendikalardan, iş ve işçi derneklerinden memleketin neler beklediğini alakalılara anlatabilmek kaygusu ile bu yazıyı yazmaya sevketti. ...İşçi sendikalarının baş vazifesi, âzasına hizmet etmektir. Sendikaların siyasetle hiçbir alakaları yoktur. Onlar bu tehlikeli ve zararlı yola saptıkları gün,amaçlarından ayrılmış, mesuliyetlerini üzerine aldıkları işçiyi, yanlış, sonu uçurumlu ve memleket için çok zararlı bir yola sevketmiş olurlar.[18]

Devlete egemen olan kaygı *Türk İşçisi* tarafından açıkça dile getirilir. *Türk İşçisi* önce *Sendika* dergisinin etkisini kırmayı, sonra da işçileri ve sendikaları devletin isteği ve rejimin gereği bir yönde yapılandırmayı amaçlar. Öznenin yapıdan ayrılmasına, bağımsız düşünmesine karşı çıkar, bunu tehlikeli görür. Bütün bu olumsuz

17 *Türk İşçisi*, 23 Kasım 1946.

18 *Türk İşçisi*, 7 Aralık 1946.

tutumuna rağmen gazete sayfalarında yer alan yasal hakları anlatan "köşeler", yazılar, haberler ve röportajlar, dolaylı da olsa öznenin varlığını kabul edip, onların varlığını hakları ve sorunları üzerinden açığa çıkarır. Gazete, bu türden haber ve yazılar ile amacını adeta yadsır, istese de istemese de mevcut ortamda çalışma yaşamının sorunlu olduğunu kabul eder; ancak bunu işçilerin yasal haklarını bilmemesine bağlar, işçinin bu hakları bilmesi ile sorunun çözüleceğini düşünür.

TSEKP'nin yayın organı sayılabilecek *Sendika* ve devletin yayın organı sayılabilecek *Türk İşçisi*'nden sonra, biraz sorunlu olsa da, erken 1946-1960 döneminde 26 Haziran 1947'de ilk kez gerçek anlamda işçiler tarafından bir sendikal yayın çıkarılır: *Vardiya*. *Vardiya*'nın sorunu "Türk Maden Başçavuşları Derneği" tarafından çıkarılmış olmasıdır. "Sosyal, ekonomik konulardan bahseder işçi gazetesi" olduğu belirtilen *Vardiya*, işçi ile ciddi gerilimler yaşayan maden başçavuşlarınca çıkarıldığı için sendikal basın açısından sorunludur. *Vardiya* çıkış amacını şöyle açıklar:

> Dünya zıd düşüncelerin, biri diğerine aykırı gelen menfaatlerin çatıştığı bir devri yaşıyor. Öyle bir buhran'ın girdabına kapılmışız ki, bu günkü şartlar içinde, bu menfi durumun duraklaması şöyle dursun, alabildiğine gelişip, genişlemektedir.
>
> Geleneğimiz, tarihimiz ve devletçe bekamız bizim mukavemet kudretimize bağlı olduğu kadar, birlik ve beraberlik ile bu tepkinin dışında kalabilmemize adımlarımız en dakik, en şaşmaz hesap formüllerine uygun şekilde ayarlamamıza tabidir.
> Bugün her çeşit ideolojilerin sınır boylarından gümrük muamelesine tabî olmaksızın, elini kolunu sallaya salaya girdiği bir sırada biz işçi kitlelerinin siyaset oyunlarının el manuvelasında 'istinad' noktası yapılmasını asla uygun bulmadık, bundan ötürüdür ki, siyaseti de iman gibi: Ancak vicdan ve insan kafasında kalabilcek 'inanç' unsuru saydık.
>
> Türk işçisi, kendi şuurunun tabî bir icabı ve insiyaklarının verdiği bir seziş kudreti ile, iyi ve kötü tarafı ayırd etmesini daima bilmiştir. Bunun içindir ilk amacımız; siyaset dışı bir gazeteyi işçi arkadaşlarınıza sunmak oldu.

Emeği mukabilinde, günlük nafakasını temin eden bir işçinin biricik kaygusu, hakkının kaybolması korkusudur. Bundan ötürü biz, işçi haklarını, kitle ve millet menfaatlerine uygun bir çerçeve içinde, meşru ve eşit bir hak olduğu müddetçe desteklemeyi ödev bildik. Bu arada içinde bulunduğumuz ve mensubu olmaktan iftihar duyduğumuz maden işçilerinin fikri inkişafını, görmek istediğimiz seviye ulaştırmak imkanlarını hazırlayan çalışmalara istekle katılacağız. Kazma güzüne, şuur kudretini de ilave etmek, kendi işini sevdirmek, kendi işindeki başarısının, devletçe bir başarı olabileceğini ona duyurmak; çalışmalarımızın esasını teşkil edecektir.

...vazife ve temennilerimiz vardır. Binaenaleyh, düşüncelerimizin mihrakında kalan başlıca noktaları şöylece hülasa edebiliriz:

A- Kömür havzası işçisinin hükûmetin takip ettiği 'işçi siyaseti' çerçevesinde, sosyal bakımdan kalkındırma davasına karınca kararınca olsun yardım etmek

...C- Yirminci asrın en kötü bir felsefesi olan 'Umumun menfaati yerine, şahsın menfaati'ni değil, 'şahsın menfaati yerine umumun menfaati'ni sağlamak.

D- Kemalist umdelerde tecelli eden inkilâplarımızın en hararetli taraftarı olmak.

Bu suretle bazı muayyen prensiplerin değil, hakkın ve hakikatin gerektirdiği şekilde, Ereğli Kömür havzası işçilerinin gür ve erkek sesi kalmayı tasarladık.[19]

Vardiya, düzenin kaygısını taşımakta, devletin politikasını benimsemekte ve onu işçiler arasına taşıyan bir araç olmayı amaçlamaktadır. Çıkış amacı, *Vardiya*'nın gönüllü çıkarılmasından çok, çıkartıldığı düşüncesini uyandırmaktadır. Böyle olduğu için de *Vardiya*'nın *Türk İşçisi* dergisinin politikasının dışında bir amaç taşıdığını ileri sürmek zor görünmektedir. Özne, kendisini yadsıyıp, yapının bir parçası olduğunu kabul etmemekte, onu değiştirip, dönüştürmeyi düşünmemektedir. Demokrasiden sık sık söz edildiği, işçi haklarına her gün dikkat çekildiği bir dönemde bir işçi derneği olarak *Vardiya*'yı çıkaranların amacı eğreti durmak-

19 *Vardiya*, 26 Haziran 1947.

tadır; en azından sendikal basın ve işlevi açısından. *Vardiya*'nın ilk sayısında yayınlanmış olan bir şiir bu açıdan çok anlamlıdır:

TÜRK MADENCİSİ

Kazma kürek silâhın, siperin yerin altı;
Tanrı seni dağları delmek için yarattı.
Sen indikçe derine, çoğalır yurt incisi;
Şanlı Milletin için çalış, TÜRK MADENCİSİ

Amacın bir ulusu yükseltmektir, göklere,
Vatanın bağrından korkma, düşmezsin yere.
Gayretinle çoğalır yurdun siyah incisi,
Gayretinle yükselir, TÜRKLÜK TÜRK MADENCİSİ

Şefporyon

A. Galip Özkan

Şiirin yazıldığı sayıda havza işçileri için büyük sorun olan "iş mükellefiyetinin" kaldırılması ile ilgili yazı ise bir büyük paradoks olarak dergide yer almaktadır.

Vardiya'ya şiirler yazan A. Galip Özkan'ın başyazar olduğu *İşçi Sendikası,* gerçek anlamda sendikal yayın olarak 15 Ekim 1947'de Zonguldak Maden İşçileri Sendikası'nın sahipliğini yaptığı yayın organı olarak çıkar. Sendikal basın içinde ilk kurulan ve dönem itibari ile uzun süre yayın hayatını sürdüren bu derginin çıkış amacına bakmakta yarar var:

> İnsan toplulukları gerek kendilerine ve gerekse, bu toplulukların meydana getirdiği Hükûmet ve Devlete eyi hizmet edebilmek için, evvelâ toplulukları meydana getiren fertler arasında her bakımdan bir tanışma ve anlaşma olması zaruridir? Bu şekilde anlaşmalara dayanmayan topluluklar hiçbir zaman faideli surette yaşayamazlar. İşte bunun içindir ki: 5018 numaralı Sendikalar kanunu ile Büyük meclisin biz işçiler bahşetmiş olduğu Sendika kurmak hakkında fay-

dalanarak 19 Nisan 1947 de Zonguldak[20] ...Sendikasını vücuda ...raftan elde mevcut işçi ...Sendikanın faidesini ...aşlara anlatmağa çalışır ...diğer taraftan da işçi zümresini ilgilendiren ve işçiye faideli olabilecek durumda bir işçi gazetesi çıkarmağa karar verdik. (Zonguldak Maden İşçileri Sendikası) yönetim kurulunun kontrolü altında ayni hey'etten dört kişinin idare edeceği (İşçi Sendikası) gazetesi doğrudan doğruya işçi zümresinin bağrından çıkan fikir ve bilgileri işçi tabiri ve işçi kalemi ile işçilere hitap edeceğinden bu yolda atılmış ilk adım olacaktır.

Her türlü siyaset ve şahsî menfaatlerden uzak olarak meslekî ve edebi bir çerçeve içinde Türk işçisinin mesleki bilgi, edebi, içtimaî havadis ihtiyacını karşılamağa çalışacak olan gazetemiz doğrudan doğruya işçinin gazetesidir. İşçiye okumak, yazmak zevkini vermeğe uğraşacak daha çok kazanmak ve daha iyi yaşamak için daha çok çalışmak ve daha bilgili olmak lazım geldiğini anlatacaktır. Sütunlarımızda memleket ve millet menfaatine uygun olmayan yazılara asla yer verilmeyecektir.[21]

Dergiyi çıkaranlar, kendilerini koruma ihtiyacı duymuş, "memleket ve millet menfaatine uygun olmayan yazılara asla yer verilmeye"ceğini belirtmişlerdir. Yapının öznesi olmaya aday olan *Sendika*, yine de korunma gereği duymaktan, temkinli hareket etmekten ve korunmaya yönelik bir dil stratejisi geliştirmekten kaçınmamaktadır. 1. sayının ikinci sayfasındaki "İşçi Arkadaş Bu Gazete Senindir" başlıklı yazıda gazetenin işçi çıkarlarını gözeteceği ve işçi sorunlarını dile getireceği belirtilmiş ve gazetenin, işçilerce okunması gerektiğinin altı çizilmiştir. *Sendika* satışın önemli değil okunurluğun önemli olduğunu belirtilerek, işçileri gazeteye sahip çıkmaya davet etmiştir. Böylece, sendika-üye-işçi bütünleşmesi sağlanarak, daha emin ve güvenli hareket etmenin yolları açılmaya çalışılmıştır.

İşçi Sendikası'ndan sonra yine bir sendika yayını olarak karşımıza İzmir'de mensucat işçileri sendikasının 14 Nisan 1948'de çıkardı-

20 Gazetenin bu sayfası yırtık olduğu için bazı kelimeler okunamamaktadır.

21 *İşçi Sendikası*, 15 Ekim 1947.

ğı *İşçinin Sesi* çıkar. Abidin Töken imzalı "Amacımız" başlıklı çıkış yazısında şunlar vardır:

> Cumhuriyet devrinden evvel memleketi idare edenler Türk işçisini, Türk sanayini ve sosyal gelişmelerini kabiliyet bakımından kifayetsiz bir durumda olduklarına hüküm vermişler ve cemiyet içindeki mevkine ve bu zümrenin yani Türk işçisinin memleketin yükselmesindeki büyük rolüne karşı lâkayt kalmışlar ve dertlerile hem hal olmaktan daima kaçınmışlardır.
>
> Sanayimiz ve işçimiz bu bakımdan uzun seneler bir çok ıztıraplı istihaleler geçirmek suretile yavaş, fakat anlayışlı bir ilerleme ve uyanma safhasına girmeğe başlamış olduğunu görüyoruz. İşte bu hakikatlerin gerçekleşmesi ve mutlaka işçinin cemiyetteki şerefli mevkiine yükselmesi lüzumuna inanmış bulunan bugünkü idarecilerimiz ana dâvalarımızın başında gelen (işçinin sağlığı, sosyal durumu, ve hayat seviyesinin yükselmesi) bahsini ele almış ve bunu tahakkuk ettirmek için metodlu bir çalışmaya başlamış olduğunu görüyoruz. Bizim de bu hayırlı dâvaya küçük çapta da olsa bir hizmet edebilmemiz için (İşçinin Sesi)ni duyurmak işçi dâvalarını ve dertlerini müdafaa etmek, fakat bu vazifeyi yaparken, millî an'anelerimizin ve Türk işçsine hâs olan memleket bağlılığımızın ve vicdanlarımızın ve kanunlarımızın emrettiği çerçeve dahilinde yapacağız. Yapacağız, çünkü Türkiyenin (Manchesteri) sayılan bu şehirde (İşçinin Sesi) gibi hiçbir siyasi gaye gütmeyen, yalnız işçinin dertleri ile meşgul olan bir gazetenin şimdiye kadar çıkmaması cidden büyük bir boşluktu. Bu boşluğu doldurmak, siyasi mülahazalar haricinde işçilerin bilgilerini arttırmak ve faydalı öğütler vermek amacımızdır.[22]

İşçi Sendikası gibi *İşçinin Sesi* de temkinlidir. Sendikalar Kanunu'nun hükümleri gereği gazete siyasi olmayacağını ve millî olacağını hep vurgulama ihtiyacı duyar.

Devlet yayını olarak sendikal örgütlenme ve sendikal basın alanına müdahale için çıkan *Türk İşçisi*'nden sonra CHP, işçi tabanı ile arasındaki kopukluğu gidermek, DP'ye kayan işçi kitlesini partiye çekmek ve sendikal örgütlenme alanına müdahale etmek için İşçi Bürosu'nda istihdam edilen Rebi Barkın ve Sabahattin Selek

22 *İşçinin Sesi*, 14 Nisan 1948.

aracılığı ile *Hürbilek* dergisini çıkarır. 11. sayıya kadar derginin sahipliğini R. Barkın yapar, 11. sayıdan sonra dergi İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin (İİSB) yayın organına dönüşür. Yani, zımni olarak CHP'nin sendikal yayın organı olan *Hürbilek*, 11. sayıdan sonra CHP'nin denetiminde olan İİSB'nin yayın organına dönüşür. *Hürbilek*, ilk sayısında "Niçin Çıkıyoruz?" başlıklı yazısında çıkış amacını şöyle açıklar:

> Fabrika sanayinin inkişafı ile beraber, memleketimizde birçok içtimaî meseleler belirmeye başladı. Eskiden var olan meselelere yenileri de eklenince, Garb memleketlerinde daha geçen asırda güdülmeye başlanan ve (içtimaî siyaset) denilen yeni bir mevzu ile karşılaşmış olduk. Hakikaten, modern fabrika sanayii olan her memleketin bir 'içtimaî siyaset' takip etmesi şarttır. İçtimaî siyaseti mükemmel olan memleketlerin istihsali bol ve halkı müreffehtir.
>
> Memleketimizde birçok sanayi merkezleri teessüs etmiş ve bunun tabii bir neticesi olarakta bir işçi sınıfı doğmuştur. Sanayinin büyük kısmı devletin elinde olmakla beraber, işçi sınıfının yanı başında, bir de kapitalist zümre yaşamaktadır. Müteşebbis; ister Devlet ister hususi şahıslar olsun, bu sınıfla, işçi sınıfı arasındaki münasebetlerin tanzimi gibi büyük bir mesele bu suretle ortaya çıkmış bulunuyor. ...[23]
>
> (*Hürbilek*) işte bu gayenin tahakkuku için emeğin yanıbaşında yer almıştır ve bu gaye için yaşayacaktır. Sınıflar arası tezadın kalkması, sosyal adaletin tahakkuku, şüphesiz uzunca bir zamana bağlıdır. Bunun için hukukun, tedrici ve planlı bir şekilde yenilenmesi ve gençleştirilmesi başta gelir. Mevcut kanun ve nizamların ıslâhı ve yenilerinin vaz'ı için *Hürbilek* işçi, esnaf ve küçük sanatkârın fikirlerini yayacak, yardımcı olacaktır. Bundan başka, onların en basit dertlerine varıncaya kadar her hususiyetleriyle, cemiyetleriyle ilgilenmek de (*Hürbilek*) in başlıca vazifelerindendir.
>
> *Hürbilek*; işçi, esnaf ve küçük sanatkâra hizmet etmekten başka hiçbir gaye ile çıkmıyor. Her türlü siyaset entrikalarından, dedikodulardan, şahsi endişelerden uzak bir neşriyat onun prensipleri arasındadır.[24]

23 Okunmuyor.

24 *Hürbilek*, 17 Nisan 1948.

Hürbilek, Türk İşçisi kapandıktan sonra bu boşluğu doldurmak, sendikaları ve işçi hareketini CHP'nin politikaları doğrultusunda yapılandırmak için çıkar. İşçiler ile CHP arasında bir köprü kurmayı amaçlar.

İstanbul ve Zonguldak merkezli sendikal yayınlardan sonra üçüncü bir yer olarak Nazilli'de, 18 Ağustos 1948'de Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası'nın yayın organı olarak *Sendika Yolu* yayın hayatına başlar. Bu yine bir kamu işletmesinde örgütlü bir sendika tarafından çıkarılan bir yayın olur. "Gazetemizi niçin çıkarıyoruz?" başlıklı yazıda, gazetenin çıkış amacı şöyle açıklanır:

> Şimdiye kadar Türk matbuatı Türk işçisine lâyık olan alâkayı göstermemiş ve gün geçtikçe çoğalan işçi kütlelerini ihmal ederek onları içtimaî aletsizliklere karşı neşriyat yolu ile müdafaa etmemiştir.
>
> Tarihe şöyle bir göz atacak olursak nihayet biz de matbuatımıza bu yolda tarizlerde bulunacağız.
>
> Çünkü, bugün kudretli teşkilâtları ile her şeyde sözü geçen avrupa işçileri kendi dâvalarını kendileri müdafaa ederek bu günkü mütekâmil duruma gelmişlerdir. 18'inci asrın ortalarından sonra buharın keşfi yapılmış bu sayede bilhassa İngilterede birçok fabrikalar kurulmuş ve bu arada da bir işçi topluluğu meydana gelmeğe başlamıştır.
>
> Hiç şüphesiz ki kâr maksadı ile kurulan fabrikaların sahipleri işçinin hayatına önem vermeden ha bire kazanç yollarını arıyorlardı. Bu hal karşısında yavaş yavaş şuurlanan işçiler zayi olan haklarını ancak kuracakları birliklerle elde edeceklerine inanarak bu uğurda birçok zahmetli çalışmalardan sonra nihayet bin sekiz yüz yirmi dört yılında ilk işçi sendikalarını kurdular. Kurula bu sendikalar işçi dâvasını esaslı bir surette müdafaa edebilmek için kitap ve gazete neşriyatına fazla önem vererek bu sahada da azimle çalışmalar yaptılar.
>
> Ve bu gün sendikaların milyonlarca nüsha gazete ve kitap basan matbaaları vardır. Bu sayededir ki İngiliz, Amerikan işçi sendikaları milyonlarca üyeleri ile yine milyonluk bankalara sahip olmuşlardır. Ve bu gün de büyük İngiltere imparatorluğunu işçi partisi idare etmektedir. İşte bu tarihi misalleri göz önüne alarak bizi bizden gayri

kimsenin canı gönülden müdafaa etmiyeceğini idrak ederek, bizde dâvamızı kitap ve gazete yolu ile müdafaa etmek için İstanbul, Zonguldak ve İzmir kardeş sendikalarının çıkardığı gibi bu gazeteyi çıkarmaya, işçi kardeşlerimizin menfaatlarına uygun bulduk.

Yurdumuzda gün geçtikçe sayısı artan ve çok müşkül hayat şartları içinde günlük kazancını bir lokma ekmeğe bağlıyan işçimiz daha fazla ihmal edilemezdi. Bunun için son demokratik gelişmemiz meyanında işçilerimizin de teşkilatlandırılmasını zaruret hisseden büyük meclisimizin Sendikalar kanunu ile işçilerimizin kendi haklarını kendilerinin korumasını kabul etti. Gerek devlet, gerekse hükûmet ve onu temsil eden şahsiyetler meşru olan bu haklarımıza hörmeti bir vazife bildiği halde ötedenberi işçiyi babasının kölesi zannederek onu hakir gören zihniyet sendikalara hürmeti kendileri için bir küçüklük addediyorlar. Ve kurnazca çeşitli manevraları ile bir filiz halinde gelişmeğe çalışan sendikaları tahakküm zihniyetlerine köle etmeğe uğraşıyorlar. İşte bizde bizi küçük gören bu zihniyetlerle kanun dahilide mücadele edebilmek için bu gazeteyi çıkarıyoruz.

Yine yıllardanberi işçi uğradığı yüzlerce haksızlıklardan üst makamlara şikâyet ettiği zaman bu haklı şikâyet kapalı odaların sigara dumanına karışarak kayboluyor. Çünkü işçiyi idare edenler sırtlarını işçiyi her noktada haksız bir duruma düşüren bu günkü iş kanununa dayanarak (haydi on üçüncü maddeye göre işine nihayet veriyorum) diyorlar. İş kanununun 13. maddesine her noktadan müdafaasız kalan Türk işçisinin göğsüne bir silâh gibi çevirerek işine nihayet veren kimseler, şunun iyi bilsinler ki artık hükûmetçe de eski iş kanununun sakatlığı anlaşılmış ve bu kanununun değişmesine karar verilmiştir.

Yeni çıkacak iş kanunu öyle ümit ediyoruz ki işçilerimizi de hak sırasına koyacaktır. Ve alışkan bulunduğumuz bu günkü keyfi emirlerinizle de mücadelemiz tarihi vesikalar halinde kalması için bu gazeteyi çıkarıyoruz.[25]

Sendika Yolu'nun dili iktidara boyun eğen bir dil olmaktan çok, meydan okuyan bir dildir. Bu özelliği ile ilk çıkan *Sendika* dergisini anımsatmaktadır. *Sendika* dışındaki yayınlar mümkün olduğunca iktidar ile birlikte olduklarını hissettirmeye çalışırken,

25 *Sendika Yolu*, 18 Ağustos 1948.

Sendika Yolu daha haricî, meydan okuyan bir tutumla ortaya çıkar. Gazetenin yanı sıra kitap gibi yayınların da önemine dikkat çeker. 1946-1950 arasındaki CHP iktidarı döneminde *Sendika*'dan sonra, *Sendika Yolu* da öznenin yapıya karşı tutumunu ve varlığını açıkça ortaya koyar. Vesayeti reddeder, işçilerin örgütlü mücadelesine ve bunun basın yolu ile işlenmesine dikkat çeker. Bu özelliği ile gerçek sendikal yayın kimliğine kavuşur.

1940'lı yılların sonundaki sendikal basının taşraya yayılması sürer. Bu kez işçilerin yoğun olduğu diğer bir kent olan Adana'da, Çukurova Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası yayını olarak, 18 Haziran 1949'da *İşçi Sesi* yayın hayatına başlar. *İşçi Sesi* çıkış amacını şöyle açıklar:

> İş hayatımızı nizamlaya mevzuat, bazı noksanlıklarına rağmen, bugün için, işçi dâvalarını halledecek durumdadır. Bütün mahzurları; tatbikat noksanlığiyle birçok işletmelerde bu işle uğraşan, iki madde okumakla kendilerini kanun vazıı zanneden kimselerin ehliyetsizliği ve tek taraflı zihniyet gütmelerinden ileri gelmektedir. İşletmelerin âhengini bozarak istihsalini azaltan ve işçiler arasında memleket kanunlarına karşı soğukluk yaratan bu gibi zihniyetlerle ve hür milletlerin istklâlinin yok etmek isteyen komünizm âfetini asîl Türk işçisi arasına sokmaya çalışan bozguncu ve nifak tohumlariyle mücadele için çıkıyoruz.[26]

İşçi Sesi, çıkarken kendini güvenceye almak ister, milliyetçiliği ve antikomünist politika izlemeyi bir kalkan olarak kullanır.

1946-1960 dönemi sendikal yayınlarının çıkış amacına bakıldığında, sendikal yayınların etkili bir iletişim aracı olduğu, sorunların dile getirilip çözülmesinde ciddi bir baskı unsuru özelliği taşıdığının fark edildiği görülür. Böyle olduğu için de tüm maddi olanaksızlıklara ve baskılara rağmen, sendikal yayın yapma denemesinden kaçınılmaz.

26 *İşçi Sesi*, 18 Haziran 1949.

IV. Ne Kadar Etkindiler?

Bazı istisnaları olmakla birlikte sendikal yayınlar genellikle yerel yayınlar olarak karşımıza çıkar. Maddi olanaklara bağlı olarak yayınların sayfa sayısı 2 ile 4 arasında değişir. Birkaç istisna yayın hariç tutulursa her yayının ortalama ömrü 2-3 yıldır. Tirajları konusunda net bilgi olmamakla birlikte, bazı yayınların tiraja dair verdikleri bilgiler üzerinden bakılırsa bu yayınlar 500-2.000 arasında değişen bir tiraja sahiptirler. Daha çok abonelik üzerinden okuyucuya ulaşılmaya çalışılmışsa da, bazı ana bayilerden ya da elden satış yapan dağıtıcılar aracılığıyla da okuyucuya ulaşılmak istenmiştir. Okuyucu kitlesi öncelikle sendika üyeleri, kentin işçileri ve işçi sorunlarına duyarlı kesimleridir.

Yerel olarak yaptıkları haberler o güne kadar isteklerini önemsemeyen işletme yönetimleri tarafından, mülki amirler ve çalışma yaşamı ile ilgili kurumlarca dikkatle izlenmiş, tepkiler bazen yanıt, bazen dava olarak ne yazık ki genellikle de baskı olarak açığa çıkmıştır. Bütün bu olumsuz tepkilere rağmen sendikal basın yok sayılan bir özne olarak yapı içinde varlığını ortaya koymuş, istense de istenmese de yapının bir parçası olarak kabul edilmek zorunda kalmıştır. Tek tek olgular üzerinden bakıldığında sendikal basının etkisi görülmese de bütün üzerinden bakıldığında yapıyı etkilediği, dönüştürdüğü, en azından bir başka öznenin varlığını kabul ettirdiği görülür. Yok sayılan görünür olmuştur ve değiştirme, dönüştürme isteğini açığa çıkarmıştır. Bu isteğin rahatsızlık yaratması bile başlı başına değiştirme ve dönüştürmede etkili olduğunu gösterir. Açığa çıkan bu istek mermeri çatlatan öncü darbelerdir. Mermer ilk darbeler ile kırılmasa da, ilk çatlaklarını verir. Gerisi sonraki darbelere bağlıdır. 1960 sonrasının darbelerini izlemek ve mermerin çatlayışını görmek bu açıdan önemlidir.

1946-1960 sendikal basını DP-CHP arasındaki rekabetin ve gerilimin bir parçası olarak algılanırsa eksik kalır ve yanlış değerlendirilmiş olur. Aslında bu rekabetin bir parçası olmaktan çok, sendikal basın bir özne olarak bu rekabete sığınan, ondan yararlanan

ve varlığını korumaya çalışan bir strateji izler. Zira, mevcut durum başkasına da izin vermez. Görünen partiler üzerinden sendikal rekabet ve ona aracılık eden sendikal basın olsa da gerçek her şeye sahip olanlarla, hiçbir şeye sahip olmayanların çıkar çatışması, iktidarı bu yönde etkileme mücadelesi ve tarih sahnesine verili yapının bir öznesi olarak çıkma isteğidir.

Sendikal basının ilk yayınlarından olan *Sendika,* yaklaşık yirmi yıllık sendikal alan ve sendikal basın alanındaki sessizliği kırarken yeni bir düzeni oturtanlar için soğuk savaş döneminde çok tehlikeli bir oluşum olarak algılandı. Devletin denetimi, kontrolü ve güdümü dışında hiçbir şeye sahip olmayanların bu ilk sesi 2.000 civarında tirajı ve işçilerin yoğun olduğu kentlere ulaşmışlığı ile adeta bir "oyun bozan" idi. Öyleyse, düzen için tehlikeli olan bu "muzır" neşriyata son verilmeliydi. 16 Aralık 1946'da, kuruluşundan yaklaşık beş ay sonra, sıkıyönetim kararı ile kapatılması, *Sendika*'nın devlet nezdinde ne kadar etkili olduğundan çok, ne kadar etkili olacağı kaygısını yansıtır. Ama sendikal basın için ok yaydan çıkmıştır. *Sendika*'nın ömrü kısa olsa da sendikal basına öncü bir girişim olarak *Sendika* tarihte yerini almıştır. Hem tepkisel yaklaşımlar, hem de üstü örtük izleyicileri olarak...

Sendika beş aylık kısa yayın hayatında işçilerin yoğun olduğu yerlerde yeni sendikaların kurulmasında önemli işlevler üstlenmiş, özellikle yayınladığı sendika tüzükleri ile kurulacak olan sendikalara rehberlik etmiştir. Ama *Sendika*'nın asıl etkisi farklı işletmelerde ve kentlerde kurulan sendikaların varlığını duyurmakla olmuştur. O güne kadar yardım sandığı ve kooperatif adı altında örgütlenen işçiler, bu dergi aracılığı ile sendika kurulabileceğini de fark etmiş, yardım sandıkları ve kooperatif türü örgütlenmeleri hızla sendikal örgütlenmelere dönüştürmeye başlamışlardır. *Sendika* dergisinde yayınlanan tüzükler pek çok sendika için bir rehber olmuş, sendika kuracak olanlar ile kurmuş olanlar arasında bir bağ kurulmasına yol açmıştır. Kısa yayın hayatına rağmen *Sendika*, sendikal basın açısından işlevini yerine getirmiş, düzen açısından de-

ğiştirmek ve dönüştürmek isteyenlerin ilk tehlikeli sesi olarak algılanmış ve yayını durdurulmuştur. Ama, *Sendika* aracılığı ile özne 1946-1960 arasında yapıya varlığını göstererek tarihsel açıdan çok daha önemli bir işi yerine getirmiştir: sendikal basının önemi.

Sınıflar arası çelişkiyi, çıkar çatışmasını ve karşıtlığı yadsısa da işçilerin yasal haklarının olduğunu ve işçilerin bunları bilmelerinin gerektiğini dile getirmesi, işçilerin yasal haklarının açıklaması *Türk İşçisi*'nin en önemli katkılarından biri olarak değerlendirilebilir. Kuşkusuz bu etki gazetenin erişilebilirliği ve ulaşılabilirliği ile yakından ilgilidir. *Sendika*'ya göre önemli avantajları olan *Türk İşçisi* öncelikli olarak KİT'lere gönderilir. Gazeteye gelen okuyucu mektuplarına bakıldığında büyük işletmelerin, KİT'lerin bulunduğu kentlere gazetenin ulaştırılmış olduğu anlaşılmaktadır.[27] 10. sayıda yer alan şu yazı bu açıdan açıklayıcı bir özellik taşımaktadır:

> Birçok yerlerde bilhassa işçi okuyucularımız gazetemizi bulup alamadıklarından şikâyet etmektedirler. Bu şikâyetler bilhassa Kütahyadan, Elmadağdan, Eyüpte Defterdar Fabrikasından, Beykozdan, Paşabahçeden, Alpuludan, Turhaldan; Bursadan, Diyarbakırdan, İskenderundan, Kayseriden, Kartaldan; Rizeden, Gemlikten, Ispartadan gelmektedir. Halbuki bizim bu yerlerde bayilerimiz vardır ve kendilerine muntazaman gazete gönderilmektedir. Gelen şikâyetlerden anlaşıldığına göre gazetemiz iyi tevzi edilmemekte belki de kasten dağıtılmamaktadır.[28].

14. sayıda yer alan bir haber bu iddiayı pekiştirmektedir: "Gazetemizi okuyanlar ve yayanlar gün geçtikçe artmaktadır. Yurdun dört bucağındaki okuyucularımızdan birçokları isimlerini ve resimlerini gazetemizde görmek arzusunu izhar etmişler ve resimlerini göndermişlerdir"[29]. Öyle anlaşılmaktadır ki önemli kentler, kasabalar ve fabrikalara gazete gönderilmekte, gazete yay-

27 21 Aralık 1946 tarihli 5. sayıda gelen okuyucu mektupları bu açıdan fikir vericidir: Eskişehir, Ankara, Uşak, Kayseri, okuyucu mektuplarının geldiği iller.

28 *Türk İşçisi*, 25 Ocak 1947.

29 *Türk İşçisi*, 22 Şubat 1947.

gın bir dağıtım ağına sahip bulunmaktadır. Gazetenin tirajı konusunda bir bilgi olmasa da *Sendika*'nın tirajından fazla olduğu kesindir.[30] Üstelik gazete 8 sayfa çıkmaktadır.

Gerçek anlamda bir sendika yayını olarak çıkan *İşçi Sendikası*, 2. sayısında "Hükûmetimizden ve İşletmeden Maden İşçileri Sendikasının İstekleri" başlıklı bir yazı ile bazı taleplerde bulunur. Kuşkusuz bu taleplerde bulunmak, özne olma isteğidir ve dikkate alınma talebini içerir. Sendikal özgürlük ile ilgili bir talebin yer almadığı bu talepler manzumesi, daha çok bireysel iş hukuku ve bireysel iş ilişkileri ile ilgilidir. Sosyal güvenlik uygulamaları, vergiden muafiyet, konut hakkı, İş Kanunu'nun yenilenmesi, iş mahkemelerinin kurulması ve sosyal yardımlar hükûmetten; iş yeri ile ilgili bazı sorunlar ve sosyal yardımlar da işletmeden istenir. İşletmeden bir yanıt gelmese de Çalışma Bakanlığı, talepleri dikkate alıp, bir yanıt verme gereği duyar. Yanıt derginin bir sonraki sayısında yayınlanır. O güne kadar, dikkate bile alınmayan, talepleri yok sayılan işçiler, sendika, sendikal basın ile bir baskı yapar ve "kale" alınır. Bu durum, sendikal basının etkili olabileceğini gösterir.

Devletin, *Türk İşçisi* aracılığı ile zımni olarak tanıdığı işçi sınıfı, bu kez iktidar partisi CHP'nin zımni yayın organı olarak çıkan *Hürbilek* aracılığı ile bir özne olarak açıkça kabul edilir; ancak, bir koşulla: kendi denetimi, kontrolü ve gözetiminde kalmak. Kuşkusuz bu yaklaşım özneyi işlevsizleştirmek ve sistem ile bütünleştirmekten başka amaç taşımaz. Çünkü bu tutum ne çalışma yaşamında, ne de siyasal yaşamda demokrasinin sınırlarının genişletilmesine olanak tanır. Bu olumsuz yana, sendikal basın olarak ortaya çıkıp, işçi sorunlarına değinmek, öznenin varlığı anlamına geldiği için tüm zaafına, yapmak istediği şeye rağmen, kerhen çalışma yaşamının ve siyasal rejimin demokratikleşmesine katkıda bulunur, yapmak istediklerine karşı bir büyük paradoks

30 İşçi bayilerinin her birine 100 gazeteye kadar kredi açılacağının bildirilmesi tiraj konusunda dolaylı da olsa bilgi vermektedir. *Türk İşçisi*, 25 Ocak 1947.

olarak. Zira, istese de istemese de yapı ile özne arasındaki gerilimi açığa vurur, olumsuz söylemle yola çıksa da bunu kabul eder. Bu da başlı başına önemli bir durumdur. İktidar partisinin uygulamakla yükümlü olduğu İş Kanunu hükümlerinin uygulanmasını talep etmek, sendikaların kurulmasını, kontrollü de olsa, talep etmek, iş ihtilaflarını haber yapmak, sosyal güvenlik ile ilgili sorunlara dikkat çekmek bu açıdan önemsenmelidir. En azından iş yerlerinde birer sorunun varlığını kabul ederek...

Sendika Yolu Nazilli işçilerine yönelik çıkar, Nazilli Fabrikası'nda çalışan 2.000 kadar işçiyi okuyucu olarak hedefler. Büyük ve eski işçi kentlerinden sonra bir kasabada çıkan bir sendikal yayın olarak daha etkili olur.

Adana'da çıkan *İşçi Sesi*'nin ne kadar basıldığı ve etkili olduğu konusunda sayısal veriler olmamakla birlikte, 24 Haziran 1949 tarihli sayıda yer alan bir yazı bazı ipuçları vermektedir:

> 17.6.1949 günü akşam Belediye önünden dalgın dalgın geçerken (İşçi Sesi) İşçinin Sesi diye kulağıma avaz avaz sesler geldi. Başımı yukarı kaldırdığım vakit karşımda koltuğunda bir tomar gazete bulunan küçük satıcı ağabey al sen de al senin gazeten diyordu. Ben afallamış şaşkın şaşkın satıcıya bakarken etrafımızı kesif bir kalabalık sardı artık küçük satıcının sesi çıkmıyor, sadece gazete alanlardan para topluyor. Herkes dağıldığı vakit oğlum o ne idi sattığın dedim. 10 kuruştan 500 işçi sesi kaç para eder ağabey dedi uzaklaştı.

İşçi Sesi de diğer sendikal yayınlar gibi elden satış yapmaktadır. Bir satıcının 500 gazete satmış olması gazetenin tirajının 1.000'den fazla olabileceği düşüncesini çağrıştırıyor. Aslında etki açısında tirajdan önemli olan sorun, derginin yaptığı haberler aracılığı ile ne kadar baskı unsuru olabildiğidir. *İşçi Sesi* de diğer sendikal yayınlar gibi daha çok fabrikalarda yaşanan sorunları ve yasaların uygulanmayışını işlemekte, bu haberler aracılığı ile sorunu kamuoyuna taşımaktadır. Böylece çalışma yaşamının üçlü yapısının taraflarından biri olarak, bir özne olarak varlığını açığa çıkarmakta, çalışma yaşamının demokratikleştirilmesine özellikle bi-

reysel iş ilişkileri üzerinden katkıda bulunmaktadır. Bu faaliyetleri nedeniyle, gazetenin örneğin İş ve İşçi Bulma Kurumu'nca mahkemeye verilmesi etkinin boyutunu gösteren önemli bir örnektir.[31]

14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra yayın hayatına başlayan ilk sendikal yayın 24 Ekim 1950'de Malatya'da çıkan *İşçinin Sesi*'dir. "Çıkarken" başlıklı yazıda Malatya'da bir işçi kitlesinin bulunduğu, gazetenin amacının "... milli bir davayı yüklenerek işçi arkadaşlarına -elinden geldiği kadar- dertlerine ve davalarına faydalı olmak ve kuvveden fiile geçerek en yüksek makamlara kadar duyurmak emelinde" olduğu belirtilmektedir.[32] Partizanlıktan kaçınılacağına ve işverenlerin haksızlıklarına yer verileceğine özenle dikkat çekilmektedir.

İşçilerin yoğun olduğu Bursa'da da sendikal basın yayın hayatına başlar, 20 Ağustos 1951 tarihinde *İşçi Sesi* yayınlanır. "Bir Gaye İçin Çıkıyoruz" başlıklı çıkış amacını açıklayan yazıda şöyle denmektedir:

> Şehrimizde iş hacminin genişlemesi ve dolayısıyle bir işçi kitlesinin teessüt etmesi ve bununla ilgili sosyal zaruretlerin ortaya attığı meselelerin açıkça münakaşasını yapmak imkanına sahip olmak can elile (İŞÇİ SESİ) gazetesini çıkarmağa karar verdik.[33]

Bursa'da 6 sendikanın faaliyette bulunması sendikal basının burada da hayata geçmesine neden olmuş görünmektedir.

Sendikal basının Anadolu'da yaygınlaşmasına Eskişehir de katılır. 22.09.1951 tarihinde Eskişehir'de *İşçinin Sesi* çıkarılır. İşçilerin olup bitenleri öğrenmek, kendi dava ve sorunlarının gelişimini izlemek isteğinin işçiler arasında da artmaya başladığına dikkat çekildikten sonra, günlük gazetelerin işçi sorunları ile ilgilenmediği için bu sorunları dile getirecek bir yayına ihtiyaç olduğu belirtilir.[34]

31 *İşçi Sesi*, 30 Ekim 1949.

32 *İşçinin Sesi*, 24 Ekim 1950.

33 *İşçi Sesi*, 20 Ağustos 1951.

34 *İşçinin Sesi*, 22 Eylül 1951.

Samsun gecikmeli de olsa, 1955 yılında sendikal yayın ile tanışır. 26 Aralık 1955'te yayın hayatına başlayan *İşçi Sesi* çıkış amacını şöyle açıklar:

> Mevcut ve mer'i kanunlar önünde biz Türk işçilerinin tam bir Demokratik esasa dayanarak haklarını muhafaza ve müdafaaya açıkça yer vermektedir. Bu böyle iken tek parti devrinin totaliter rejimi ile bağdaşmayan bazı kalıntıların kanunlarımızın bahsettiği işveren ve işçi arasındaki hakları sui istimal ederek hiçe sayası sebebile bu kötülükleri umumi efkar önünde önlemek için çıktık.
>
> En önde gelen gayemiz işe evvela devlet ve milletimizin gelir kaynağı olan iş yerlerinde işverene yani Devlete veya her hangi bir işveren vatandaşa faydalı olmak saniyen alın terimizle onlara temin ettiğimiz faydanın samimiyet ve hüsnüyet içinde karşılığını görmek ve almaktır.[35]

Korporatist bir amaç taşıyan bu yaklaşım, dönemin özelliğini de yansıtmaktadır: devlet ve işverenle birlikte.

Seyrelerek sürse de sendikalar üzerinde baskının arttığı 1950'li yılların sonunda, yeni sendikal yayınlar çıkmaya devam eder. Bunlardan biri olan *Yol-İş* çıkış amacını şöyle açıklar:

> Biz bu gazeteyi işçi haklarının bir kuvvet unsuru olarak meydana getirdik. Bundan böyle varlığımızı daha tesirli hissettireceğiz. Sesimizi daha kuvvetli duyuracağız. Ayağımızla gidip çalamadığımız kapılara, kalemimizle dayanacağız. İstediklerimizi, istemediklerimizi söyleyeceğiz. Söyleyeceklerimizi lisanın en munis, en temiz örneğile söyleyeceğiz. Fakat inatla söyleyeceğiz.[36]

Yol-İş çıkış amacını açıklarken kitle iletişim araçlarından basının etkisini iyi kavramış görünmektedir. Bu kavrayışı da çok çarpıcı bir şekilde açığa vurmaktadır. Sendikaların ve sendikal basının üzerinde baskının arttığı bir dönemde bu söylem cüretkâr, meydan okuyan bir tutum ve tavır olarak değerlendirilmelidir. Sendikalar ve sendikal basın arasında CHP-DP yandaşlığının arttığı bir dönemde

35 *İşçi Sesi*, 26 Aralık 1955.

36 *Yol-İş*, 10 Ağustos 1958.

bunu söylemek, artık DP için işçiler açısından çok şeyin değiştiğini göstermektedir. DP'nin işçilerle olan ilişkisi, 1940'lı yılların ikinci yarısındaki CHP'nin işçiler ile olan ilişkisine benzemiştir. Bu nedenle sendikal basın her iki taraf için de önemli olmaya başlamıştır.

18 Ağustos 1959'da Samsun'da DP yandaşı olarak yayına başlayan *Demokrat İşçi Sesi*'nin ilk nüshası 6.000 adet basılmıştır.[37] Bu tiraj bilinen tirajlarla karşılaştırıldığında oldukça yüksektir. 6.000'lik tiraj sendikal basın arasındaki bölünmenin bir göstergesi olarak kabul edileceği gibi, sendikal basının da önemsendiğini, onun etkili olmaya başladığını da gösterir. Dönem biterken sendikal basın bir gereklilikten bir zorunluluğa dönüşmüş görünmektedir.

V. Ne İstediler, Niçin İstediler?

1946-1960 döneminde çıkarılan sendikal yayınların hemen hemen hepsinin temel özelliği, çalışma yaşamından kaynaklanan sorunların çözümlenmesi ve çalışma ilişkilerinde işçi sınıfının çıkarlarını koruyacak düzenlemelerin yapılması, hakların tanınması isteğidir.

Sendikal özgürlük, grevli toplu pazarlık hakkı, yeni uygulanmaya başlayan sosyal güvenlik kapsamının genişletilmesi ve uygulanması; otoriter ve yasaklayıcı yanı ağır bassa da koruyucu yanları da olan İş Kanunu'nun koruyucu, hak tanıyan maddelerinin hem kamu hem de özel işletmelerde uygulanması, çalışanlara insanca davranılması, ücretlerin yükseltilmesi isteği istisnasız tüm sendikal yayınların işlediği temel konulardan biridir. Devleti, kendi yasalarını uygulamaya çağırmak, işletme yöneticilerini bu yasaya uymaya davet etmek, öznenin özne olma isteğinden başka anlam taşımaz. Bu istekler basit birer itiraz ve talep olarak değerlendirilemez. O güne kadar yok sayılanların, kul görülenlerin, varlıklarını ortaya koyma, kulluğa itirazlarını açığa vurma isteğidir.

37 *Demokrat İşçi Sesi*, 18 Ağustos 1959.

Gündelik hayattaki bu basit istekler aslında sınıf çıkarlarını savunmanın tam da kendisi, sınıf olma isteğinin açığa vurulmasıdır.

Sendikal özgürlük, sendikaların özgürce kurulmaları, üye kaydetmelerinin yanı sıra özgürce faaliyette bulunmalarını da içerir. Bu faaliyetlerin en önemlisi toplu pazarlıktır. Bu hakkın ayrılmaz parçası ise toplu pazarlık sürecinin grev hakkı ile desteklenmesidir. Sendikal özgürlüğü savunanlar, aynı anlama gelmek üzere çalışma yaşamı ile rejimin demokratikleştirilmesini isteyenler, bu hakları olmazsa olmaz olarak kabul etmek durumundadırlar. Sendikal basına ve işlevlerine bu gözle bakmak, sendikal basının demokratikleşme sürecindeki işlevini de ortaya koyacaktır.

İlk sendikal yayınlardan *Sendika*, sendikalar ile ilgili tartışmalara katılır. Muhalif partiden Samet Ağaoğlu'nun sendikalara yönelik düşüncelerini eleştirir:

> Ağaoğluna göre iki tür sendika varmış:
>
> a) Devlet içinde sendika,
>
> b) Devlet dışında ve devlete karşı sendika.
>
> 'Devlet içinde sendika devleti yapan temel unsurlardan birisi imiş'. 'Devlet ile ferd arasındaki münasebetleri o idare eder, devletin sosyal teşkilâtını meydana getirir, cemiyette nizamnın vasıtası' olurmuş.
>
> 'Devlete karşı sendika ise, meslek mensupları ve menfaatlarını temsil eden ve bu itibarla daimî bir ihtilâf sebebi ve nizamsızlığın vasıtası olan sendika' imiş.
>
> Önce Ağaoğlunun 'devlete karşı sendika'sı üzerinde duralım. Bu sendika, Ağaoğlunun ifadesiyle, 'meslek mensuplarını ve menfaatlarını' temsil ettiğine göre, ne itibarla daimî bir ihtilâf sebebi ve nizamsızlığın vasıtası olurmuş? Sonra, eğer devletle patron aynı şey değilse (aynı şey olmadığını kendileri iddia ederler) siyasî bir teşekkül olmayan işçi sendikasının devletle ne alış verişi vardır. Tekrar ediyoruz, sendika siyasî bir teşekkül değildir. Kapitalist demokrat memleketlerde işçi sendikaları, işçileri tek tek patronun boyunduruğundan kurtarmak, ücretlerin her fırsatta azaltılmasını, iş saatlerinin uzatılmasını önlemeye, karşılıklı yardımlarla azalarının geçinme, sağlık ve kültür şartlarını düzeltmeye çalışmak maksatlariyle kurulurlar ve bu

> hudutlar içinde faaliyette bulunurlar. Bunların dışına çıkmağa lüzum yoktur. ...Görülüyor ki 'devlete karşı sendika' iddiasının bir tutar yanı yoktur.
>
> Ağaoğlunun 'devlet içinde sendika'sına gelince; yazısında bunu 'korporatif sendika' diye gösteriyor. Eğer bir tertip hatası değilse, Ağaoğlunun 'korporatif sendika' dediği şey, faşist memleketlerde emekçi kitlelerin büyük sermaye tarafından rahatça sömürülmesini sağlamış olan 'kotporasyonlar'ın ta kendisidir.[38]

Aslında bu tartışma daha sonra çıkarılacak olan Sendikalar Kanunu ile ilgili ilk tartışmadır. Bu nedenle iki tarafın da bakış açısını yansıtması açısından önemlidir. Bir taraf devletin denetiminde, kontrolünde ve güdümünde bir sendika isterken, diğer taraf bağımsız faaliyette bulunacak, özgür bir sendika istemektedir. Aslında bu tartışma hem çalışma yaşamının, hem de siyasal hayatın demokratikleştirilmesi tartışmasıdır, bu nedenle oldukça önemlidir. Üstelik sendikal basının önemi ve işlevini açığa çıkarmaktadır.

"İşçi ve İşveren Meslek Dernekleri ve Dernek Birlikleri Hakkındaki Kanun Tasarısı" ise tartışmayı şiddetlendirir. O an itibari ile ilk ve tek sendikal yayın olan *Sendika*, bu tasarıyı sert bir dille eleştirir. "'Demokrasi var' denen yerde böyle kanun yapılmaz" başlıklı başyazıda, bu tasarının ne amaçla hazırlandığına dikkat çekildikten sonra şunlar söylenir:

> Bu tasarının ne maksatla hazırlandığı zaten biliniyordu. Türk işçisi tarafından tertemiz niyetlerle kısa sürede geliştirilen sendika hareketini türlü engellerle frenlemek; bağımsız Türk sendikalarının apaçık, dümdüz yoluna gizli mayinler yerleştirmek....Öyle anlaşılıyor ki tasarı sahipleri bu kanunun başka dillere tercüme edilebileceğini düşünmüşler, demokrasiye aykırı hükümlerini yabancılardan gizlemek için bir hayli ter dökmüşler. ...Tasarının tamamı okununca akla şu sualler geliyor: İşçi sendikaları patronla karşı karşıya gelip ücret ve iş şartları üzerinde işçiler adına pazarlığa girişebilecekler mi? Belki, ama bu pazarlık hiçbir zaman sendikanın serbest iradesiyle sonuna

38 *Sendika*, 5 Ekim 1946.

kadar götürülemiyecek , çünkü arada uzlaşma olmazsa iş başka mercilere gidecektir. ...Sendika ücretlerin artırılmasını, iş şartlarının ıslahını isteyebilecek midir? İstese de elinde bugüne kadar olduğu gibi hiçbir müeyyide bulunmayacaktır. Ama bunlar sendikaların başta gelen mes'eleleri, hakları, vazifeleridir. Bunlar tanınmadıkça sendika olmaz.[39]

Çıkarılacak yasa tasarısı üzerine değerlendirmeler bir sonraki sayıda da devam eder. 14 Aralık 1946 tarihini taşıyan bu sayı, 16 Aralık 1946'daki yasaklama nedeni ile son sayı olacaktır. Tartışmanın yaşandığı bir dönemde sendikal özgürlükleri savunan *Sendika*'nın kapatılması, verdiği "rahatsızlık" üzerinden değerlendirildiğinde anlam kazanır. Üstelik, 23 Kasım 1946 tarihinde devletin desteği ile çıkarılan *Türk İşçisi* de yayına başlamıştır. Yasaklamadan önce çıkan *Sendika*'nın son sayısında "İşçiler Kanun Tasarısını Beğenmiyorlar" diye bir başyazı yayınlanır. Bu yazıda tasarının hükümleri eleştirilir, eksikliklere dikkat çekilir ve bir dizi öneride bulunulur:

...sendikaların yapmağa yetkili bulunmaları gereken, daha bir sıra mühim işler vardır. Bunları aşağıdaki listede toplamağa çalıştık.

1- İlgili bulundukları sanayî şubesinde, istihsâlin. Muhtelif safhalarını, idâresini ve finansmanını kontrol etmek.

2- Kolektif mekavelelerle bağlı olarak, boşalan yerlere alınacak işçileri bizzat göstermek veya bulmak.

3- İşletme veya Fabrika komiteleri veya işçi mümessilleri seçimlerini tanzim etmek ve aday listeleri ileri sürmek.

4- İhtilâflarda veya grev ihtimâli karşısında kütlelerin reyine müracaatı teşkilâtlandırmak ve kararları tatbik etmek.

5- İşçi sigorta kurullarının idaresine iştirak ve onların muamelelerini kontrol etmek.

6- İş hakkını koruma kanunlarının ilk tasarılarını hazırlama faaliyetlerine iştirak ve bizzat işçiler adına kanun tasarıları teklif etmek.

7- İktisadi buhran anlarında işsizlere devlet veya patron yardımlarının tevziini üzerine almak.

39 *Sendika*, 7 Aralık 1946.

> 8- Dünya sendikaları federasyonuna girmek ve onun maddi ve mânevi yardımlarından faydalanmak.
>
> ...İşçilerin ileri sürecekleri, haklı metâlip etrafında konuşmalar yapmaya yanaşmıyan ve ekseriya olduğu gibi bunları reddeden 'İşletme veya Müessese' sahiplerine karşı, işçilerin hep birden işi bırakmak haklarının mahfuz bulunduğu ve bunun için, umumi toplantılarda işçiler ekseriyetinin rey vermesi yettiğini ve tahaddüs eden durumun bütün mesuliyeti dik kafalılık gösteren patronlara aid olduğu, kanunda teşrih edilmelidir.
>
> Bütün memleket işçileri bir ağızdan bunu istemektedirler.[40]

Tasarıdaki düzenlemeler ile karşılaştırıldığında bu taleplerin çalışma yaşamının demokratikleştirilmesi kadar, verili bir yapıda ortaya çıkmaya çalışan bir özne isteği de dikkati çekmektedir. Aslında tasarı ve onun üzerinden süren tartışma, demokrasinin ne derece istendiği kadar, sınırları ile de ilgilidir.

Sendika dergisinden sonra yayına başlayan, *Sendika* kapatıldıktan sonra da yayın hayatını sürdüren tek sendikal basın olan *Türk İşçisi*'nin 15. sayısında yer alan yazı, derginin sendikal özgürlükler ve demokrasi konusundaki anlayışını da ortaya koyar:

> Büyük Millet Meclisi geçen hafta, işçi sendikaları kanunu kabul etti. Bu münasebetle Mecliste bazı tartışmalar da yapıldı. Sendikalara grev hakkını tanıyıp tanımamak en çok konuşulan mesele oldu. Cumhuriyet Halk Partisi bu hakkın tanınması aleyhinde, Demokrat Parti de lehinde bulundular. Her iki partinin birleştikleri cihet, kanunun milli bir ruhla hazırlanmış olması, haricî tahriklere meydan vermeyecek kayıtlar konulması, sendikaların iç ve dış siyaset cereyanlarından uzak bulundurulması keyfiyetleridir.
>
> Filvaki Çalışma Bakanı Sadi Irmak'ın söylediği gibi, sendikalar kanununda hâkim olan prensipler hürriyet, milliyet ve devletçiliktir. Her iki parti de bu esaslar üzerinde mutabık olduklarına göre, aralarında esaslı bir ihtilaf yok demektir. İki parti arasında yalnız grev hakkı bir tartışmaya sebep olmuştur.
>
> Kanunun aceleye geldiği, vakitsiz olduğu yolundaki iddialar yer-

40 *Sendika*, 14 Aralık 1946.

inde sayılmaz. ...Sendikalar, mantar gibi birdenbire yerden bittiği zaman, bunların teşkilatında ön ayak olanların bir kısmının, gözü ve kökü dışarıda bulunan komünistler olduğu ve sendikaları Türkiyede komünist enternasyonelin şubeleri haline getirmeğe çalıştıkları anlaşıldı. Türk işçisi umumiyetle milliyetperver olduğuna, vatanına bağlı bulunduğuna göre, onu açıkça değil, üstü kapalı ve yaldızlı bir şekilde yapılan komünist tahriklerden korumak, devletin ilk vazifesidir.

Grev hakkına gelince, bu hakkın har[p]ten evvel Fransada, harpten sonra Amerikada komünist tahrikçileri tarafından işçi lehine değil, aleyhine netice veren bir silâh olarak kullandığını bilmiyen kalmamıştır. Bu şartlar altında grev hakkının işçiye faydalı olacağını kabul etmek çocukluk olur. Kaldı ki milletimiz, ileri memleketlere yetişmek için, pek çok çalışmak ve intizamla çalışmak mecburiyetindedir. Umumî grevler değil hususî grevler dahi bu memleketin hayatını yer yer felce uğratabilir. ...Çalışan sınıfların haklarını arayan ve koruyan, onlara her türlü içtimaî yardımlarda bulunan ve yeni yeni kanunlarla işçiye daha iyi hayat sağlamağa çalışan memleketimizde grev hakkını tanımakta fayda yoktur, zarar vardır. ...Memleketimizde, iş hayatını baltalayacak, intizamını, çalışmayı durduracak, süratle gerçekleştirmek zorunda olduğumuz terakkiyi geciktirecek ve sınıf kavgalarını doğuracak grev hakkını tanımaktansa, şimdi yapıldığı gibi, işçinin bütün haklarını tanıyan ve onun işverenlere karşı koruyan kanunlar kabul etmek elbette daha doğrudur.[41]

Paternalist, vesayetçi ve korporatist bir yaklaşımı temsil eden bu görüşün, sendikal özgürlükle bağdaşmadığı açıktır.[42] Devletin bir sendikal yayın organı olarak *Türk İşçisi*, devletin düşüncelerini, işçilere kabul ettirmek istemektedir. Sendikal özgürlüğü, özgür faaliyetler olarak kabul etmeyip, onu tehlikeli bir durum olarak değerlendirerek, yapının özne ile tanışmasını istememektedir.[43]

41 *Türk İşçisi*, 1 Mart 1947.

42 CHP sendikal politikalara da müdahale etmiş, "sendikaların milliyetçi ideoloji ve idealizm yolunda gelişmelerini ve zihniyet sağlamlığını temin etmek, yaymak ve genişletmek için bunlar arasında idareciler yetiştirmekte başta gelen işlerimizdendir" BCA, CHPK, 490.01/1439.8.1, R. BARKIN, *İstanbul İşçi Sendikaları Hakkında Rapor*, 16.4.1948.

43 Sendikal alandaki örgütlenmeye iktidar partisi CHP'nin müdahalesini ortaya koyan en önemli belgelerden biri, işçi sorunları ile ilgilenmek üzere görevlendirilen Rebi

Gerçek anlamda sendikal yayın özelliği taşıyan Zonguldak Maden İşçileri Sendikası yayın organı olan *İşçi Sendikası*, sendikal özgürlük konusunda yazılar yayınlamaktan özenle kaçınmış, grev hakkı gibi konulardan uzak kalmaya çalışmıştır. Kısacası, varlığını korumak için iktidarlara mümkün olduğunca ters düşmemeye ve devlet politikasından sapmamaya özen göstermiştir. Dergi daha çok işçilerin gündelik sorunları ve bireysel hakları üzerinde durmuştur. Bu da yayının kendini korumak için geliştirdiği bir strateji olarak kabul edilmelidir. En büyük sendika olmasının, maddi olanaklarının olmasının yanı sıra, izlediği politikanın da uzun süre yayınlanmasında etkisi bulunmaktadır. Böyle olduğu için de etkisi yerel kalmıştır.

İşçi Sendikası gibi İzmir'de çıkan *İşçinin Sesi* de sendikal özgürlük gibi konulara girmez, daha çok yerel sorunlar ve bireysel işçi hakları ile ilgili haberler yapar. Kuşkusuz, bu temkinlilik iktidar ile iyi geçinme ve sendikalar yasasına aykırı hareket etmeme isteğini de içerir. Bu zaaflara rağmen, bireysel iş ilişkileri dile getirdikleri sorunlar ile önemli bir alana dikkat çeker, bir baskı unsuru işlevi üstlenir.

14 Mayıs 1950'de çıkan sendikal yayınlar arasında sorunu teorik olarak ele alan iki dergiden biri olan *Hürbilek* (diğeri *Sendika*) iktidar partisinin desteği ve gözetiminde çıkan bir yayın olarak önce işletmeler üzerinde hükûmetin izlediği politikanın değişimini hissettirerek etkili olmaya başlamıştır. CHP içinde sendikalara uzak duran "hizbin" etkisini kırmaya çalışarak ve çalışma ya-

---

Barkın'ın 12.9.1949 tarihli, CHP Genel Sekreterliği'ne sunulan, "İşçi sendikaları ve işçilerin teşkilatlandırılması hakkında rapor"udur. "İlk çalışmağa başladığım zaman işçi muhitlerinde Partimize karşı değil yalnız muhalefet, hatta bir kin ve garaz havası mevcut iken şimdi bu hava aşikâr bir sempatiye yer vermiştir. ...Kurulan sendikalar bizi geniş işçi muhitlerile temasa getirmişlerdir. Sendikalar kurup geliştirdikten sonra bunları birleştirerek bir federasyon kurduk. ...Sendikalardan bizim en büyük isitifademiz Bunların vasıtasile işçi arasına nüfuz etmemiz olmuştur. ...Biz daima sendika ve ocak faaliyetinin birbirini tamamlayıcı surette çalışması lüzumu üzerinde ısrarla durduk. ...biz sendikalar camiasında tanıdığımız işçiler üzerinde müessir bir parti propagandası yapmaktan geri kalmadık ve bu yolda muvafakiyetle çalıştık. ...sendikalara verdiğimiz para her sene ortalama 7-8 bin lira arasındadır". BCA, CHPK, 490.01/1439.8.1.

şamının demokratikleştirilmesi yönünde katkıda bulunarak, başka önemli bir işlev üstlenmiştir. CHP'den uzaklaşıp, DP'ye yönelen işçileri kazanmak kaygısı ile yapılan bu faaliyet, dolaylı yoldan da olsa, amacı başka da olsa, özellikle bireysel çalışma ilişkileri alanında, çalışma yaşamında ve siyasal alanda demokrasinin sınırlarını genişletmeye çalışmıştır. Özellikle özel ve kamu işletmeleriyle ilgili yapılan haberler bu açıdan dikkat çekicidir. Bunlardan biri Kayseri Bez Fabrikası ile ilgilidir. Vedat Baydar adlı bir işçinin yazdığı "Bir devlet fabrikasının feci durumu: Kayseri Bez Fabrikasının Halini Açıklıyoruz" başlıklı yazının geniş geniş yayınlanmış olması bu açıdan oldukça anlamlıdır:

> İki yıla yakın zamandır gerek talebe gerekse işçi olarak çalışmakta bulunduğum Sümerbank'ın Kayseri Bez Fabrikasında bizzat şahit olduğum veya haksız ve yolsuz işleri hatıra kabilinden not etmiştim.
>
> Uzun zaman bu işlerin düzelmesini bekledim. Bütün işçiler gibi. Ne yazık ki değil düzelmek, düzeleceğini gösterir bir emare dahi görmedik. İnsanın aklına şu geliyor: Acaba bu işlerden idareciler malumattar değil mi? Eğer öyleyse, işte yazıyor ve bekliyoruz...
>
> ...Çalışmakta bulunduğumuz fabrika esas itibarile sıhhi olarak yapılmış ise de ihmal yüzünden (aspiratör, vantilatör) gibi sıhhi tesisleri şimdi muntazam çalışmamaktadır. Bu sebeple iplik ve dokuma gibi şubelerin havası tebdil edilememektedir.
>
> ...Fabrika işçileri için yapılan evlerde 272'si apartman dairesinde 80'i de bodrum odalarında olmak üzere 352 aile oturmaktadır. Evler sıhhi ve matluba muvafık ise de bunlara % 80 nisbetinde memurlar yerleştirilmiş, ancak % 20'si usta, usta başı ve işçilere tahsis olunmuştur. Sıhhi evlerden istifade eden işçiler % 8'i geçmemektedir. İşçiler 3-8 aile efradı ile gayri sıhhi bir bodrum odasında barınmaya mecbur kalmışlardır.
>
> ...Fabrikanın sıhhi teşekkülleri gayet mükemmel ise de alâkasızlık ve intizamsızlık yüzünden sıhhi işler gayet ağır gider. ...Fabrikada sayı itibari ile kâfi miktarda doktor bulunduğu halde işçi sağlığının gerektiği gibi korunmaması ne kadar acıdır. Bir veremli ancak üçüncü devresinde sanatoryuma gönderilir. Sanatoryumdan dönenler bakımsızlık yüzünden ölüme mahkumdurlar.

> ...İşçiye verilen yemek gayet berbattır. Yemek tahsisatı küflü bulgur ve buna mümasil maddelere sarfedilir. Turyağından yapılan yemekler pilavlar neşrettiği koku yüzünden yenilmemektedir.[44]

Fabrikadan bir işçinin bunları yazmaya cesaret etmesi, bunu kamuoyu ile paylaşması, *Hürbilek* aracılığı ile bütün bunların olması işletmeler nezdinde keyfîliğe bir meydan okuma olmanın yanı sıra, öznenin başkaldırısıdır da. *Hürbilek*'e buradan bakmak, dolaylı yoldan etkisini anlamak demektir. Bu tür işçi sorunlarını dile getiren haberlere sık sık yerilmesi, bunun bir istisna olmadığını, bir yayın politikası olduğunu gösterir. Bu nedenle *Hürbilek* anlamlı bir işlev üstlenir.[45]

Ne var ki aynı *Hürbilek* sendikal özgürlük konusuna gelince, özellikle grev hakkı konusunda "adeta orta yol" izler. DP'nin grev hakkını savunması karşısında işçiyi kazanmak için grev hakkını savunur gibi olsa da bunun gereksiz ve zamansız olduğunu satır aralarında hissettirir. Bazı sendikacıların demeçleri ile çalışma bakanının grev hakkını reddeden demeçlerini öne çıkararak, dolaylı yoldan da olsa grev hakkını gereksiz görür, onu sendikal özgürlüğün, sendikal faaliyetin, çalışma yaşamı ve siyasetin bir demokratik hakkı olarak görmez. "Yazı işlerini fiilen idare eden" CHP'nin İşçi Bürosu'nun ikinci adamı Sabahattin Selek'in 17. sayıda başyazı olarak ele aldığı "Grev" başlıklı makale bu açıdan oldukça anlamlıdır:

> Zaman zaman, grev meselesinin hararetli münakaşalara sebep olduğunu ve matbuatta bir politika silahı olarak kullanıldığını görüyoruz. Herkesin üzerinde ittifakla durduğu nokta şudur:
>
> Grev, siyasi maksatlarla yapılırsa memleket hesabına çok tehlikeli neticeler doğurur.

44 *Hürbilek*, 21 Ağustos 1948.

45 Örneğin 17. sayıda bazı haberlerin başlıkları şöyledir: "İşçilerin hepsi istikbal endişesi içindedir," "Adana Milli Mensucat fabrikası 100 kadar işçiyi sokağa attı. Hak aramak günah mıdır? Çalışma Bakanının dikkatini çekeriz." "Kasımpaşa un fabrikası idaresini insafa davet ediyoruz".

Bu hüküm o kadar doğrudur ki, Grev'in ismi bile ağızlardan siyasi maksatlarla çıkarsa tehlike, siyasi maksatlarla yapılan grevden daha az değildir.

Ben, şahsen grev yasağının kaldırılmasına taraftarım. Fakat, son günlerde bazı siyasi parti liderlerinin grev mevzuunu siyasi bir vasıta olarak kullanmalarından teessür duymaktayım. Bu nazlı mesele günlük gazetelerinin bir kaçın baş makalesinde de tartışma konusu oldu. Dikkat ediyorum, grevi makalelerinde inceleyen muharrirler açık ve rahat konuşamıyorlar. Yazı okunup bittiği halde, muharririn grev hakkındaki fikri kolay kolay, hatta hiç anlaşılmıyor.

Grev, demokrasinin bir icabı olarak memleketimizde derhal tanınması gereken bir haktır. Meseleyi böyle mütalâa edenler ile beraberim. Fakat, bugün grev üzerinde yaygara koparanlar başka ağız tanıyorlar. Onlara göre:

'Grevsiz sendika olmaz. İşçinin kuvvetli olmaması için grev hakkı tanınmıyor. Grev yasağı kaldırılırsa işçi bütün haklarını alacaktır'

Grev, mücerret olarak ele alınamaz. Onun karşılığı olarak 'lokavt' ile birlikte tetkik edilmelidir. İşçi, bunu kendi namına konuşanlardan daha iyi biliyor. Ve böyle olduğu içindir ki, işçi umumi efkarının bir arzusu olarak grev üzerinde durulduğunu görmedik.

Grev serbest bırakılınca lokavt da serbest olacak ve iki silah karşı karşıya gelecektir. Bu takdirde bu günün şartları içinde acaba işçinin yapacağı grev mi, yoksa patronun yapacağı lokavt mı daha müessir olur? Bu hususta kendileriyle konuştuğum bütün işçiler patronların daha müsait şartlara sahip oldukları kanaatindedirler.

İşçimiz toplu hareketlere alışmadıkça, sendikalar 3 günlük bir grev müddetince olsun işçilerin yevmiyelerini verecek kuvveti bulmadıkça ve nihayet işçilerimizin büyük bir kısmı kalifiye olmadıkça grev yapmak imkânsızdır.

Grev tertip etmek konser vermeye benzemez. İşçi, meselenin müşkülatını müdrik olduğundan, daha uzun zaman kullanamayacağı bir silâhın peşinde koşmaktan ise fayda verecek işlerle meşgul olmayı tercih etmektedir. Kaldı ki, grev bizim mevzuatımızda yasak değil, tahdit edilmiştir. Bugün sendikalar ihbar yoluyla grev yapabilirler. Ve nihayet İş kanununun yasak ettiği tarzda grev yapan işçi 10 lira para cezasına çarptırılır.

> Görülüyor ki, politika adamları ezbere konuşuyorlar. Kanundan 'grev ve lokavt yasaktır' kaydının kaldırılması bugünkü vaziyette hiçbir değişiklik yapmaz.
>
> Her şeye rağmen politikacıları tatmin etmek ve demokrasinin bir icabını yerine getirmek için grev yasağı kaldırılmalıdır.[46]

S. Selek çok zekice bir kurgu yapıyor. Bir yandan demokrasinin gereği olarak grev yasağının kaldırılmasını istiyor, öbür yandan bu yasağın kalkmasından işçilerin zarar göreceğini ileri sürüyor. Ne var ki, iktidar partisinin grev yapacak sendikaların mali olarak güçlenmesi, özgürce faaliyetlerini yerine getirmeleri ile ilgili yasal düzenlemeler yapması halinde, bunun aşılacağını görmezlikten geliyor. Zira, asıl amacı muhalif partiler ile polemiğe girmek ve bu polemikte grev yasağını savunuyor konumunda kalmamak. Kuşkusuz bu tutumun demokratikleşme isteği ile ilgisi yok. Nitekim, daha sonraki sayılarda yapılan haberler ve anketler de benzer bir politikayı yansıtıyor.

37. sayıda İstanbul Üniversitesi Hukuk ve İktisat Fakülteleri'nin "grev hakkı" ile ilgili yaptıkları bir münazara haber yapılır. İktisat Fakültesi grev hakkının aleyhinde, Hukuk Fakültesi lehinde görüş bildirir. Her iki fakültenin görüşlerine dergide yer verilir, münazarayı grev hakkını savunan Hukuk Fakültesi'nin kazandığı belirtilir. Rebi Barkın, Zühtü Tetey, Süreyya Birol, Aziz T. Balkanlı, F. Hakkı Sayman, Feridun Ergin, Nuri Tuna, Cavid Arif, İsmet Alkan, A. Emin Yalman ve Nadir Nadi gibi sendikacı, hukukçu, gazeteci, sendika uzmanlarından oluşan bir jürinin verdiği bu karardan memnuniyetsizliğini *Hürbilek*, haberin son cümlesinde açığa vurur: "İktisatlıların kuvvetli müdafaasına rağmen neticede Hukuklular münazarayı kazandılar."[47]

Hürbilek grev hakkı konusunda olumsuz bakışını sistematik olarak sürdürür. 38. sayıdaki bir haber bu açıdan anlamlıdır. "İşçiler Konuşuyor" başlıklı haberde Beykoz Deri ve Kundura Sanayi İşçileri

46 *Hürbilek*, 28 Ağustos 1948.

47 *Hürbilek*, 22 Ocak 1949.

Sendikası üyelerinin "Kanuni haklarımız verilsin de biz ne grev isteriz, ne şunu, ne de bunu." dedikleri belirtilmektedir[48].

Hürbilek, 40. sayı ile birlikte bir anket başlatır: "Grev Hakkında Resimli Anket, İşçileri Tanıştırıyoruz" başlıklı bu ankette, işçilerin kısaca grev hakkında düşüncelerini ve bir fotoğraflarını göndermeleri istenir. *Hürbilek*'in grev konusunda açık olamayan tutumu bu ankette de ortaya çıkar, hem grevi savunan, hem reddeden işçilerin görüşleri birlikte verilir.[49]

Hürbilek, grev konusundaki haber politikasını 14 Ekim 1949 tarihli, 70. sayısında adeta taçlandırır. Çalışma Bakanı R. Ş. Sirer'in Kayseri nutkunu grev karşıtı bir haber ile başlığa çıkarır:

> Çalışma Bakanımız B. Sirerin Kayseri nutku. Türk işçisi grevin değersiz bir silâh olduğunu çok kere elde patlayıp bunu kullananı yaraladığını çok iyi biliyor. Sayın politikacı liderler, yoksa tahkim makanizmasının pek fazla işçi lehine işlediğini görerek birazda lokavttan fayda görecekleri korumak maksadıyla ve lokavt usulünü tesis ettirmek için mi grev isteyip duruyorlar.

Hürbilek, benzer politikayı sürdürüp, bakanın Adana nutkunu da aynı felsefe ile öne çıkarır: "Bakan grev hakkının tanınmasından doğacak mahzurları bir daha tekrarladı."[50] Aynı sayıda sendika başkanlarının grev hakkının tanınmaması yönünde demeçleri haberleştirilir. Demeçleri yayınlananlar iktidar yanlısı İİSB'ye üye sendika başkanlarıdır.

---

48 *Hürbilek*, 2 Şubat 1949.

49 "Vahdettin Durmaz: Bu gün için henüz yeni açılan biz işçi sendikalarına grev hakkının verilmesi hiçbir fayda veremeyeceği gibi, daha çok zararlar temin eder kanaatindeyim. Çünkü grevin aksi, patron veya işverenlere de lokavt hakkı verilecektir. Bu sebeple maddî ve manevî olgunlaşmamız için en az 10-15 yıl sonra düşünülmesi icap eden bu hakikatın bu gün için düşünülmesi pek erken ve yersizdir.

A. Balyoz: Grev sendikaların en kuvvetli silahı olduğuna göre verilmelidir. Fakat bugün bizim elimizde maddî imkanlar olamadığı için grev hakkı verilmesi faydalı değil zararlı olur. Çünkü; grevle beraber, lokavt hakkı da verilecektir. Yarın için grev elzemdir" *Hürbilek*, 16 Şubat 1949.

"Kötü maksat ve gayeler güdülmemek şartile grev hakkının verilmesi taraftarıyım. Saygılarımla arz ederim. Sadettin Akpınar" *Hürbilek*, 23 Şubat 1949. İzleyen sayılarda anketlere devam edilir.

50 *Hürbilek*, 11 Kasım 1949.

75. sayıda ise 1926 yılında başarısız bir grev gerçekleştirmiş olan Naci Bilgin ile yapılan bir röportaja yer verilir. Röportaj grevin ne kadar etkisiz olduğunu, buna yeltenmenin sonuçlarının ağır olacağını açığa çıkarmaya çalışır[51].

Hürbilek, 14 Mayıs 1950 seçimlerinin yaklaştığı bir zaman diliminde bile grev hakkına sert karşı çıkışları haber yaparak, iktidardaki CHP'nin politikasının sözcülüğünü yaparken, sendikal özgürlüğü ve demokrasinin sınırlarını genişletmeyi düşünmez. Nitekim bu politika sonucunda, 14 Mayıs 1950 seçimlerinden sonra bir ay kadar daha yayınını sürdürür, sonra sendikal basın tarihindeki yerini almak üzere sahneden çekilir.

Sendika Yolu, sendikaların bağımsız olması ve sendikal özgürlükten yararlanması gerektiğini dile getirerek hem çalışma yaşamının, hem de siyasal ortamın demokratikleştirilmesi yönünde önemli faaliyetlerde bulunur. Başyazar, sendika yöneticisi C. Ülkü, 2. sayıda yayınlanan "Sendikalara lâyık olan hürmetin gösterilmesini istiyoruz" başlıklı başmakalede şunları yazar:

> Bizde Sendika teşekküllerinin pek yeni olduğundan mı bilmem? Sendika ve Sendikayı idare edenler her nedense idarî makamları tarafından pek hor görülmektedir.
>
> Bu durumu kendilerine ihsas ettiğimiz vakit inkâr yoluna giderek böyle bir şey düşünmediklerini söylüyorlar. Fakat görünen köy kılavuz istemez.
>
> ...Memleketimizde demokratik nizamlara uymak amacı ile vatandaşların lehine iyi kanunlar çıkarılmaktadır. Fakat ne çare ki bu güzelim kanunları tatbik edecek zihniyet mevcut olmadıkça gerek Büyük Meclis gerekse hükûmet boş yere gayret sarf etmiş olacaktır.[52]

Sendika Yolu, kurulmuş diğer sendikalardan farklı olarak grev hakkını savunur, grev hakkının sendikanın ayrılmaz bir parçası olduğuna dikkat çeker: "Biz Türk işçileri dünya Miletlerindeki

51 *Hürbilek*, 18 Kasım 1949.

52 *Sendika Yolu*, 25 Ağustos 1948.

grevli sendikaların, grevsiz sendikalara nazaran ne kadar faydalı olduğunu biliyoruz."[53]

İşçi Sesi grev hakkı konusunda net bir tutum almaz, ikircikli kalır. 20 Kasım 1949 tarihli 16. sayıda çalışma bakanının grev hakkına dair olumsuz görüşüne katıldıklarını belirtirken, Celal Bayar'ın işçiye grev hakkı tanınması yönündeki açıklamasından işçi camiasının memnunluk duyduğunu belirtilir. 29 Ocak 1950 tarihli 18. sayıda ise Çalışma Bakanlığı müsteşarının "Grev istiyenler Türk değildir." şeklindeki demecine sert tepki gösterilir. Böylece üstü örtük de olsa sendikal özgürlüğün bir parçası olan grev hakkı savunulur.

14 Mayıs 1950 seçimleri ile iktidara gelen DP hükûmeti, savunduğu grev hakkını tanımaktan kaçınmaya başlamıştır. İlk yıllarda sendikal basında bu hakkın talebine yönelik yoğun talep göze çarpmaz. Zira, grev hakkı yönünde düzenlemeler yapılacağı sık sık söylenmektedir. Ancak aradan geçen dört yıla rağmen bu hak tanınmaz. Bu durum sendikaları ve sendikal basını yeniden grev hakkını talep etmeye iter. Örneğin *Ereğli İşçi Postası* 73. sayısında logosunun yanında bir kutu açarak, "Grev İşçinin Demokratik Hakkıdır. Celal Bayar" yazısı ile çıkar.[54] 76. sayıda bu kez kutunun içinde Adnan Menderes'in şu sözleri yer alır:

> Grev bahsinde, bize kaçamaklı konuşmağa başladığımız isnadı yapılmaktadır. Halbuki prensip olarak grev hakkını tanımış olmak noktasında hiçbir ricat yapmak niyetinde değiliz ve bu mevzuda da kaçamakı konuşmaya başlıyanlar gene bizler değiliz.[55]

Aradan sekiz yıl geçmesine rağmen grev hakkı tanınmamıştır. *Ereğli İşçi Postası* grevi açıkça savunamasa da grevin ne olup olmadığına dair, işlevleri ile ilgili makaleler yayınlar ve dolaylı yoldan grev hakkını savunmaya çalışır.[56] Zira 1957 yılından itibaren DP

53 *Sendika Yolu*, 8 Eylül 1948.

54 *Ereğli İşçi Postası*, 29 Haziran 1954.

55 *Ereğli İşçi Postası*, 7 Temmuz 1954.

56 *Ereğli İşçi Postası*, 20 Kasım 1958; 23 Mart 1960.

iktidarı otoriterleşmeye başlar, muhalif sendikalar hakkında soruşturmalar açar ve bunları siyasetle uğraştıkları gerekçesi ile kapatır.

DP iktidarının zaman geçtikçe köklü yasal değişikliklere gitmemesi beklemenin fazla yararı olmayacağı düşünülerek yavaş yavaş eleştirilmeye başlanır. *Eskişehir İşçi Postası* 12. sayısında sorar: "İşçi D. Partinin öz evladı mıdır? İki senede ancak yarım ücretli bir hafta tadili çıkarıp, diğer İş Kanunu ile değişmesini beklediğimiz Sendikalar kanunu hala askıda kalmıştır."[57] 16. sayıda ise CHP'li sendikacı İsmail Aras "İşçinin grev hakkı elinden alınmış ve işçi kurbanlık bir kuzu gibi patrona teslim edilmiştir" diye başlayan bir başyazı yazar.[58]

Sendikalar belli bir dönemden sonra grev hakkı tartışmalarına akademisyenleri de katmaya başlarlar. Özellikle, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nin düzenlediği sosyal siyaset konferansları bu açıdan önemlidir.[59][60] Bu tür konferansların yanı sıra tartışmaya akademisyenler de tek tek katılır. Prof. Dr. Ferit H. Saymen, *Sendikalı*'nın 75. sayısında "Grev Kanunlarımız" başlıklı yazısında artık grev hakkının tanınıp tanınmasından çok, bu hakkın kullanılmasının nasıl düzenleneceğinin önem kazandığına dikkat çeker.[61]

1956 yılında yayın hayatına başlayan *Maden-İş* dergisi de grev hakkının tanınmamasını eleştirir, grev hakkının sendikalarca istendiği yönünde haberler yapar: "Sendikalar kanununun tadili send. birliği tasarı hazırlıyor. Tasarı Türk işçisinin fikrini ve

57 *Eskişehir İşçi Postası*, 2 Şubat 1952.

58 *Eskişehir İşçi Postası*, 8 Mart 1952.

59 *Sendikalı*, 29 Mart 1956.

60 1957 yılında DP iktidarınca sosyal siyaset konferanslarında anlatılanlar hoş karşılanmaz. Dönemin Çalışma Bakanı Mümtaz Tarhan, konferansı verenleri işçiyi kışkırtmak, komünizm propagandası yapmakla suçlar. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği buna şiddetle karşı çıkar. *İşçi Gazetesi*, 3 Nisan 1957. "Çalışma Vekilinin Son Beyanatı işçiler arasında büyük teessür yarattı. Türk-İş Konfederasyonu ve sendikacılar konuştu. Komünist uşağı kimlerdir." *Maden-İş*, 23 Mart 1957.

61 *Sendikalı*, 7 Mart 1956.

mütalâsını ifade edecek."[62] Sendikalar iktidardan umudu keserek, kendileri bir tasarı hazırlayarak, bunu da sendikal basın aracılığı ile duyurarak, DP iktidarı üzerinde hızlandırıcı bir etkide bulunmak ister. Ne var ki, iktidar kararlıdır. Her seferinde tasarı hazırlandığı söylense de, DP'nin bir askeri darbe ile iktidardan indirildiği güne kadar bu hak tanınmaz.

Maden-İş grev hakkını savunur, bu yönde haberlere ve makalelere yer verir. Bu tutumu ile *Maden-İş*, tıpkı *Sendika* ve *Sendika Yolu* gibi 1950'li yıllarda özne olmaya açıkça aday olan bir sendika ve sendikal yayın olarak ön plana çıkar.

1946-1960 döneminin sendikal yayınları önce dikkate alınmak istediler; sonra çalışma yaşamının demokratikleştirilmesi isteğini bazen açık, bazen üstü örtük olarak dile getirdiler. Bu çabalar çalışma yaşamının demokratikleştirilmesi kadar, siyasal yaşamın ve rejimin de demokratikleşmesi isteğini içerdiğinden, bu yayınlar aracılığı ile sendikalar birer özne olmaya başladılar, iktidarı değiştirme, dönüştürme amacını açığa vurdular.

VI. Ne ile Karşılaştılar, Ne Yaptılar?

Yıllarca sesini çıkarmayan, ekmek kapısı diye işe gidip gelen işçilerin sendikalar ve sendikal basın aracılığı ile taleplerini dile getirmesi kamu işletmelerinde, özel işletmelerde, ve velet nezdinde hoş karşılanmadı. İlk yıllarda gösterilen sert tepki kendisini yasalara uymamak, tehdit ve baskı olarak açığa vurdu. Sendikaların ve sendikal basının ısrarla isteklerini ortaya koyması ve özne olma isteği izleyen yıllarda tepkileri biraz yumuşatmış, yasalara uymama keyfîliğini biraz azaltmış olmakla birlikte, iktisadi ve sosyal bunalımla birlikte bu hoşgörüsüzlük dönemin sonlarında kendisini bir kez daha otoriter ve yasaklayıcı bir yönetim olarak açığa vurmuştur.

62 *Maden-İş*, 16 Şubat 1957.

Korporatist politikaların bir parçası olarak bazen ödül ve karşılığında ödün sistemini işleterek (ödül olarak maddi yardım, meşru görme, işbirliği; ödün olarak sınıf çatışmasından uzak durma, işçileri düzenle bütünleştirmede bir aktöre dönüşme) bazen tehdit ve baskı araçlarını devreye koyarak sendikaları, sendikal basını denetimde, kontrolde ve güdümlü birer kuruma dönüştürme isteğinde, ne CHP ne de DP iktidarları tam anlamı ile başarılı olmuştur. Sendikalar ve sendikal basın bu baskıları göğüslemek için her seferinde milliyetçi ve antikomünist olduklarını, devlete bağlılıklarını, sermaye cephesi ile bir bütün olduklarını bir taktik ve strateji olarak kullanmak zorunda kalmışsa da sınıf çıkarlarını savunmaktan, haklarını talep etmekten geri kalmamıştır. Belki de dönemin en paradoksal çatışması grev hakkı üzerinden sürmüştür. CHP iktidarı döneminde DP, DP yandaşı sendikalar ve sendikal basın grev hakkını isterken, CHP'nin, CHP yandaşı sendikaların ve sendikal basının grev hakkını isteyenleri vatan haini ilan edecek noktaya itmesine, rollerin DP iktidarı döneminde tersine dönmesine rağmen görüntünün arkasındaki gerçek sendikaları, sendikal basının varlıklarını korumak için geliştirdikleri taktik ve stratejileri uygun bir dönemde hızla değiştirdikleri sınıf çıkarları doğrultusunda hareket etmelerinden başka bir şey olmasa gerek.

1946-1950 döneminde kapatılan *Sendika* dergisi dışındaki sendikal basın üzerinde bir baskıdan söz etmek zordur, çünkü bu yayınların bir kısmı iktidar tarafından çıkarılmış, bir kısmı da iktidarca desteklenmiştir. Bu nedenle sendikal yayınların politikası ile iktidarın politikası örtüştüğü için bu yayınlar tepki görmemişlerdir. Ancak, Nazilli'de çıkarılan *Sendika Yolu* dergisi, iktidarın politikası ile örtüşmeyen bir yayın politikası izlediği için, ilk sayıdan itibaren hem dergiyi çıkaran sendika, hem de dergi çeşitli baskılar ile karşı karşıya kalmış, soğuk savaşın bir sonucu olarak, sık sık komünistlikle suçlanmış, sendika yöneticileri ve yazarlar gözaltına alınmış, sendikadan istifaya ve yazarlıktan çekilme-

ye zorlanmışlardır. Özne ile yapı arasındaki gerilim, *Sendika* dergisinden iki yıl sonra ilk kez *Sendika Yolu* dergisi üzerinde açığa çıkmıştır.

Bu gerilimi başyazar, sendika yöneticisi C. Ülkü'nün, 2. sayıda yayınlanan "Sendikalara lâyık olan hürmetin gösterilmesini istiyoruz" başlıklı başmakalesinde görmek mümkün:

> Bizde Sendika teşekküllerinin pek yeni olduğundan mı bilmem? Sendika ve Sendikayı idare edenler her nedense idarî makamları tarafından pek hor görülmektedir.
>
> Bu durumu kendilerine ihsas ettiğimiz vakit inkâr yoluna giderek böyle bir şey düşünmediklerini söylüyorlar. Fakat görünen köy kılavuz istemez.
>
> Bizleri o kadar hassas tarafımızdan rencide ediyorlar ki bu hal aksûlâmel yapacak bir ızdıraptır ve bu yanlış zihniyet böyle devam ettiği müddetçe vefâkar Türk Milleti'nin yükselmesi için yapılan inkılâbi hareketlerde millî heyacanın tepkisile şahsî feragatlarde bulunarak millet menfaatlarına çalışan vatandaşların hayat ve istikballerine ağır ithamların kara damgası vurulmak tehlikesi mevcuttur.
>
> Memleketimizde demokratik nizamlara uymak amacı ile vatandaşların lehine iyi kanunlar çıkarılmaktadır. Fakat ne çare ki bu güzelim kanunları tatbik edecek zihniyet mevcut olmadıkça gerek Büyük Meclis gerekse hükûmet boş yere gayret sarf etmiş olacaktır.
>
> Kanun ileri, zihniyet geri oldukça bu hal simokin ceketin altında kıl şalvar giymeğe benzer. Ne yalan söyleyelim biz sendikamızı kurarken cemiyetler kanununda izah edildiği gibi olmayıp çeşitli zorluklarla karşılaştık. Şüphesizki çektiğimiz zorluklar kanunî yetkilere uymak kâbiliyeti olmayan zihniyetlerin ifadesidir.
>
> ...asırlardan beri sefaletin elinde kendi kaderine terk edilmiş Türk işçisinin son demokratik gelişmelerden hissesine düşen sendikalar kanunun yetkilerine dayanarak kötürüm bulunan sosyal hayatını nizama koymak kararında hâlen endişe duymaktadır.
>
> ...Bir kere sendikalarımız özel mahiyette millî teşekküllerdir. Her bakımdan Türk işçsinin millî bünyemiz içinde sosyal hayatının gelişmesine çalışacaktır.
>
> Ne yazık ki sendikaları idare edenleri bazı gayretkeş zihniyet tarassut

çenberine alarak onların en küçük hareketlerini bir mes'ele mevzuu yapmak hevesindedirler.[63]

Sendika Başkanı Başyazar Celal Ülkü sendikal faaliyetleri ve sendikal yayınlardaki yazıları ile yapıyı değiştirme isteği taşıyan bir özne olarak ortaya çıkarken, bunun tehlikeli olduğunu görenler onu işten çıkarır. *Sendika Yolu*'nun 4. sayısında C. Ülkü'ye "Türk işçisinin hayat ve istikbâlini kötürüm kılan iş kanununun 13 üncü maddesile ateş" edildiği belirtilir.[64] Baskılar ve karalamalar devam eder, sendika başkanlığına seçilen *Sendika Yolu*'nun kurucu ve yazarlarından Cevdet Şigay başkanlıktan istifa etmek zorunda kalır.[65]

Nazilli kaymakamı sendikayı ve dergiyi yakından izlemektedir. Kaymakam bu kontrol, denetim ve gözetim altında tutma isteğini 1949 yılı Nisanında yaptığı şu açıklama ile ortaya koyar: "Sendika düne kadar siyasî cereyanlara âlet oluyordu, burada açıklayamıyacağım bazı sebepler yüzünden üzerinde hassasiyetle duruyorduk ve böylelikle sendika henüz yola gelmektedir."[66] Nazilli kaymakamının bu tutumunu tekil bir olgu olarak değerlendirmemek gerekir. Sendikaların kurulduğu ve sendikal basının bulunduğu her yerde mülki amirler benzer politikalar izleyerek, sendikaları iktidarın izlediği politika içinde tutmaya çalışmıştır. Kaymakamın bu açıklamasına sendikanın tepkisi sert olmuş, yönetim kurulu bunu protesto etmek için toplantı kararı almış, C. Şigay bir başyazı ile soruna değinmiştir.

İktidar ile ters düşmemeye özen gösterse de *İşçi Sesi* bölgenin ilk sendikal yayını, etkili olur ve baskılar ile karşılaşır. Sendika yönetimi adına gazetenin sahibi olan Nusret Anafarta "1/Mayıs/1950 gününden itibaren Çukurova Mensucat Sanayiî İşçiler Sendikasından istifa ettiğimi ve Adana İşçi Sendikalariyle her türlü ilişiğimi kestiğimi gördüğüm lüzum üzerine açıklarım" demek

63 *Sendika Yolu*, 25 Ağustos 1948.

64 *Sendika Yolu*, 8 Eylül 1948.

65 *Sendika Yolu*, 21 Ocak 1949.

66 *Sendika Yolu*, 27 Nisan 1949.

zorunda kalır.[67] 14 Mayıs 1950 seçimi öncesinde böyle bir karar alınmış olması da oldukça anlamlıdır.

10.9.1951 tarihinde Adana'da yayın hayatına başlayan *Güney İşçi Postası*'nı çıkaran Nusret Anafarta ve Hasan Özgüneş'in evlerinde ve sendika binalarında arama yapılır. Aynı zaman diliminde Nazilli'de C. Şigay da tutuklanır.[68] CHP iktidarından sonra DP iktidarı da sendikalar ve sendikal basın üzerindeki baskıdan vazgeçmez ve baskı yolu ile sendikaları, sendikal basını etkisiz kılmaya veya kendisine yandaş kılmaya çalışılır.

CHP iktidarında olduğu gibi DP iktidarında da sendikalar ve sendikal basın üzerindeki Demokles'in kılıcı komünist faaliyette bulunmakla suçlanmaktır. Bu tutum zaman zaman sendikalar ve sendikal basın tarafından sert bir şekilde eleştirilir. İzmir'de yayınlanan *İşçiye Hizmet*'in tepkisi bu açıdan oldukça anlamlıdır. "Türk işçisinden şüphelenmeğe hakkınız yoktur! Yıllardır başımız üzerinde estirilen iftira ve isnat belası artık kalkmalıdır" üst ve alt başlıkları ile çıkan yazıda şunlar söylenmektedir:

> Ne kadar acı ve gariptir ki işçi haklarına kavuştuğunu söyleme cesaretini gösterdiği, mevcut kanunların tatbikini istemiye yeltendiği ve bilhassa biraz daha iyi yaşama istediği, ücretinin günün şartlariyle bağdaşmasını talep ettiğinde, bozguncu ve muzir cereyanların işlemesi veya erleşmesine müsait, kimseler damgasını yiyor.
>
> Biri çıkıyor Teşkilatlanmış cemiyetlerin veya partilerin Tabii hakkı sayılan mitingi işçinin yapmasını hoş karşılamıyor diğeri işçiyi bir araya toplamanın mahzurlu olacağını iddia ederek yılların yüklediği itham yükünü bir kat daha ağırlaştırmada hiçbir mahzur görmüyor.
>
> ...Türk işçisi her şeyden evvel milli varlık ve birliğin aşıkı, müdafii ve bekçisidir, Türk işçisi hiçbir zaman arasında muzır insanı ve fikri barındırmaz. Muhiti kötü cereyanın yaşamasına müsait değildir. Tek kelime ile Türk işçisinden kimsenin şüpheye hakkı yoktur. Demoklesin kılıcı gibi yıllardır başımız üzerinde sallanan bu iftira ve isnat belasından kurtarılmalıyız. Artık işçiye kem gözle veya endişeile

67 *İşçi Sesi*, 5 Mayıs 1950.

68 *Güney İşçi Postası*, 10 Mart 1952.

bakmaya hiç kimsenin hakkı olmadığını bir kere daha belirtmeyi borç biliyoruz.[69]

Özne üzerinde yapının farklı argümanlar kullanarak oluşturduğu baskıya karşı, özne kendini savunurken milli ve antikomünist olmayı bir kalkan olarak kullanmaktadır. Sendikal basın, üzerindeki baskıyı aşmak için sık sık milliyetçiliğini, devletle birlikte olduğunu vurgulama gereği duyar ve genellikle iktidara yakın durarak varlığını korumak ister.

Sonuç ve Genel Değerlendirme

1946-1960 dönemi çok partili hayatın başladığı, sendikal örgütlenme hakkının tanındığı ve nihayet 1950 yılında iktidarın el değiştirdiği bir dönemdir. Yeni bir düzenin oturtulması ve kalkınmanın kaçınılmaz gerekliliği olarak sanayileşme çabaları siyasal düzeni olduğu kadar, çalışma yaşamını da etkilemiştir. Devletin sanayileşmeyi gerçekleştirmek amacı dolayısıyla giriştiği çabalar, onu büyük bir işverene dönüştürmüş, bu da çalışma yaşamını düzenlerken işçi-işveren ilişkilerinde taraf olmasına neden olmuş; çalışma yaşamının ve ilişkilerinin düzenlemesinde devletin etkin rol almasına yol açmıştır. Ancak, bir işverene de dönüşmüş olan devletin bu rolünü "tarafsız" ve düzenleyici olarak yerine getirmesi zorlaşmıştır. Kalkınmaya ve sanayileşmeye yönelik iktisat politikaları devleti bir ara bulucu ve tarafsız bir düzenleyici olmaktan çıkarırken, işçilere tanınacak haklar konusunda da devletin daha kısıtlayıcı bir tutum almasına yol açmıştır.

Otoriter, güdümlü, paternalist ve zaman zaman korporatist bir tarzda çalışma yaşamını düzenleyen ve çalışma ilişkilerinin sınırlarını belirleyen devlet, sendikal örgütlenmeye, sendikal örgütlerin faaliyetlerine oldukça "temkinli", kontrollü yaklaşmış ve bu faaliyetlerin kendi denetiminde gelişmesi için özel çaba göstermiştir. Bu durum zayıf bir sendikacılığa ve adeta "zincirlenmiş" bir çalış-

69 *İşçiye Hizmet*, 28 Mayıs 1953.

ma ilişkilerine neden olmuş, sendikaların devlete bağımlılığına yol açmıştır. Böyle olduğu için de Türkiye'de çalışma ilişkileri sisteminin gelişmesinde ve çalışma yaşamının "demokratikleştirilmesinde" sendikalara önemli roller düşmüş, dolayısıyla sendikaların geniş ölçüde etkilendiği devletin rolünden kurtulması gerekmiştir. Ne var ki sendikalar ne CHP ne de DP iktidarları döneminde bunda yeterince başarılı olabilmiştir. Kuşkusuz bunda CHP ve DP iktidarlarının sendikaları kendi denetimleri altında tutma isteğinin payı büyük olmuştur. Oysa, bağımsız bir sendikacılık, işçilerin örgütlü olarak devletin çalışma yaşamını düzenlerken aldığı kararların lehlerine olması için yoğun çabalara girmesini, bir çıkar grubu olarak çeşitli araçlarla bu sürece müdahale etmesini gerektirmektedir. Bu süreçte sendikalar bağımsızlıklarını koruyamamakla birlikte, işçilere haklarını anlatmak, işçileri bilgilendirmek ve mevcut süreci tersine çevirmede kamuoyu oluşturmak için, daha az maliyetli olan ve sendikalarca etkin kullanılabilecek kitle iletişim araçlarından biri olan sendikal basından yararlanma yoluna gitmiş, tüm zorluklara rağmen, göz ardı edilemeyecek gelişmeler göstermiştir.

Nitekim, 1946 yılından itibaren kurulan sendikalar, bir yandan üyelerinin, işçilerin çalışma yaşamından kaynaklanan sorunlarına çözüm ararken, diğer yandan demokrasinin de kendileri için ne kadar önemli olduğunu fark etmişler; uzun süre grevle desteklenmiş toplu pazarlık hakkından yoksun kalmış olmalarına rağmen, bu eksikliği gidermek için arayışlara girmişlerdir. Etkili ve görece düşük maliyetli bir iletişim aracı olarak sendikal yayınlara yönelmişlerdir. Sendikal yayınlar giderek çıkar grubuna baskı yapan işçilerin sorunlarını kapalı kapılar ardında değil, toplum önünde tartışma olanağı elde etmelerini sağlamıştır.

Araştırmada elde edilen sendikal yayınlar incelendiğinde, sendikaların sendikal basın aracılığı ile o güne kadar ulaşamadıkları bir güce ve etkiye ulaştıkları, işçilerin sorunlarını dile getirip, bunların çözümünü talep ettikleri görülmektedir. Sendikal basın bir eylem gücü olarak çalışma yaşamının ve siyasal yaşamın demokratikleştirilmesi ve bu yönde dönüştürülmesi için önemli iş-

levler üstlenmiştir. Sendikal basın öznelerin yapıların içinde ve fakat onların esiri olmadan, bağımsızlığını tam olarak elde edememiş olsa da, kendi seslerini duyurabilmiş, onları görünür kılmıştır. O güne kadar, yukarıdaki alıntıda R. Barkın'ın oldukça çarpıcı olarak ortaya koyduğu gibi, yok sayılanlar var olduklarını göstermiştir. Var olmayı göstermek ve kabul ettirmek hem çalışma yaşamının, hem de siyasal yaşamın demokratikleştirilmesinde başlı başına önemli bir kazanımdır. Kuşkusuz bu süreç kolay olmamış, önemli zorluklar yaşanarak hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Öyle olduğu için de birer özne olarak sendikal basın, maliyet-fayda hesabı yapmak zorunda kalmış; maddi olanaksızlıklar ve baskı maliyetine karşı, varlığını gösterme ve özne olma isteğinin faydasını düşünerek, hem yayınını sürdürmek, hem de korunmak için çeşitli taktik ve stratejiler geliştirmiştir.

1946-1960 döneminde sendikalar, sendikal basın aracılığıyla karşıtları ile belirli stratejiler temelinde farklı düzeyde mücadeleler vermiş, bu süreçte varlığını göstermek ve korumak için akıl yürütmüş, kendisini tehlikeye atmadan tepkisini ortaya koymuş, süreç içinde önemli deneyim biriktirerek bir sonraki dönem için umut verici olmuştur. Sendikal basın, hiçbir şeyi olmayanları, **bir nevi aşağı ve tehlikeli sınıf gibi telakki** edilenleri, haklarını ararken işten atılanları, komünistlikle suçlanıp, sicili tutulup izlenenleri, tarihin sahnesine bir özne olarak çıkarmada büyük işlev üstlenmiş, böylece hem çalışma yaşamının, hem de siyasal yaşamın demokratikleştirilmesi sürecinde önemli kilometre taşlarından biri olmuştur.

TÜBİTAK SOBAG, Proje No: 108K281
Türkiye'de Sendikal Basın: Demokrasi ve Çalışma Yaşamı (1946-1960) (Dr. Selda Bulut ve Dr. Erman Yüce ile birlikte)

Cumhuriyet Döneminde Belediyelerde İşçi Hareketleri (1923-1980)

Belediye işçileri, sayısal ve örgütsel açıdan geç oluşmuş ve örgütlenmiş bir işçi kesimi olmalarına rağmen, Türkiye'nin en hareketli işçileri olma özelliğini taşımaktadırlar. İşçi hareketleri açısından bakıldığında genelde sanayi, madencilik ve demiryolları gibi alanlar, işçilerin en mücadeleci olduğu alanlar iken, Türkiye'de fırın işçilerinin yanı sıra belediyelerde çalışan işçiler de en hareketli işçi kesimini oluşturmaktadır. Bu hareketlilik nereden kaynaklanmaktadır? Belediye işçilerinin Türkiye'nin en bilinçli, en örgütlü işçileri olmasından mı, belediyelerin mali sorunlar nedeniyle işçilerin taleplerini karşılayamamalarından, yoksa belediyeler ile merkezî yönetim arasındaki çelişkilerden mi kaynaklanmaktadır? İşçi hareketleri örgütlenme ve eylemlilik açısından hangi özellikleri göstermektedir? 1923-1997 dönemini kapsayan bu incelemede bu sorulara yanıt aranacaktır.

İşçi hareketlerinden biri örgütlenme, diğeri eylemler olan iki önemli unsuru içermektedir. Hem örgütlenme, hem de en önemli eylem olan grev genellikle yasalar ile düzenlenmektedir. Bu nedenle Türkiye'de belediye işçilerinin örgütlenme ve eylemlerini, çalışma ilişkilerini düzenleyen yasal düzenlemelerle birlikte değerlendirmek yararlı ve daha açıklayıcı olacaktır.

I. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Kalan Miras

Belediyeleşmedeki gelişmeler bir yandan buralarda çalışan bir işçi kitlesinin temellerini, diğer yandan da işçi sorununun maddi kaynağını oluşturmaktadır. Bu nedenle kısaca olsa da belediyeleşmedeki gelişmelere değinmek yaralı olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1855 yılında İstanbul'da kurulan ilk belediye kurulmuş, 1868 yılından itibaren İstanbul dışında da belediye örgütü kurma girişimlerinde bulunulmuştur. 1870 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi, vilayet, sancak ve kaza özeklerinde birer belediye örgütü kurulmasını zorunlu kılmıştır. 1876 yılında hazırlanan Vilayet Belediye Yasası, her kent ve kasabada birer belediye örgütü kurulmasını öngörmüştür.[1]

Türkiye'de ilk belediyeler yabancı sermayenin mekân tuttuğu İstanbul ve İzmir gibi önemli liman kentlerinin yanı sıra Tuna, Varna, Edirne, Bağdat ve Ankara gibi ticaret ve tarım merkezi olan kentlerde de kurulmuştur. Kuşkusuz buralar kapitalist ilişkilerin de kurulduğu yerleşim birimleridir. Bu türden ilişkilerin olmadığı yerlerde belediyeler kurulmamış, kurulduktan sonra ise tutunamamıştır.[2] 1877 yılında çıkarılan Vilayet Belediye Kanunu ile taşrada belediyeleşme hareketine ivme kazandırılırken, bu belediyelere yeni görev ve yükümlülükler de yüklemiştir. Kanuna göre, belediye personeli meclisin tabip, baytar ve mühendis gibi müşavir üyeleri dışında; kâtip, sandık emini ve zabıta-i belediye vazifesini gören lüzumu kadar belediye çavuşundan ibaret olacaktır.[3] Kuşkusuz bu durum sınırlı da olsa bu belediyeleşme hareketinin yayılmasına bağlı olarak belediyelerde çalışan sayısını da arttırmakta, belediyelerde bir işçi kitlesinin ilk nüvelerini oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlayan belediyeleşme sürecinin sonu-

1 Ruşen KELEŞ, *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 110-114.

2 Birgül AYMAN GÜLER, *Yerel Yönetimler Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, TODAİE Yayını, Yayın no: 244, Ankara, 1992, s. 66-67; İlber ORTAYLI, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler (1849-1878)*, TODAİE Yayını, Yayın no: 142, Ankara, 1974, s. 173-181.

3 İ. ORTAYLI, *A.g.e.*, s. 192.

cu olarak Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılında 421 belediye kurulmuş bulunmaktaydı.[4] Ancak 1932 yılında bile belediye çalışanlarının sayısı 5.180 olduğu düşünülürse, bu belediyelerde çalışan sayısının oldukça sınırlı olduğu anlaşılacaktır.[5]

Osmanlı İmparatorluğu'nda beledi görevler, halk ve resmi görevlilerin iş birliği ile yerine getirildiğinden,[6] bu dönem belediyelerde çalıştırılan memur ve işçi sayısı önemsenemeyecek derecede düşüktür. Şehremaneti personeli olarak "emanet mühendisleri" ve "kavaslar" çalıştırılmaktadır. 23 Haziran 1854 tarihli Şehremaneti Nizamnamesi'nin 13. maddesine göre "Şehremaneti maiyyetinde Şehir Kavası namıyla lüzumu kadar hademe-i mahsusa olup, bunlar Şehir Meclisi marifetiyle kefilli olarak ve edebli kimselerden intihab" olunmaktadırlar. Bu kavaslardan birinci grup, kâtiplik ve kayıt işlerinde, "tebdil" de denilen ikinci grup belediye zabıtası işlerinde çalıştırılmaktadırlar. "Tebdil"ler çarşı pazar teftişi ile görevliydiler. Bunların sayısı 1858 yılında 30'dan 10'a kadar indirilmiştir.[7] Belediyeye alınacak personel için daire meclisi karar vermekle birlikte, bunların tayini için Babıali'nin tasdiki gerekmektedir. Nizamnameye göre, daire başkâtibi, yeterince kâtip, sandık emini, mütercim, mühendis ve yeterince yardımcısı, kavas ve hademeler istihdam etmeye yetkilidir. Mali açıdan yeterli kaynağa sahip olunamadığı için yeterli personel istihdam edilemezken, yukarıda da belirtildiği gibi azaltmaya bile gidilmiştir. Öte yandan belediyenin kolluk görevinin merkezî devletin zabıta teşkilatı tarafından yerine getirilmesi, belediyelerde çalışanların sayısını sınırlayan bir diğer önemli etkendir. Sınırlı sayıdaki personel maaşı bile 1867 yılında Altıncı Daire'nin yıllık bütçesinin (3 milyon kuruş) yaklaşık % 30'unu (960 bin ku-

4 Korel GÖYMEN, "Türkiye'de Yerel Yönetim", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: 10, s. 2839.

5 Fehmi YAVUZ, *Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi Üzerinde Bir Araştırma*, TODAİE Yayını, Ankara, 1966, s. 117.

6 İlber ORTAYLI, *A.g.e.*, s. 111.

7 *A.g.e.*, s. 123.

ruş) oluşturmaktaydı.[8] Memurların maaşı talimatname ile belirlenmektedir. 1867 yılındaki bu talimatnameye göre kâtip ve sandık emininin maaşları 500 kuruşu, hademelerin maaşı da 150 kuruşu geçemez. Hademelerin günlük ücreti 5 kuruşa gelmektedir. Aynı dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda bileşik günlük ücretin 8.57 kuruş olduğu göz önünde tutulursa, belediyede çalışan işçilere oldukça düşük ücretlerin verildiği anlaşılmış olacaktır.[9]

Belediyelerin taşraya da yayılması ile birlikte, belediyelerde çalışanların sayısı da artmaya başlamıştır. Ne var ki taşra belediyeleri personel tayini ve personelin maaşlarının ödenmesi yönünde ciddi sıkıntılar ile karşı karşıyadırlar. Merkezî hükûmet ve vilayet yetkilileri, personelin tayini işlemine müdahale etmekte, hatta bu işlemi bizzat kendileri yerine getirmektedirler. Taşra belediyelerinde belediye çalışanlarına daha düşük ücret ödenmekte (Örneğin Keban Madeni, Arapkir, Palo ve Çarsancak'ta kâtip 250 kuruş, sandık emini 200 kuruş, hademe 100 kuruş maaş almaktadır.), zaman zaman bu düşük ücretlerin ödenmesinde bile sıkıntıya düşülmekte, memurlara uzun süre maaş ödenememektedir.[10]

Osmanlı İmparatorluğu döneminde belediyelerin gelişimine bağlı olarak belediyelerde bir işçi kitlesi oluşmaya başlamıştır. Ancak belediyelerin mali açıdan sınırlılıkları, bazı görevlerin merkezî yönetim tarafından yerine getirilmesi ve belediye sayısının azlığı nedeni ile buralarda çalışan işçi sayısı çok düşük bir düzeyde kalmıştır. Bu açıdan belediyeler Cumhuriyet dönemine önemli bir miras bırakmasa da, belediyelerde işçi kitlesinin oluşumunun ilk temellerini atmıştır. Belediye çalışanları uzun süre maaş alamama gibi sıkıntılar ile karşı karşıya kalmışlar, bu açıdan önemli sorun-

---

8 1877 tarihli Vilayet Belediye Kanunu'na göre maaşın da dahil olduğu cari masraflar belediye gelirlerinin % 5-10'unu geçemez. Oysa bu tarihten önceki dönemde bu oran % 30'lara ulaşmış bulunmaktadır.

9 *A.g.e.*, s. 132-133, 138-139, 169; Gündüz ÖKÇÜN, Korkut BORATAV ve Şevket PAMUK, "Osmanlı Devleti'nde Ücretler (1839-1913)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C: 3, s. 754.

10 İ. ORTAYLI, *A.g.e.*, s. 183-184

lar yaşamışlardır. Ne var ki eldeki bilgilere göre, bu sorunlar ne örgütlenme ne de eylem düşüncesi yönünde bir gelişmeye yol açmamıştır. Örgütlenme ve eylemlilik açısından Cumhuriyet'e bir birikim taşınamamıştır.

Çalışma ilişkileri açısından Cumhuriyet'e İmparatorluk döneminden miras kalan Tatil-i Eşgal Kanunu (TEK) yürürlükteydi. TEK hükûmetten imtiyaz ve ruhsat alarak kurulan ve genel hizmetlerle ilgili faaliyetlerde bulunan kurumlarda sendika kurulmasını yasaklamakta; yasa kapsamına giren kurumlarda çıkan iş uyuşmazlıkların barışçı yoldan çözülmesi sistemini benimsemekteydi. Greve gitmeyi ancak bir uzlaşma sürecini yaşayıp, uyuşamamaktan sonra uygun görmekteydi. Bu yasa genel işleri de kapsadığından yürürlükte kaldığı süre içinde belediyelerde de sendika kurmayı yasaklamaktaydı. Bu durumda işçiler, ancak işçi temsilcileri aracılığı ile örgütlü güçten yoksun olarak, işveren ile çalışma ilişkilerinden kaynaklanan sorunlarına çözüm aramaya çalışabilecekti. Yasa gereği bir uzlaşma sürecinden geçtikten sonra taraflar anlaşamazsa, işçiler greve gidebileceklerdi. Bu yasaya göre belediye işçilerine grev özgürlüğü tanınmış bulunmaktaydı.

II. Gelişme Süreci

1926 tarih ve 788 sayılı Memurin Kanunu'na göre, devlet memuru "kendisine devlet hizmeti tevdi edilen ve genel bütçe ya da özel bütçeden maaş alan" kimsedir. Belediye işleri devlet hizmetlerinden sayılmakla birlikte, belediye bütçesi ne genel, ne de özel bütçe olduğundan, belediyelerde çalışanlar için ayrı bir düzenlemeye gerek duyuluyordu. Bu nedenle 1928 yılında "Belediye Memurlarının Memurin Kanununun Birinci Maddesinde Mezkur Memurin İdadına Dahil Olup Olmadıklarının Tefsirine Mahal Olmadığına Dair Heyeti Umumiye Kararı" ile sorun çözümlenmeye çalışılmış, belediye memurunun devlet memuru olmadığına karar verilmiştir. 1930 tarihli Belediye Kanunu hazırlanırken bu yak-

laşım esas alınarak, 1930 yılında 7/9948 sayılı "Belediye Memur ve Müstahdemleri Hakkında Nizamname" ile belediye memurları için ayrı bir düzenleme yapılması öngörülmüştür. Ancak belediyelerde çalışan teknik görevlilerin, belediye memuru olmayıp devlet memuru oldukları yönünde açtıkları davada Danıştay'ın daireleri birbirine ters kararlar vermişlerdir. Sorun 1943 yılında kabul edilip 13 Nisan 1943'te *Resmi Gazete*'de yayınlanan "Belediye Memur ve Müstahdemleri Nizamnamesinin Mer'iyete Vaz'ı Hakkında Kararname"de belediye memurluğu daha net bir biçimde tanımlanarak çözümlenmiştir.

1970'li yıllara kadar belediye memurluğu ve devlet memurluğu iki ayrı kategori olarak sürmüş, 1974 yılından itibaren bu iki terim de tarihe karışmış ve her ikisini kucaklayan "memur" sözcüğü kullanılmaya başlanmıştır.[11] 1960'ların başına kadar yaptıkları iş bakımından belediye çalışanlarının önemli bir bölümü işçi sayılması gerekirken devlet memuru sayılmışlar ve Emekli Sandığı'na bağlanmışlardır. 1943 yılından itibaren belediyelerde çalışan memurların diğer devlet memurlarından farklı bir yasal statüye sahip olmalarına rağmen, hak ve yükümlülükler açısından aralarında önemli farklılık yoktur. Belediye memurlarının da maaşları her yıl bütçe yasasında saptanan katsayıya göre belirlenmekteydi. Bu düzenlemeler memur statüsündeki belediye çalışanlarına, işçilere göre daha iyi olanaklar sağlıyordu. İşin sürekliliği, sosyal güvenlik, emeklilik gibi hak ve güvenceler bu olanakların en önemlileriydi. Tek parti yönetimi boyunca belediye memurluğu devlet memurluğu karşısında düşük bir statüde olmakla birlikte, memurun toplumsal statüdeki yeri düşünüldüğünde bu durum pek de önemli görünmemektedir. Çünkü, tek parti sistemi, merkezî bürokrasi kadar yerel yönetim bürokrasisini de dokunulmaz kılmıştır.[12]

Belediyelerin işleyişini düzenlemek üzere 1930 yılında çıkarı-

11 Birgül AYMAN GÜLER *A.g.e.*, s. 148-150.

12 *A.g.e.*, s. 150.

lan 1580 sayılı Belediye Kanunu, belediyeleri merkezî hükûmetin doğal bir uzantısı, devletin bir parçası olarak kabul etmiştir.[13]

Cumhuriyet'in ilanından önce 389 olan belediye sayısı, 1931 yılında 498'e yükselirken, bu belediyelerde çalışan sayısı da 5.180 memur ve işçiye ulaşmıştır. 1938 yılında belediyelerde çalışanların sayısı 10.589'a yükselmiştir. 1946 yılında ise 595 belediyede 4.306'sı memur, 13.591'i daimî ücretli, 4.806'sı geçici ücretli olmak üzere toplam 22.703 memur ve işçi çalışmaktaydı.[14] 1931-1946 döneminde toplam memur sayısında yaklaşık iki katlık artış gerçekleşirken, aynı dönem belediye memuru sayısında yaklaşık dört katlık bir artış gerçekleşmiştir. 1931 yılında içindeki memur oranı toplamda yaklaşık % 4 olan belediye memurları, bu oranı dönem sonunda yaklaşık % 10'a yükselttiler.

Çok partili hayatta iktidar değişikliğine yol açan ilk seçim yılı olan 1950'de belediye sayısı 628'e yükselmişken, belediyelerde çalışan sayısı 17.870'e düşmüştür. Düşüşün nedeni daimî ücretli çalışan sayısındaki azalıştır. 1950 yılında memur sayısı artarak 8.243'e yükselmiş, daimî ücretli çalışan sayısı ise büyük bir düşüş göstererek 3.513'e inmiştir. Öte yandan geçici ücretli statütüsünde çalıştırılanların sayısı da 1946 yılına göre yaklaşık iki kat artarak 8.380'e yükselmiştir.[15] Demokrat Parti'nin (DP) iktidarda olduğu dönemin ortalarında, 1955 yılında belediye sayısı 809'a yükselirken, bu belediyelerde çalışan sayısı 8.243'ü memur, 9.542'si daimî ücretli, 12.418'i geçici ücretli olmak üzere toplam 30.203'e yükselmiştir. DP'nin son yılı olan 1960'ta ise belediye sayısı 995'e, bu belediyelerde çalışan sayısı ise 9.380'i memur, 13.580'i daimî ücretli ve 20.033'ü geçici işçi olmak üzere toplam 42.993'e yükselmiştir.[16] Hızlı kentleşme ve belediye sayısının artışı, belediyelerde çalışan sayısını arttırmakta, böylece niceliksel açıdan güçlü bir belediye

13 K. GÖYMEN, *A.g.m.*, s. 2842; Birgül AYMAN GÜLER, *A.g.e.*, s. 149.

14 Birgül AYMAN GÜLER, *A.g.e.*, s. 151; F. YAVUZ, *A.g.e.*, s. 117.

15 F. YAVUZ, *A.g.e.*, s. 117.

16 *A.g.e.*

işçi kitlesini oluşturmaktadır. 1931 yılında belediye başına ortalama 10 çalışan düşerken, bu oran çok partili hayata geçildiği ve belediye seçimlerinin de yapıldığı 1946 yılında 38'e yükseldikten sonra iktidarın el değiştirdiği 1950 yılında 28'e düşmüş, 1955 yılında ise 37'ye yükselmiştir. DP'nin iktidardan düşürüldüğü 1960 yılında ise bu oran 43 olarak gerçekleşmiştir.

1960 yılında 995 olan belediye sayısı 1970'te 1.303'e, 1980'de de 1.727'ye yükselirken, belediyelerde çalışan ücretli ve daimî işçi sayısı da 1959 yılında 27.794 iken, 1965'te 31.822'ye, 1970'te 39.025'e, 1980 yılında ise yaklaşık 100.000'e ulaşmıştı.[17] Hızlı kentleşme, ülke nüfusunun kentlerde yaşayanlara oranını kırsal kesim aleyhine arttırırken, kentlerde yaşayanların sayısını da niceliksel olarak arttırmakta idi. Artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için çalışan sayısının da artması gerekiyordu. Bu özelliklerin yanı sıra, seçimlerle iş başına gelen belediye yöneticilerinin hem kendisini destekleyen seçmene hoş görünmek, hem de bir sonraki seçimlerde seçilme şansını arttırmak için, işçi çalıştırma istemi de belediyelerde çalışan işçilerin sayısal olarak artmasına neden olmuştur. Bu dönem işçi sayısının da arttığı bir dönem olmuştur.

1980 yılında İstanbul'da 15.000, Ankara'da 11.000, İzmir'de 9.000, Gaziantep'te 2.300, Mersin'de 2.000, Balıkesir'de 2.000, Kayseri'de 1.900 ve Konya'da 1.660 civarında işçi, belediyelerde çalıştırılmaktaydı.[18] İşçi fazlası gerekçe gösterilerek belediyelerde işçiler işten çıkarılmaya çalışılırken, öte yandan ihtiyaç olmasına rağmen bazı alanlarda gelir yetersizliği nedeniyle işçi istihdam edilememiştir. Örneğin 1976 yılında Ankara Belediyesi Temizlik İşleri Müdürlüğü'nde 2.350 işçi çalışmasına rağmen hizmetlerin yerine getirilebilmesi için 450 işçiye daha gereksinim duyulmaktadır.[19] Gelir yetersizliği nedeniyle personel istihdam

17 Korel GÖYMEN, *A.g.e.*, s. 2839; Yıldırım KOÇ, A.g.e., s. 182, 184.

18 Yıldırım KOÇ, *A.g.e.*, s. 184.

19 Vedat ÇANAKÇI, "Belediye Gelirleri Yasası Hemen Çıkmalıdır", *DBD Yayın Organı*, Şubat 1977'den aktaran Yıldırım KOÇ, *A.g.e.*, s. 185.

edememe sorunu 1960'lı yılların da sorunudur. 1960'lı yılların sonunda 154 küçük belediye üzerinde yapılan bir araştırmada belediye personelinin sayıca yetersiz olduğunu bildiren belediye oranı % 66.8'dir.[20] Belediye başkanlarını işe işçi almada sınırlayan bir yasal düzenleme, belediyelerdeki işçi ve memur sayısını sınırlayan bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. 3 Nisan 1930'da kabul edilen, bazı değişikliklere uğramasına rağmen hâlen yürürlükte olan, 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 117. maddesinin 16. bendine göre "Belediye bütçesinden tediye edilecek olan maaş ve ücretler yekunu senevi varidatın azami % 30'unu tecavüz edemez. Görülen ihtiyaca göre ve Dahiliye Vekaletinin müsaadesiyle bu miktar arttırılabilir". Böylece belediyelerde gelirlerin artışına ya da azalışına bağlı bir istihdam olanağı yaratılmış olunmaktaydı. Türkiye'de ise belediye gelirleri esas olarak merkeze bağımlı bir sistem olup, belediye gelirleri devlet gelirlerinden alınan paylar, belediyelerin öz gelirleri, devletin belediyelere yardımları, olağanüstü gelirler ile para cezaları, ücret, kira vb gelirlerden oluşmaktadır.[21]

1923-1945 döneminde memurların ücret açısından durumu işçilerden daha iyidir. Memurların 1929 yılında ulusal gelirden aldıkları pay % 5.2 iken, 1939'da bu pay % 9.1'e yükselmiştir. Savaş dönemi sonunda ise % 8.2'ye düşmüştür. Savaş dönemi boyunca işçiler daha da yoksullaşırken memurların durumlarının bozulmadığı söylenebilir.[22] Ayrıca bu dönemde memurların toplumda özel bir saygınlığı da bulunmakta; giyinişleri, davranışları, sosyal değerleri ve mali statüleriyle memurlar gıpta edilen kişiler özelliği taşımaktadırlar. Tüm bu özellikler bu dönem boyunca hem belediyelerde sendikalarda örgütlenecek işçi sayısını kısıtlıyor, hem de sınıf bilincinin oluşumunu engelliyordu. Bu özellikler nedeniy-

20 Ruşen KELEŞ, Cevat GERAY, *Personelinin Gözüyle Küçük Belediye Sorunları*, TODAİE Yayını, Ankara, 1969, s. 52.

21 Ruşen Y. KELEŞ, "Belediye Gelirleri", *Amme İdaresi Dergisi*, C: 20, Sayı: 4, Aralık 1987, s. 66.

22 Yüksel AKKAYA, "Kamu Çalışanlarının Örgütlenme Gerekliliği", *21. Yüzyılda Nasıl Bir Kamu Yönetimi Sempozyumu*, TODAİE, 7-9 Mayıs 1997, Ankara.

le aşağıda da belirtildiği gibi, belediye çalışanları örgütlenme ve eylemlilik açısından işçi hareketleri içinde bir varlık gösterememişlerdir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra iş kanununun hazırlık çalışmalarına girişilmiş; 1936 yılında kabul edilen İş Kanunu'na kadar, 1924, 1927, 1929, 1932 ve 1934 yıllarında, beş iş kanunu tasarısı hazırlanmıştır. Ancak, hem dönemin ekonomik ve sosyal politikasında meydana gelen değişmeler, hem de sendikaların cılız kalması ve güçlü bir işçi sınıfının henüz kendisini gösterememesi nedeniyle, bu tasarılar yasalaşamamıştır.[23] Çalışma ilişkilerini düzenleyen kapsamlı bir yasa çıkarılamamış ya da çıkarılmamış olsa da, 1923-1936 döneminde çalışma hayatına ilişkin doğrudan ve dolaylı düzenlemeler, bir yandan düzenleyici ve koruyucu, diğer yandan yasakçı ve baskıcı özellikler taşımaktadır.[24]

1930'lu yıllarda ekonomik alanda devletçilik politikasının benimsenmesi, siyasal yaşamda sınıf savaşını önleme çareleri aranarak, ülkedeki tüm bireyleri kucaklayacağı belirtilen tek partili otoriter bir rejimin sürmesi, devleti çalışma hayatı ve ilişkilerinin tek düzenleyici ve otoriter aktörüne dönüştürmüştür. Ancak, 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu, toplu iş ilişkilerinde devlete tek taraflı düzenleyici bir rol tanımakta, sendikalardan söz etmemekte, iş yasası kapsamına giren alanlarda grevi açıkça yasaklamaktaydı. Böylece 1909 tarihli TEK'in grev ile ilgili düzenlemeleri yürürlükten kaldırılarak, grev özgürlüğüne de son verilmiş olunuyordu. Grev yasağı, 1938 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle "sınıf esasına dayalı cemiyet kurma" yasağı ile desteklendi, böylece 1938 yılından itibaren, bu yasağın kalktığı 1946 yılına kadar, TEK'in kapsamı dışındaki alanlarda da sendika kurmak da yasaklanmış oldu.

Çalışma hayatını düzenleyen bu yasaların yanı sıra belediye-

23 Metin KUTAL, "İş Yasası'nın 50. Yılında Çalışma Mevzuatımızın Gelişmesine Kısa Bir Bakış", *İktisat ve Maliye*, C: 33, Sayı: 2, 1986, s. 70.

24 Mesut GÜLMEZ, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, TODAİE Yayını, Ankara, 1991, s. 389.

lerde çalışanların önemli bir kesiminin işçi statüsü yerine memur statüsüne tabi tutulmaları nedeniyle, işçi sayısı da sınırlanmış, böylece sendikal örgütlenmenin nesnel temelleri iyice zayıflatılmış, sayıları sınırlı olan işçilerin örgütlenmesine yasaların da olanak tanımaması nedeniyle, bu alanda sendikalar kurulamamıştır. Belediye işçilerinin eylemleri açısından bakıldığında, bu dönemin oldukça ölü bir dönem olduğu, eldeki bilgilere göre kayda değer bir eylemin yaşanmadığı görülmektedir. 1923-1946 dönemi, çalışanlarının önemli bir kesiminin memur statüsüne tabi tutularak sayısal açıdan sınırlandırıldığı, buna ek olarak mevcut belediye işçilerinin yasaklar nedeniyle örgütlenme olanağından yoksun bırakıldığı, bu nedenle işçilerin bir birikim olanağına sahip olmadığı ya da olamadığı, eylemlilik açısından ise bir sonraki döneme deneyimin taşınamadığı ölü bir dönemdir.

Siyasal alanda çoğulculuğun benimsenmesinin yanı sıra 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda bir değişiklik yapılarak sınıf esasına göre dernek kurma yasağı kaldırılmış, böylece işçilere sendika kurma hakkı tanınmıştır. Yasağın kaldırılmasından hemen sonra kurulan sendikalar, devleti bu alana ilişkin özel bir yasa çıkarmaya itti. Böylece, 1947 yılında çıkarılan 5018 sayılı "İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun" ile işçilerin örgütlenmesinin belli bir düzen ve kontrol altında tutulması amaçlandı. TBMM tutanaklarına da yansıdığı gibi "Türkiye'ye yakışacak ve Türk rejiminin hürriyet zihniyetine yakışacak olan" sendikaların kurulması hedeflendi.[25] Sendikalar, böylece, kaynağını yasalardan alan, devletçe yaratılmak istenen, temsil edecekleri çıkarların yapılanma ve ifade süreçlerinde denetimlere tabi olan korporatist örgütler olarak düşünülmekte, böyle bir kimliğe büründürülmek istenmektedir.

Grev hakkı ile donatılmamış sendikalar asıl faaliyetlerinden yoksun bırakılmış, üyelerinin çıkarlarını savunmada etkisiz kılınmış, devlete bağımlı, mali açıdan zayıf, çok sayıda ve birbiriyle re-

25 TBMM, *Tutanak Dergisi*, C: 4, 1947, s. 301-302.

kabet eden küçük, yerel düzeyde bir sendikacılık özendirilmiştir. Yasanın sendikalara tanıdığı faaliyetlerin bir kısmı hastalık, işsizlik ve ölüm risklerinin sendikaların kuracağı yardımlaşma sendikalarınca karşılanması, sağlık kuruluşları kurmak ve işletmek gibi faaliyetler olup, daha çok devletin ya da sosyal güvenlik kurumlarının yapması gereken faaliyetlerdir. Sendikalar, 25 Ocak 1950 tarihinde 5518 sayılı yasa ile 3008 sayılı İş Kanunu'nda yapılan değişiklik sonucunda işverenle toplu iş uyuşmazlığı çıkarmak ve işçiler ile işverenler arasındaki toplu iş uyuşmazlığına aracılık etmek hak ve yetkisine sahip olduktan sonra, dernek kimliğinden sıyrılıp sendika kimliğine kavuşmaya başlamışlardır. [26]

Örgütlenme açısından önlerinde sendika kurma yasağı kalkan belediyelerde çalışan işçileri kurduğu ilk sendikalar, 1947 yılında Ankara'da kurulan "Ankara Motorlu Taşıt Garaj İşçileri Sendikası", 1949 yılında İstanbul'da kurulan "Elektrik, Gaz ve Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası" ve 1950 yılında İzmir'de kurulan "Taşıt İşçileri Sendikası"dır.[27] Bu sendikalar belediyelerde kurulan ilk işçi örgütleri olmaktadır. Bunlar daha önce belediye memurları ve işçilerinin kurmuş oldukları yardımlaşma derneklerinin oluşturdukları bir birikimin ürünü olarak göze çarpmaktadır. 1942 yılında Ankara'da kurulmuş olan "Ankara Elektrik ve Hava Gazı İşletme Müessesi Memur ve Daimî İşçileri Yardımlaşma Cemiyeti," "Ankara Elektrik, Havagazı ve Otobüs İşçileri Sendikası"nın, İzmir'de 1946 yılında kurulan "ESHOT Umum Müdürlüğü Memur ve Müstahdemleri ve

26 Yüksel AKKAYA, *Neo-Korporatizm ve Türkiye'de Sendikacılık*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, İstanbul, 1996, s. 191-194.

27 Bunları izleyen diğer önemli sendikalar ise 1951 yılında kurulan Ankara'daki "Elektrik, Havagazı ve Otobüs İşçileri Sendikası", İstanbul'daki "Su İşçileri Sendikası", İzmir'deki "Elektrik, Su, Havagazı, Otobüs, Troleybüs ve Tramvay İşçileri Sendikası", 1953 yılında Gaziantep'teki "Elektrik, Su Motor ve Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası", İzmir'deki "Ege Bölgesi Belediye ve Kurumları İşçileri Sendikası", 1954 yılında Diyarbakır'daki "Motorlu Taşıt ve Her Nevi Makine Garaj İşçileri Sendikası", "Ceyhan'daki "Ceyhan Motor ve Motorlu Vasıtalar İşçileri Sendikası" ve Adana'daki "Adana Kasap ve Belediye Kanarası İşçileri Sendikası"dır. Kemal SÜLKER, *Türkiye'de Sendikacılık Tarihi 1*, Bilim Kitabevi Yayınları, İstanbul 1987, s. 73-84.

Daimî İşçileri Yardım Derneği" de "İzmir Elektrik, Su, Havagazı, Otobüs, Troleybüs ve Tramvay İşçileri Sendikası"nın dernek şeklinde kurulmuş, sendikanın temelini oluşturan derneklerdir. Yine İzmir'de 1944 yılında kurulmuş olan "Belediye Memur ve Müstahdemleriyle Ailelerine Yardım Cemiyeti" bu türden bir dernek olarak kabul edilebilir.[28]

Ankara, İstanbul, İzmir gibi üç büyük kentin yanı sıra Adana, Gaziantep ve Diyarbakır gibi daha küçük kentlerde de belediye işçileri örgütlenmeye gitmişlerdir. Örgütlenme daha çok kent düzeyinde çeşitli mesleklerdeki işçileri kapsayan sendikalar şeklinde meydana gelmektedir. İş yerinin yanı sıra meslek sendikacılığını da temel alan bir örgütlenme göze çarpmaktadır. 1946-1962 döneminin sonuna gelindiğinde Ankara'da, İstanbul'da, İzmir'de, Tire'de, Eskişehir'de, Kayseri'de, Denizli'de, Balıkesir'de, Erzurum'da, Manisa'da, Konya'da, Malatya'da ve Trabzon'da elektrik, su, hava gazı, otobüs ve temizlik gibi işlerde çalışan işçiler örgütlerini kurdular. 1946-1962 döneminde bu sendikalar mahallî birlikler ve federasyonlara üye olmuşlar ama iş koluna yönelik bir merkezî sendika kurmamışlardır. 1962 yılında merkezî örgütlenmeye yönelmişler, bu dönemin iş kolu düzeyinde ilk merkezî örgütünü kurmuşlardır.

Ankara'da ve İstanbul'daki Belediye İşçileri Sendikaları Federasyonları 1962 yılı Nisan ayında birleşerek Türkiye Genel Hizmetler İşçileri Sendikası'nı (Genel-İş) kurdular. Böylece her iki federasyona üye sendikalar Genel-İş'in şubesine dönüşmüş, dağınık güçsüz sendikacılık yerine Türkiye çapında faaliyette bulunan iş kolu sendikasında bir araya gelerek daha güçlü bir sendikacılık dönemi başlamıştır. 1951 yılında sayıları binler ile ölçülen sendikalı işçilerin sayısı, 1963'te yirmi bine yaklaşmıştır. 1950 yılında

28 Bu türden belediye çalışanları dernekleri için şu kaynaklara bakılabilir: M. Şehmus GÜZEL, *Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi (1940-1950)*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Siyaset ve İş Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, 1982; Yıldırım KOÇ, "1947 Yılında Sendika-Dışı İşçi Örgütlenmeleri", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı: 108, 1989.

belediyelerde "ücretli daimî hizmetli" ile "geçici hizmetli" statüsünde çalışanların toplam sayısı 11.983 iken, 1963 yılında bu sayı 30.000 civarındadır.[29] Sendikal örgütlenmeye geç de başlamış olsalar, belediye çalışanları örgütlenme açısından ortalamanın üstünde bir gelişme göstererek, dönemin sonunda Türkiye'nin en örgütlü kesimlerinden biri haline gelmişlerdir.

1960'lı ve 1970'li yıllar, belediye işçilerinin sendikal örgütlenmede hem merkezîleştiği, hem de oran olarak dönemin sonunda tüm işçileri kapsayacak bir düzeye ulaştığı yıllar olmuştur. 1962 yılında kurulan ve Türkiye çapında faaliyet gösteren Genel-İş'in 1966 yılında Ankara, Adana, Afyon, Antalya, Aydın, Batman, Bitlis, Bursa, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Düzce, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Eskişehir, Gaziantep, İskenderun, Isparta, İstanbul, İzmir, İzmit, Karabük, Kars, Kayseri, Kırıkkale, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Mersin, Nazilli, Ödemiş, Sakarya, Samsun, Siirt, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Urfa, Uşak ve Yozgat'ta şubeleri bulunmaktaydı.[30] Belediye çalışanlarına yönelik kurulmuş olup mahallî veya ülke çapında faaliyette bulunan sendika sayısı 1963'te 28, 1968'de 23 ve 1972 yılında 32 idi. 1977 yılında ise 20'si Türkiye çapında, 30'u mahallî çapta toplam 50 sendika faaliyette bulunmaktaydı.[31] Bu sendikaların içinde en önemlileri, 1962 yılında kurulup 1975 yılına kadar Türk-İş'e, 1976'dan sonra DİSK'e üye olan Genel-İş ile 1975 yılında kurulup daha sonra Türk-İş'e üye olan Türkiye Belediye Hizmetleri İşçi Sendikaları Federasyonu'dur (BİF). Ancak sendikal örgütlenmede dahil olunan iş kolları itibariyle bir dağınıklık söz konusuydu. Belediyelerin taşıma servislerinde çalışanlar kara taşımacılığı; elektrik, gaz ve su işlerinde çalışanlar enerji iş kolunda; belediye hastanelerinde çalışanlar da sağlık iş kolunda örgütlenmekteydi. İşkolları Yönetmeliği'nin doğur-

29 Yıldırım KOÇ, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, Ataol Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 184.

30 Türk-İş, *Üye Kuruluşlar Listesi*, Türk-İş Yayınları 56, Ankara 1966, s. 47-60.

31 *Türkiye'de Sendikacılık Ansiklopedisi*, C: 1, s. 455; Çalışma Bakanlığı, *Çalışma Dergisi*, Ankara, 1978, s. 172-173.

duğu sorun 1974 yılında yapılan bir değişiklik ile giderilmiş, böylece belediyelerde farklı alanlarda çalışan işçilerin, sağlık kuruluşlarında çalışanlar hariç, tek bir iş kolu olarak genel işler iş kolunda örgütlenmeleri sağlanmış oldu.

1980 yılına gelindiğinde Türkiye işçi sınıfında olduğu gibi belediye işçilerinde de siyasal bir bölünmüşlük içindeydi. Türk-İş ve DİSK'ten sonra kurulan MİSK ve Hak-İş de belediye işçileri içinde milliyetçi ve dinsel temelde örgütlenmeye çalıştılar, ancak önemli bir gelişme gösteremediler. 1979 yılında Çalışma Bakanlığı, belediye çalışanlarının büyük bir çoğunluğunu oluşturduğu genel işler iş kolunda 144.113 işçi olduğunu, bunun da 76.755'inin Genel-İş Sendikası'na, 21.287'sinin de BİF'e üye olduklarını tespit etmiştir.[32]

III. 1946-1962 Dönemi

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra esen demokrasi rüzgârları Türkiye'yi de etkilemiş, siyasal alanda çoğulculuk benimsenmiştir. Türkiye'de, 1963 yılına gelinceye kadar, belediye meclisleri ve başkanları, kendi üyeleri arasından ya da dışardan seçilebilmekteydi. Seçilen belediye başkanının göreve başlayabilmesi, vesayet orunlarının onayına bağlı bulunuyordu. 19.7.1963 tarih ve 307 sayılı yasanın çıkmasına kadar, belediye başkanlarının doğrudan doğruya halk tarafından seçilmesi benimsenmemişti.[33] Atama yolu ile belediye başkanı olmak yolu 1963 yılına kadar hep açık olmuş, genellikle valilikle belediye başkanlığı İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerde uzun süreler bir kişide toplanmıştır.

1957 yılında seçimle iş başına gelen belediye başkanları dönemi başlamıştır. 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesinden sonra ise üç yıl süre ile belediye başkanlığını atanmış kişiler, çoğunlukla valiler ve kaymakamlar, yapmıştır.[34] Atama ile göreve getirilen beledi-

32 Yıldırm KOÇ, *A.g.e.*, s. 195-196.

33 Ruşen KELEŞ, *A.g.e., s.* 214-215.

34 Fehmi YAVUZ, Ruşen KELEŞ ve Cevat GERAY, *Şehircilik Sorunlar-Uygulama ve Politika*, Ankara Üniversitesi SBF Yayını, Yayın No: 358, Ankara, 1973, s. 542.

ye başkanları, özellikle valilerden oluşanlar, seçmen baskısı altında olmadıklarından gerek istihdamın, gerekse ücretlerin belirlenmesi açısından seçimle işbaşına gelenlere göre daha katı davranma olanağına sahiptiler. Seçimle iş başına gelme belediye başkanlarını baskı altında tutmuş, seçimle gelen yöneticiler kendi siyasal tercihleri doğrultusunda istihdam politikası izleme eğilimleri içine girmişlerdir. Böylece belediyelerde çalışanların sayısında artışlar yaşanmaya başlamıştır. 1950'li yıllarda hızlanan kentleşme süreci, artan nüfusun gereksindiği hizmetleri yerine getirmek için, daha fazla işçi istihdam etmeyi de beraberinde getirmiştir. Böylece çalışanların niceliksel artışı belediye işçilerinin örgütlenmesinin nesnel temelini de oluşturmuştur. Nitekim belediye işçileri ilk sendikalarını 1951 yılında İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlerde kurmaya başlamışlardır.

IV. Eylemlilik Düzeyi

1951 yılında örgütlenmeye başlayan işçiler, dönem boyunca işçi eylemleri açısından pek bir varlık gösterememişlerdir. Belediye işçilerinin tespit edilebilen ilk önemli grevi İzmir'de 1952 yılında ücretlerine zam isteyen temizlik işçileri tarafından gerçekleştirilmiştir.[35] İzmir temizlik işçilerinin 26 Şubat 1954 tarihinde, bu kez temizlik müdürünün işine son verildiği gerekçesi ile başlattıkları greve polis müdahale etmiştir.[36] 20.1.1955 tarihinde İstanbul'da Spor ve Sergi Sarayı'nda güreş yarışmalarına gelenleri çeşitli semtlere götürmeleri için görevlendirilen İETT otobüslerinin şoför ve biletçileri, Spor ve Sergi Sarayı'na biletsiz bırakılmayınca bunu protesto etmek için otobüsleri alıp gitmişler, çağrıya rağmen görevlerinin başına dönmedikleri gerekçesiyle greve gitmiş oldukları gerekçesiyle mahkemeye verilmişlerdir. İETT yö-

35 Tüm İktisatçılar Birliği, *Türkiye İşçi Sınıfı ve Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1976, s. 1952.

36 Kemal SÜLKER, *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976, s. 160.

netimi, otobüs şoförlerinin hizmet akdini sona erdirmiştir.[37] Basit bir tepkinin bile grev kabul edilip, eylemcilerin mahkemeye verilmesi, hizmet akitlerinin feshedilmesi, bu dönemin çalışanlarının ne denli zorluklarla karşılaşabileceklerini göstermesi bakımından ilginç bir özellik taşımaktadır. 1958 yılında İstanbul'da İETT işçileri yemeklerin bozuk olmasını protesto etmek için yemek boykotu yaptılar.[38]

1961 yılı belediye işçilerinin eylemlilik ivmesini arttırdığı yıl oldu. 1.3.1961 tarihinde Ankara Belediye Fen İşleri'nde çalışan 450 işçi, işten atılmalarını protesto etmek için, 25 Kasım 1961 tarihinde İzmir Belediye işçileri asgari ücretin yeniden ayarlanması için, 2.12.1961 tarihinde Ankara'da EGO iş yerinde çalışan 200 işçi İş Kanunu'nun uygulanmamasını, işçi haklarının verilmemesini protesto için yürüyüş yaptılar. Belediye işçilerinin 1961 yılında katıldıkları son eylem 31 Aralıkta İstanbul'da Saraçhane meydanında grev ve toplu sözleşme yasalarının çıkarılması için yapılan miting oldu. 1962, Reyhanlı Belediyesi (Hatay) ve İzmir Belediyesi temizlik işçilerinin greve gittikleri; Bursa Otobüs Atölyeleri işçilerinin direnişe, Buca Belediyesi Otobüs İşletmesi işçilerinin oturma grevine gittikleri bir yıl oldu.[39] Eylemlilik açısından bakıldığında 1961 ve 1962 yılları, özgürlüğün solunduğu dönem olarak işçi hareketleri açısından diğer dönemlere göre belediye işçilerinin oldukça hareketli olduğu yıllar özelliğini taşımaktadır. 1961 Anayasası'nın grev hakkını tanımasına rağmen henüz ilgili yasaların çıkmadığı 1962 yılında meydana gelen *de facto* beş grevin ikisi belediye işçileri tarafından gerçekleştirilmiştir.

1960 askerî müdahalesi ile DP iktidarına son verilirken, yeni Anayasa ile belediye başkanlarının halk tarafından seçimi esası benimseniyor (madde 116), işçilere de grev ve toplu sözleşme hakkı tanınarak (madde 46, 47) yeni bir dönem açılıyor, belediyeler-

37 *A.g.e.*, s. 166-167.

38 Tüm İktisatçılar Birliği, *A.g.e.*, s. 112.

39 *A.g.e.*, s. 114-115.

de çalışan işçiler için de işçi hareketleri açısından toplu sözleşmeli, grevli yeni bir dönem başlıyordu. 1963 yılında sendika hakkı, özgür toplu sözleşmecilik ve grev hakkı tanınarak uzun yıllardan beri devletin resmi düşüncesine egemen olan yasakçı felsefesi gerilerde bırakılmış, toplumun çağdaş olma istencinin güçlendirilmesinin yolu açılmıştır.[40] 1963 yılında yürürlüğe giren Sendikalar Kanunu, aynı yıl yürürlüğe giren Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu ile tamamlanıyordu. 274 sayılı Sendikalar Kanunu özgürlükçü, ilerici, çoğulcu ve düzenleyici iken, 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu bir rejim yasası özelliği taşımakta, lokavtı da bir hak olarak tanımaktadır.[41] Öte yandan, bu yasanın 20. maddesi belediyelerdeki "su, elektrik ve havagazı istihsal ve dağıtımı işlerinde" çalışanların grev yapmasını yasaklayarak işçilerin bir kesimini yasal grev hakkından yoksun bırakıyordu. Yasal düzenlemelerden kaynaklanan bu durum, bu işlerde çalışanları grev dışı diğer eylem biçimlerine başvurmaya itecek, böylece dolaylı olarak işçi hareketlerinin çeşitliliğine yol açacaktır. İşçi eylemlerinin biçimini belirleyen bir diğer düzenleme ise, Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun 19. maddesince toplu iş sözleşmesi ile kazanılmış hakların verilmemesi durumunda sendikanın hak grevine gidebilmelerine olanak tanınmasıydı. Böylece toplu pazarlık süreci dışında da greve gidebilme olanağı tanınmış oluyordu. Bu durum ise sendikal eylemlilikte greve başvurma nedenlerini çoğaltmaktaydı.

Cumhuriyet Tarihi boyunca, belediyelerin toplam gelirleri içinde öz gelirler ortalama % 45, genel bütçe ve vergi gelirleri tahsilatından alınan paylar % 36, ve yardım-borçlar ise % 19 oranlarında yer tutmuşlardır.[42] Belediyelerin toplam gelirleri yılda ortalama % 28 oranında bir artışla, genel bütçe gelirlerinin yılda ortala-

40 Cahit TALAS, *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992, s. 146.

41 *A.g.e.*, s. 156, 172.

42 Birgül GÜLER, "Belediye Gelirlerinin Yapısı: 1925-1989", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C: 3, Sayı: 1, Ocak 1994, s. 21.

ma % 23'lük artışından yüksek olmuştur. Belediye gelirlerinden öz gelirler yılda ortalama % 34 artarken, paylar % 47, yardım-borçlar % 100 artmıştır. Transferler belediye gelirleri içinde önemli bir yer tutmaktadırlar.[43] 1950-1960 döneminde belediyeler, genel bütçe gelirlerinin % 12.3'üne sahipken bu oran 1961-1970 döneminde ortalama % 7.7 olarak gerçekleşmiştir. 1970'li yıllarda ise bu oran ortalama % 5 civarındadır.[44] 1961-1970 döneminde belediye gelirlerinin % 50'lik bölümü yerel gelirlerden, % 31'i ulusal gelir paylarından ve geriye kalan % 19'u merkezî yönetimden gelen yardım ve borçlardan oluşmaktadır.

Belediyelerin gelir yapısında 1970'li yıllarda değişme olmuş, öz gelirler ilk kez 1970-1980 döneminde 1/3 düzeyine düşmüştür. Bu dönem yardımlar, paylara paralel olarak ve sürekli artan bir gelir grubu olmuştur.[45] Belediyelerin öz gelirleri ve devletten aldıkları paylar ve bunların artış düzeyi hem çalıştırılacak personel sayısını belirlemek açısından, hem de çalıştırılan işçilerin ücretlerinin ödenmesi açısından önemli bir özellik taşımaktadır. Merkezî hükûmete bağımlılık, merkezî hükûmette yer alan siyasi parti ve belediye başkanlığını elinde bulunduran parti arasındaki uyumluluk ya da zıtlık gelir aktarımı açısından kolaylık ya da zorluk sağlamaktadır. Bunun ne derecede gerçekleştiğini izleyen bölümlerde tartışıp, işçi hareketleri ile devletten alınan gelirlerin payları arasında bir ilişki olup olmadığını, merkezî hükûmette ve belediyelerde iktidarda bulunanların aynı partiden olup olmamalarına bağlı olarak işçi eylemlerinin yoğunlaşıp yoğunlaşmadığını ortaya koymaya çalışacağız. Ama önce belediye işçilerinin örgütlenme düzeyini açıklamak gerekmektedir.

1960'lı yıllar, belediyelerde işçiler ile işverenlerin yeni döneme alışmaya çalıştıkları yıllar oldu. İşverenler toplu pazarlıklardan kaçınmaya çalışırken belediye işçileri de sendikaları aracılı-

43 *A.g.e.*, s. 21-22.

44 *A.g.e.*, s. 23-24.

45 *A.g.e.*, s. 24.

ğı ile toplu iş sözleşmeleri yapmaya çalışıyordu. Diğer sektörlerde son ana kadar süren pazarlıklar greve gidilmeden anlaşma ile sonuçlanırken yer yer de greve gidilmekteydi. Belediyelerde ise bu görüşmeler her yıl artan bir miktarda grev ile sonuçlanmaktaydı. 1963 yılında 1 olan grev sayısı, 1964'te 2'ye, 1965 ve 1966'da 4'e, 1967'de 8'e, 1968'de 7'ye yükseldikten sonra 1969'da 4'e inmiştir. 1963-1971 döneminde genel işler iş kolunda meydana gelen 42 grevin 39'u belediyelerde meydana gelmiştir. Bu dönem boyunca belediye işçilerinin gerçekleştirdikleri grevler, Türkiye'deki grevlerin % 6.95'ini oluşturmaktadır. Dönem boyunca grevlerden sonra yoğun olarak başvurulan bir diğer eylem biçimi ise miting ve yürüyüşler idi. 1963-1971 döneminde 12 kez miting ve yürüyüş yapılmış; 1 kez açlık grevi; 1 kez oturma grevi; 1 kez işgal; 2 kez protesto, 3'er kez direniş ve boykot; 4 kez iş yavaşlatma; 4 kez hız kesme ve 5 kez de iş bırakma eylemi olmak üzere toplam 36 grev dışı eylem gerçekleştirilmiştir ki bu grev dışı eylemler açısından bakıldığından Türkiye'de bu dönem için tespit edilebilen eylemlerin (200) % 15.6'sını oluştırmaktadır. Belediye işçilerinin başvurdukları eylemler kendi içinde değerlendirildiğinde grevler toplam eylemlerin % 52'sini oluşturmaktadır. Grevler ve grev dışı eylemler başa baş gitmektedir. Aynı dönemde Türkiye'de grevlerin toplam eylemlere oranı ise % 73.2'dir. Belediye işçilerindeki grev ve grev dışı eylemlerin başa baş gitmesi, toplu pazarlık süreçlerinin grev dışı eylemler ile desteklenmesi ve toplu iş sözleşmesi hükümlerinin uygulanmamasının protesto edilmesinden kaynaklanmaktadır. Belediye işçileri grevler ile yetinmemekte, haklarını kazanmak ve kazanılmış hakları savunmak için daha fazla çaba sarfetmektedirler.

Grev ve grev dışı eylemlerin toplamı açısından bakıldığında, bu dönem boyunca meydana gelmiş bu türden eylemlerin % 9.8'i, yani yaklaşık her eylemden biri, belediye işçileri tarafından gerçekleştirilmiştir. Belediye işçilerinin Türkiye'deki SSK'lı işçilerin yaklaşık % 4'ünü oluşturduğu da göz önünde tutulduğunda, bu dönem boyunca belediye işçilerinin ne denli hareketli olduğu daha

iyi anlaşılmış olur. 1963-1971 yılında kamu kesiminde meydana gelen 168 grevin 39'u (% 23.2) belediyelerde meydana gelmiştir, bir başka ifadeyle her beş grevden biri belediyelerde meydana gelmektedir. Kamu ve özel kesim birlikte değerlendirildiğinde bu dönem belediyelerde gerçekleştirilen grevler, toplam grevlerin % 6.95'ini oluşturmaktadır. İşkolları açısından değerlendirildiğinde gıda (% 35.2) iş kolundan sonra ikinci sırayı almaktadır. Ayrıca örgütlenmeye geç başlamış, bir birikimi olmayan belediye işçileri, grevler açısından 1963-1971 döneminde, madencilik (16 grev), dokuma (30 grev) gibi çok eskiden beri örgütlü, işçi hareketleri açısından bir birikimi olan sektörlerden daha hareketli görünmektedir.[46]

1963-1971 döneminde belediye gelirleri içinde belediyelerin öz gelirleri düzenin kurulup oturtulmaya çalıştığı 1920'li ve 1930'lu yıllardan sonra, oransal olarak en yüksek düzeyde gerçekleştiği bir dönemdir (% 53.03). Bunun yanı sıra 1963-1971 dönemi belediye gelirlerinin en az arttığı bir dönem olma özelliği taşımaktadır. 1962 yılında % 0.23 olan yıllık artış, 1963'te % 0.02, 1964'te % 0.10, 1965'te % 0.13, 1966'da % 0.21, 1967'de % 0.07, 1968'de % 0.13, 1969'da % 0.10 ve 1970'te % 0.09 olarak gerçekleşmiştir[47]. Bu dönemdeki grev yoğunluğu ile belediye gelirlerinin arasında doğrusal bir ilişki kurmak zor görünmektedir. Örneğin gelir artışlarının en az olduğu 1967 ve 1970 yılları grevlerin yoğun olduğu yıllar olurken (toplam 11 grev), gelirin dönem içinde daha fazla arttığı 1966 ve 1968 yıllarında da yoğun grevler yaşanmaktadır (toplam 11 grev). Belediye bütçeleri içinde personel giderleri açısından durum değerlendirildiğinde, 1970 yılındaki % 16.5'lik payın bir sonraki dönemlere göre en düşük pay olduğu görülmektedir.[48] Bu dönemin grev nedenlerinin başında gelir yetersizliği ve belediyelerin yeni sendikalı, grevli toplu sözleşmeli döneme uyum sağlamasındaki zorluklar gelmektedir. Bu döneme kadar ücret artış-

46 Çalışma Bakanlığı, *Çalışma Dergisi*, No: 4, Ankara 1972.

47 Birgül GÜLER, *A.g.e.*, s. 35-37.

48 Ruşen KELEŞ, *Yerinden Yönetim ve Siyaset*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 322.

larını ve çalışma ilişkilerini diledikleri gibi belirleyen belediyeler, bu yetkilerini işçiler ve işçi sendikaları ile paylaşmakta zorlanmıştır. Grevlerin büyük çoğunluğunun İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlerin dışında meydana gelmesi de bir bakıma bunun bir göstergesidir.

Grevlerin en yoğun yaşandığı 1967 ve 1968 yılları ile grev dışı eylemlerin yoğun yaşandığı 1970 yılında Adalet Partisi, 1971 yılında da Mart ayına kadar Adalet Partisi, Mart ayından sonra N. Erim Başbakanlığındaki sağ hükûmetler iktidardadır.

Belediye işçilerinin grevleri iller itibariyle değerlendirildiğinde en hareketli işçilerin Adana'da olduğu görülmektedir. Adana'yı, Ankara, Bursa, Denizli, ve İzmir izlemektedir. Kentlerin yanı sıra Gölcük ve Bandırma gibi ilçelerde de grevlere başvurulduğu görülmektedir. 1963-1971 döneminde toplam 17 ilde greve gidilmiştir. Grev dışı eylemlerde ise başı Ankara çekmekte onu İstanbul ve Adana izlemektedir. Grev dışı eylemlerin de büyük bir çoğunluğu grevlerin yaşandığı kentlerde meydana gelmiştir. Bu dönem boyunca grevlere yaklaşık 11.000 belediye işçisi katılmış olup, bunların da yaklaşık % 30'unu Ankara Belediyesi işçileri oluşturmaktadır.

1972-1980 dönemi hem belediyeler, hem de işçi hareketleri için yeni bir dönem özelliği taşımaktadır. 1973 yılı belediye seçimlerini nüfusu 200.000'den büyük yerleşmelerin ikisi dışında tamamını sol parti (Cumhuriyet Halk Partisi) kazandı. Benzeri durum 1977 seçimlerinde de yaşandı. Ancak ülke iktidarı bu dönem sağ partilerde kaldı. İktidardaki sağ partiler, mali ve yönetsel olarak merkeze bağlı bulunan, özellikle büyük kent yönetimleri üstünde tüm baskı olanaklarını kullanarak, onları başarısızlığa uğratmak istedi.[49] Merkezî hükûmetin sol belediyeler üzerinde yarattığı mali ve yönetsel baskı belediyelerde çalışanları doğrudan etkiledi. Seçimle iş başına gelen belediye başkanları bir yandan seçmenlerine istihdam yaratma baskısı ile karşı karşıya kalırken, öte yandan mali yetersizlikler nedeniyle istihdam ettiği çalışanlarının üc-

49 İlhan TEKELİ, *Belediyecilik Yazıları*, IULA-EMME Yayını, İstanbul, 1992, s. 27.

retlerini ödeyememe ve zam taleplerini karşılayamama durumuyla karşı karşıya kaldı. Kuşkusuz tüm bu sorunlar, bir önceki dönem örgütlenme düzeyini yükseltmiş, bir deneyim kazanmış olan belediye işçileri için, seçtikleri belediye yönetimlerine karşı da olsa mücadelenin nedeni oldu.

1972-1980 döneminde belediyelerde gerçekleştirilen grev sayısı 90 olup, yıl başına düşen ortalama grev sayısı 10'dur. Bir önceki dönem olan 1963-1971 döneminde ise toplam 33 grev gerçekleştirilmiş olup yıl başına düşen ortalama grev sayısı 3.6'dır. 1972-1980 döneminde bir önceki döneme göre grevlerde yaklaşık üç katlık bir artış gerçekleşmiştir. 1972-1974 döneminde toplam 9 grev gerçekleşmiş olup yıl başına düşen ortalama grev sayısı yaklaşık 3'tür. Bu dönem 1963-1971 dönemi ile bu açıdan bir benzerlik göstermektedir. 1960'lı yılların sonunda belediye işçilerindeki grev eğilimdeki yükseliş 1970'li yılların başında yerini bir düşüşe bırakmıştır. 1972-1974 dönemi Türkiye genelinde de grev eğiliminin düştüğü bir dönem özelliği taşımaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri 1971-1973 döneminde çok partili siyasetin (parlamentonun değil) fiilen askıya alınmasıdır. 12 Mart 1971 askerî müdahalesi ile toplumsal, ekonomik ve siyasi alanlarda muhafazakâr bir yapıda rejim pekiştirilmek istenmiştir. Öğrenciler, işçiler ve köylüler tarafından girişilen hak arama mücadelelerine sıcak bakılmamış, bunlara karşı olunduğu açıkça dile getirilmiştir.

1973 seçimlerinden sonra, 1974 yılında ömrü 9 ay sürecek olan CHP-MSP hükûmeti kurularak yeni bir dönem başladı. 1974 yılı aynı zamanda Kıbrıs sorununun da yaşandığı yıl oldu. Kıbrıs sorununun yaşandığı dönem sendikalar hükûmete destek olmak amacıyla mümkün olduğunca greve gitmekten kaçındılar. Ayrıca 1973'teki yerel seçimlerde nüfusu 200.000'den büyük olan yerleşim alanlarında belediye seçimlerini kazanan CHP, 1974 yılında kurulmuş olan karma hükûmetin büyük ortağıdır. Partisinin belediye başkanlarının merkezî hükûmetten taleplerini karşılayabilecek bir konumdadır. 1970'li yılların ilk yarısı, 1960'lı yılların

sonu ile karşılaştırıldığında grev dışı eylemler açısından da durgun bir dönem özelliği taşımaktadır. 1972-1974 döneminde 2'si direniş olmak üzere toplam 4 grev dışı eylem gerçekleştirilmiştir. 1975 yılı hem Türkiye genelinde hem de belediyelerde işçilerin eylemlilik açısından canlanmaya başladığı yıl olmuştur. 1975 yılında belediye işçileri bir önceki yılda olduğu gibi 4 kez greve başvururken, grev dışı eylemlerde 1972-1974 dönemine göre önemli bir artış olmuştur (3 direniş, 1 işgal, 2 iş bırakma). 1975 yılı Milliyetçi Cephe'nin (AP-MSP-CGP-MHP-Bağımsızlar) iktidarda olduğu ilk yıldır. Belediyelerde solun merkezî hükûmette, sağın yönetimde olduğu ilk yılda belediyelerde işçi eylemlerinde de bir hareketliliğin başladığı görülmektedir. 1975 yılında başlayan bu hareketlilik, 1976'da ve izleyen yıllarda artarak sürdü. 1976'da 7 kez greve gidilirken, 10'u direniş olmak üzere toplam 15 kez de grev dışı eyleme başvuruldu.

1975 yılına kadar Türk-İş bünyesinde yer alan ve belediye işçilerinin çok büyük çoğunluğunu bünyesinde toplayan Genel-İş Sendikası, 1975 Ağustosunda yapılan genel kurulda Türk-İş'ten ayrılma kararı aldı ve 1976 yılı Haziranında yaptığı olağanüstü genel kurul kararı ile DİSK'e katıldı. 1976 yılında Genel-İş'in üye sayısı 130.000 idi, bunun da 83.000'ini belediyelerde çalışanlar oluşturmaktaydı.[50] Üye sayısı açısından, Genel-İş, Tek Gıda-İş'ten sonra, TEKSİF ile birlikte Türkiye'nin bir diğer büyük sendikası olma özelliğini taşıyordu. Türk-İş'ten ayrılıp, daha mücadeleci bir özellik taşıyan, kitle ve sınıf sendikacılığını benimsemiş olan DİSK'e üye olan Genel-İş için, dolayısıyla belediye işçileri için, yeni bir dönem başlıyordu. 1977-1980 döneminde 70 kez greve, 43 kez direnişe, 12 kez iş bırakmaya, 5 kez de diğer grev dışı eylemlere başvurulması bunun en önemli göstergesi olmaktadır. 1977-1980 döneminde kamu kesiminde meydana gelen 132 grevin yarısından fazlası (yaklaşık % 53'ü) belediyelerde gerçekleştirilmiştir. Bu dönem, grevler kadar grev dışı eylemlerden en radikali olan direniş-

50 *Türkiye'de Sendikacılık Ansiklopedisi*, C: 1, s. 450.

ler de önem taşımaktadır. Bu eylemlerin temel nedeni ise toplu iş sözleşmesinden doğan hakların verilmemesi ve ücret sorunudur.

Kamu ve özel kesim birlikte değerlendirildiğinde belediye işçileri imalat sanayi işçilerinden sonra en hareketli kesimi oluşturmaktadır. 1963-1971 dönemi ile karşılaştırıldığında 1972-1980 döneminde belediyelerdeki işçi eylemlerinin daha geniş alanlara yayıldığı, Türkiye'nin pek çok yerinde belediye işçilerinin grev ve grev dışı eylemlere katıldığı görülmektedir. Grev ve grev dışı eylemlerde bu kez başı İzmir, İstanbul, Ankara ve Bursa gibi büyük belediyeler çekmektedir. 1963-1971 döneminde greve katılan belediye işçisi sayısı 10.000 civarında iken, 1972-1980 döneminde greve katılan işçi sayısı ise yaklaşık 45.000'dir.[51]

1972-1980 dönemi grevler kadar direnişlere de başvurulan bir dönem olma özelliği taşımaktadır. Özellikle 1976, 1977, 1978 ve 1979 yılları yoğun bir şekilde direnişlere başvurulan yıllardır. Siyasal ve toplumsal bunalımın derinleşerek yaşandığı 1980 yılı ise grev dışı eylemlerin terk edilip grevlerle yetinilen bir yıl olmuştur. Bunda sıkıyönetim uygulamasının önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu grevlerin önemli bir kısmı ise 12 Eylül askerî müdahalesinden iki gün sonra MGK kararı ile durdurulmuştur (Tuzla, Elbistan, Isparta, Kozlu, İzmir ve Gültepe belediyeleri grevleri).

1979 ve 1980 yıllarının bir diğer özelliği ise bakanlar kurulu kararı ile sürmekte olan grevlerin ülke sağlığını tehdit ettiği gerekçesiyle ertelenmesidir. 1979 yılında 5, 1980 yılında 3 grev ertelenmiştir. Daha önce ilk kez 1972 yılında Kayseri Belediyesi'ndeki grev ülke sağlığı, 1974 yılında da Ankara Belediyesi'ndeki grev Kıbrıs Harekâtı gerekçe gösterilerek ülke güvenliği nedeniyle bakanlar kurulu kararı ile ertelenmiştir. Bunların dışında 1974 yılında

51 Belirtilen veriler şu kaynaklardan yararlanılarak elde edilmiştir: Petrol-İş, *1993-1994 Yıllığı*, Petrol-İş Yayını, Yayın No: 36, İstanbul, 1995; Yıldırım Koç, *A.g.e.*; M. Şehmus GÜZEL, "Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: 7, s. 1870-1871; TİB, *A.g.e.*; Tunç TAYANÇ, *Türkiye'de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980)*, Türkiye Denizciler Sendikası Yayını, İstanbul, 1987; Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, *İşçi Eylemleri Listesi*, (Türkiye'de Sendikacılık Ansiklopedisi için derlenmiş, yayınlanmamış veriler).

İzmir Belediyesi işçilerinin, 1975'te de İstanbul'da İETT işçilerinin grevleri sıkıyönetim komutanlıkları kararı ile yasaklanmıştır.[52]

V. Belediye Yönetimleri ile İlişkiler

Belediye işçileri ile ilgili bir diğer önemli olgu ise bu işçilerin 1963-1971 döneminin yasal düzenlemeden sonraki ilk grevini gerçekleştirmiş olmalarıdır.[53]

İlk yasal grev, Bursa Belediyesi Otobüs İşletmesi'nde Bursa Motorlu Taşıt İşçileri Sendikası tarafından yürütülen toplu sözleşme görüşmelerinin olumsuz sonuçlanması üzerine 7 Kasım 1963'te başlatılmış, 20 gün sürmüş ve 27 Kasım 1963 tarihinde işçi isteklerinin belediye tarafından benimsenmesiyle sona ermiştir. Greve işletmedeki 227 işçinin 218'i katılmış (katılma oranı % 96), grev süresince toplam 4360 iş günü kaybedilmiştir. Grev süresince Bursa Belediye Başkanlığı'nın yanı sıra Vali de olan Fahrettin Akkutlu, grevi düzenleyen yasal hükümlere aykırı olarak grev kırıcılığına yönelmiş, belediye otobüsleri yerine özel teşebbüse ait şehirler arası otobüsleri çalıştırmıştır. 17 Kasım 1963'te ilk belediye seçimleri yapılmış, yeni seçilen belediye başkanı ile yapılan görüşmelerde anlaşmaya varılarak 27 Kasımda toplu iş sözleşmesi bağıtlanarak grev sona erdirilmiştir. Bu grevde dikkati çeken olgu, mülki amir olan valinin belediye başkanlığı görevini de yerine getirmesi, uzlaşmaz bir tutuma girmenin ötesinde yasalara aykırı olarak grev kırıcılığına yönelmesidir. Seçimle gelen yeni belediye başkanı grevci işçilerin desteğini de almış olduğundan, uzlaşmaz tutumu bir kenara bırakarak işçi sendikası ile anlaşmıştır

Belediye işçileri tarihsel gecikmişliği telafi edercesine Türkiye işçi hareketine öncülük etmeye ve işçi hareketi içinde ağırlığı-

52 Tunç TAYANÇ, *A.g.e.*, s. 144-175; Tunç TAYANÇ, "Geciktirilen Grevler Üzerine Bir Değerlendirme", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, C: 7, Sayı: 1&2, Yıl: 1980, s. 80-94; *Türkiye'de Sendikacılık Ansiklopedisi*, C: 1, s. 450.

53 Bu grev ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bakınız: Kurthan FİŞEK, *Türkiye'de Devlet-İşçi İlişkileri Açısından Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili*, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s. 81-86.

nı duyurmaya başlamıştır. İşçiler işten atılmaları, uygulanan düşük zamları ve toplu iş sözleşmelerinin uygulanmamasını protesto amacıyla grev dışı eylemlere başvurmuşlar, bunda da daha çok radikal olmayan miting veya yürüyüş gibi eylem biçimlerini seçmişlerdir. Grev dışı eylemlere, toplu sözleşmeden doğan hakların ödenmemesi, ücret ve ikramiye ödemelerinin geciktirilmesi ve işten çıkarmalar gibi nedenlerle başvurulmuş, zaman zaman toplu sözleşme görüşmeleri sırasında miting ve yürüyüş yaparak kamuoyunda destek yaratarak işvereni baskı altına almak istemiştir.

1950'li yıllarda örgütlenmeye çalışan, ama grevli toplu iş sözleşmesi yapma olanağına sahip olmayan güçsüz sendikalar, belediyeleri istekleri yönünde zorlayamamış, belediyeler işveren olarak bunun rehavetine kapılmışlardır. Çalışma koşullarını ve ücretleri kendi istedikleri gibi belirlemiş, önemli bir baskı ve yaptırım ile karşılaşmamışlardır. Tüm bu özellikler 1963-1971 döneminde grevli toplu sözleşme sürecine uyumlarını zorlaştırırken, çalışma yasalarına aykırı davranma yolunu tercih edenler çıkmış, kent halkını grevci işçilere karşı kışkırtanlar olmuştur. Bu türden grevlerden en ilgi çekici olanı Manisa belediyesi temizlik işçileri grevidir.[54]

Grev 11 Mayıs 1967'de başlamış, 222 gün sürerek 18 Aralık 1967'de sona ermiştir. Kamu kesiminin o güne kadar ki en uzun grevi olmuştur. Greve 142 işçinin 142'si de katılmıştır. Taraf olarak Genel-İş'in karşısına belediye başkanı yerine onun yönlendirdiği kent halkı çıkmıştır. Sendika, belediyenin 1967 yılı bütçesi hazırlanmadan önce işveren belediyeyi toplu sözleşme görüşmelerine çağırmış, ücret artışı istemiştir. Belediye, bütçenin çoktan hazırlanmış olduğu ve ücret artışlarına ya da sosyal yardımlara ayrılacak fonun bulunmadığı gerekçesiyle, belediye yetkilileri sendikanın isteklerini geri çevirmiştir. Anlaşmazlık konusu önce İl Hakem Kurulu'na, sonra Yüksek Uzlaştırma Kurulu'na götürülmüş, işçi istekleri büyük ölçüde haklı görülmüş, işçi ücretlerinin arttırılması ve bir yıllık sözleşme bağıtlanması kararlaştırılmıştı. Belediye Başkanı Bahtiyar

54 Daha fazla bilgi için bakınız: Kurthan FİŞEK, *A.g.e.*, s. 153-163.

Tosunbaş, Uzlaştırma Kurulu kararını kabul etmeden önce, üyesi bulunduğu partinin yerel örgütüne danışmak durumunda olduğunu belirtmiş ve işçilere ücret artışı verilmesine karşı koymadığını, kendisini Adalet Partisi İl Yönetim Kurulu'nun engellediğini, Adalet Partisi yöneticilerinin izin verdiği ölçüde işçilere sosyal ve ekonomik haklar tanıyabileceğini belirtmiştir.

Görüşmeler sonuç vermeyince sendika grev kararı almıştır. İşçiler ev ev dolaşarak temizlik işlerinin biraz aksayabileceğini, anlaşma halinde görevlerini yerine getireceklerini dile getirmişlerdir. Bu arada belediye de boş durmuyor mahalle muhtarları ile görüşmeler yaparak, temizlikten mahalle muhtarlarının sorumlu olduğunu ifade ediyor, kentte bildiriler dağıtıyordu. Belediyenin diğer sesli duyuru araçları ile işçiler suçlanıyor, halk işçilere karşı kışkırtılıyordu. Grevin birinci günü bittiğinde grev kırıcılığına teşvik edilenler ile işçiler arasındaki gerginlik artıyor, grev kırıcılarına müdahale eden işçiler "komünistlikle" suçlanıp, dövülmeye başlanıyordu. İlerleyen günler grev gözcüleri ile esnaf arasında gerginliklerin arttığı ve çatışmalara dönüştüğü günler oldu. Grevin on altıncı gününde sendika İş Mahkemesi'ne başvurarak, grev kırıcılığının durdurulması yönünde karar aldırtmıştı. Grevin otuz beşinci gününde Genel-İş Sendikası, Manisa'dan başlayıp TBMM'nin kapılarına 274 ve 275 sayılı yasaların ve 1961 Anayasası'nın bırakılmasıyla Ankara'da son bulacak 1.000 kilometrelik bir "Anayasa Yürüyüşü" yapılmasını kararlaştırdı.

Yürüyüş 16 Haziran 1967'de 142 grevci işçinin 90'ının katılımıyla başladı, Manisa'dan "yuh" sesleriyle çıkan grevciler güzergâh üzerinde destekle ve sıcak ilgiyle karşılandılar. 38 günlük yürüyüş 24 Temmuz 1967'de Ankara'da sona erdi. Grevci işçiler Ankaralılar tarafından coşkuyla karşındı. Ancak bütün bunlar etkili olmadı. Grev sessiz sedasız sürdü. Nihayet Ankara'dan Manisa'ya giden bir Adalet Partisi milletvekilinin ara buluculuğuyla Manisa belediyesi yetkilileri, grevin başlamasından 7 ay 17 gün sonra, işçilere 1 yıl süreyle 150 kuruşluk ücret ve 50 kuruşluk yemek zammı vermeyi ka-

bul ettiler, böylece grev sona erdi. Grev süresince nesnel ve öznel açıdan devletin yürütme organı grevin dışında kalmış, yerel yöneticilerin yasa dışı tutum ve davranışlarını frenlemek yönünde bir çaba göstermemiştir. Hem belediye yetkilileri, hem güvenlikten sorumlu yöneticiler işçiye karşı bütünüyle hor görücü bir tutum takınmışlardır. Bu yetkililer halkla işçiyi ve işçiyle güvenlik kuvvetlerini karşı karşıya getirmek için doğrudan ve dolaylı olarak olaylara karışmışlar, olayları kışkırtmışlar, mahkemelerin açık kararlarına rağmen grev kırıcı çabalar içinde olmuşlardır.

1970'li yıllarda, özellikle 1970'lerin sonlarına doğru, belediye işçilerinin eylemlerinin merkezinde toplu iş sözleşmesinden doğan hakların yerine getirilmemesi ve ücretlerin zamanında verilmemesi gibi sorunlar yatmaktadır. Kuşkusuz bu belediyelerin gelir durumu ile doğru orantılıdır. 1960'lı yıllarda ağırlıklı olarak toplu iş sözleşmesine, greve uyum sağlayamamaktan kaynaklanan işçi eylemleri, bu kez toplu iş sözleşmesi hükümlerinin, özellikle parasal bölümü ile ilgili olanların, yerine getirilememesi nedeniyle meydana gelmektedir. Belediyelerin gelirlerini arttıramamaları ya da bu yöndeki sıkıntıları bunun temel nedenini oluşturmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi belediye gelirleri yapısındaki değişme 1970'li yıllarda başlamıştır. Belediye toplam gelirlerinin yarısından fazlasını oluşturan öz gelirler, ilk kez bu yıllarda üçte bir düzeyine gerilemiştir (1970 yılında öz gelirlerin belediye gelirleri içindeki payı % 56 iken bu oran 1977 yılında % 37'ye, 1979 yılında da %32.7'ye düşmüştür.). Bu yıllarda yardımlar, paylara paralel olarak ve sürekli artan bir gelir grubunu oluşturmuştur (Payların toplam belediye gelirlerine oranı 1970 yılında %25.2 iken, 1977'de %39.3'e yükselmiş, daha sonra 1979'da % 33.7'ye gerilemiştir. Yardımların oranı ise 1970'te %18.83 iken, 1979'da yaklaşık iki kat artarak %33.5'e yükselmiştir.).[55] Bu dönem, solun tek başına iktidar olamadığı, 1974'te sekiz ay (CHP-MSP karma hükûmeti), 1977'de iki hafta, 1978-1979 döneminde yaklaşık iki yıl iktidar-

55 Birgül AYMAN GÜLER, *A.g.e.*, s. 25, 36-37.

da olduğu bir dönem özelliği taşımaktadır. Belediyelerde işçi hareketlerinin grev ve grev dışı eylemler şeklinde yoğunlaşıp, yaygınlaştığı dönem ise solun hükûmette olduğu 1978-1979 dönemidir. Merkezî hükûmet-belediye yönetimleri açısından değerlendirildiğinde, özellikle büyük yerleşim alanlarında, taraflar arasında bir siyasal bütünlük olduğu gözlemlenmektedir. Bu dönemin işçi hareketlerinin merkezinde, merkezî hükûmetin belediyelere aktardığı ulusal vergi payı ve yardım-borç kaynaklarının kısılmasını göstermek tek başına anlamlı, doğru bir gösterge olmayacaktır.

Milliyetçi cephenin iktidarda olduğu 1977 yılında belediyelerin gelirleri içinde öz gelirlerin payı %36.9'dan solun hükûmette olduğu 1979 yılında % 32.7'ye düşmüştür. Öz gelirlerin payında bir gerileme olmakla birlikte 1979 yılında öz gelirlerin bir önceki yıla göre artış oranı % 1.2'dir. 1963-1980 dönemi açısından değerlendirildiğinde mevcut verilere göre bu artış oranı bir kez 1977 yılında aşılmıştır. 1960'lı ve 1980'li yıllarda artış oranı bindeler düzeyindedir. Belediyelerin yerel gelirlerini arttırmakta oldukça zorlandıkları görülmektedir. Pay ve yardımlar açısından bakıldığında durum, merkezî hükûmet-belediye ilişkileri açısından bir farklılık görülmemektedir. Sağın iktidarda solun belediyelerde yönetimde olduğu 1977 yılında belediye gelirleri içinde payların oranı % 39.7, yardımların oranı %23.7 iken, bu oranlar solun iktidarda olduğu 1979 yılında paylarda % 33.7'ye düşerken yardımlarda % 33.5'e yükselmiştir. Bu verileri daha anlamlı kılmak için yıllık artış oranları açısından da değerlendirmek gerekir. 1977 yılında bir önceki yıla göre öz gelirler % 2.37, paylar % 6.97, yardımlar % 5.42, toplam gelirler 4.10 artarken, 1979 yılında bu artışlar sırasıyla % 1.20, % 1.13, % 2.51 ve %1.48 olarak gerçekleşmiştir. 1980 yılında gelir artışındaki düşüşler devam etmiştir.[56] 1977 yılında 12 grev, 10 direniş; 1978 yılında 23 grev 18 direniş; 1979 yılında 28 grev, 14 direniş yaşanmıştır. Eylemlerin yoğunlaştığı yıllar değerlendirildiğinde hem merkezî hükûmette, hem de büyük yerleşim yerlerindeki belediyelerde solun aynı dönemde yönetimde olduğu 1978 ve 1979 yıllarının işçi ey-

56 *A.g.e.*, s. 37.

lemlerinin en yaygın ve yoğun yaşandığı yıllar olduğu görülmektedir. Üstelik 1978 ve 1979 yıllarında genel bütçe gelirlerindeki yıllık artışlar 1977 yılındaki yıllık artışa göre daha yüksektir.[57] 1977 yılında sağın hükûmette olduğu dönemde, genel bütçe gelirleri bir önceki yıla göre daha az artarken, belediyelere merkezî hükûmetten aktarılan yardım ve paylarda bir önceki yıla göre önemli bir artış vardır. Solun hükûmette olduğu ve eylemlerin yoğunlaşıp yaygınlaştığı 1978 ve 1979 yıllarında ise tam tersi olmuştur. 1979 yılında yaklaşık 26.000 belediye işçisi greve katılmış olup, bu sayı 1972-1980 döneminde belediyelerde greve katılan işçilerin yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. 1978 ve 1979 yıllarında belediyelerin büyüklüğü itibariyle meydana gelen grevler değerlendirildiğinde İzmir, İzmit, Diyarbakır, Antalya ve Manisa'nın dışında meydana gelen grevlerin, daha çok belediye seçimlerinin önemli bir bölümünü sağ partilerin kazanmış olduğu, küçük iller ve ilçeler gibi küçük yerleşim birimlerinde gerçekleştikleri görülmektedir. Bunun temel nedenini ise gelir yetersizliği oluşturmaktadır. Bu belediyelerdeki işçiler ücret sorununun yanı sıra işten çıkarmalara karşı da mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

1980 yılı, belediyeler ile merkezî hükûmet arasındaki siyasal çekişmenin işçi hareketine açıkça yansıyıp, kamu oyunda tartışıldığı bir yıl olmuştur. Bu yıl belediye başkanları basın yolu ile sorunlarını dile getirmeye başlamışlardır. Bunlardan en ilginç olanı Ankara Belediye Başkanı Ali Dinçer'in açıklamasıdır:

> Günlerdir Ankara'da belediye hizmeti durdu. Niye durdu? Çünkü Cumhuriyet Hükümeti'nin Başbakanı ve Maliye Bakanı, Ankara halkına hizmet sunan, biraz daha insanca yaşamamız için alın teri döken belediye çalışanlarının maaşlarının ödenmesine 2.5 aydır yanaşmıyor. ...Ankara'yı tekrar yaşanabilir duruma getirmek için 2.5 aydır tüm çabamı harcıyorum, direnişten bu yana her gün Cumhuriyet Hükümeti'nin sorumluları ile görüşmeler yapıyorum ama SONUÇ ALAMIYORUM. Ankara halkını, her gün pislik, patlayan kanallar ve götürülemeyen hizmetler için de yaşamaya mahkum et-

57 *A.g.e.*, s. 35.

> memek ve topluma daha huzurlu bir ortam hazırlamak Cumhuriyet Hükümetleri'nin görevidir. Niye bu görevin gereği yapılmıyor? Herkesin bunu düşünmesini istiyorum. Bu duruma son vermek için, artık kamuoyuna, vatandaşlarımıza sesleniyorum, bize yardımcı olmalarını istiyorum.[58]

2 maaş ve 2 ikramiye ile diğer sosyal haklarını alamayan Ankara belediyesi işçileri 1980 yılı Haziran ayında tekrar direnişe geçmişlerdir. Ancak bu direnişte hedef belediye değil, merkezî hükûmet olmuştur. 3 Haziran 1980 tarihli *Hürriyet* gazetesinde direnişe geçen işçilerin, direnişin belediye başkanına karşı değil, CHP'li belediyeleri cezalandıran hükûmete karşı yapıldığını söyledikleri haberi yer almaktadır.[59]

1970'li yıllar belediyelerde hem işçi fazlasının hem de yetersizliğinin yaşandığı yıllar olma özelliği de taşımaktadır. Seçim baskısı nedeniyle gereğinden fazla işçi istihdam eden belediyeler, bir süre sonra işçilere ücret ödeyememe sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır. Ancak hızla sendikalaşmış olan işçileri işten çıkarmak da kolay olmamış, işçi ve sendika direnişi ile karşılaşılmıştır.

1970'li yılların sonları Türkiye'de işçi hareketinin siyasallaştığı yıllar olmuştur. Bir yandan antikapitalist eğilimler ortaya çıkarken, diğer yandan işçi sınıfı belli partilerin görüşleri çevresinde toplanmakta, çok parçalı bir özellik göstermektedir. Karşıt görüşlü işçiler ve sendikalar arasında meydana gelen çatışmalar ölüme varan olaylarla sonuçlanmaktadır. 1980 yılında belediye işçilerinin büyük bir çoğunluğu DİSK'te örgütlenirken, Türk-İş'teki örgütlü belediye işçisi sayısı da azımsanmayacak bir orana ulaşmıştır. MİSK ise Elazığ, Iğdır ve Yenikent (Ankara) gibi yerlerde etkili olabilmiştir. Özellikle CHP ve AP gibi iktidara yakın büyük partilerin belediyeleri, partileri için bir oy potansiyeli olarak görmeleri, belediye işçisi alımında yetenek ve beceriden çok yandaşlık arama kaygısı taşımaları, seçim sonunda belediye başkanlığını başka bir partinin kazanması halinde önemli sorunlara yol açmak-

58 18 Şubat 1980 tarihli *Milliyet*'ten aktaran Y. KOÇ, *A.g.e.*, s. 190.

59 *A.g.e.*, s. 191.

taydı. Yeni seçilen belediye başkanının kendi yandaşlarına iş bulma amacıyla bir önceki dönem işe alınmış ve diğer partinin yandaşı olan işçileri işten çıkarmaya yönelik girişimleri, belediye işçilerinde iş güvencesine yönelik önemli bir mücadele geleneği oluşturmuştur. Bu yanıyla belediye işçileri diğer iş kollarındaki işçilerden ayrı bir özellik taşımaktadırlar.

1972-1980 dönemi kendi içinde değerlendirildiğinde belediye işçilerinin 97 kez greve (Türkiye genelini % 11'i) ve 90 kez grev dışı eyleme (Türkiye genelinin % 10.8'i) başvurdukları görülmektedir. Kamu kesimindeki grevler açısından bakıldığında ise, bu kesimdeki grevlerin yaklaşık yarısının (% 48.5) belediye işçileri tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Grev dışı eylemler açısından bakıldığında, bu dönem boyunca (tespit edilmiş olan) 90 grev dışı eylem yapılmış olup, toplam grev dışı eylemlerin % 10.8'ini oluşturmaktadır. Türkiye geneline göre bir önceki dönem ile karşılaştırıldığında, grev oranında bir artış, grev dışı eylemler oranında ise bir düşüş görülmektedir. Yıllar itibariyle ortalama olarak grev ve grev dışı eylem sayısına bakıldığında 1963-1971 döneminde bu sayı grevler için ortalama 4.3, grev dışı eylemler için 3.2 iken 1972-1980 döneminde bu sayılar sırasıyla 10.7 ve 10.8 olarak gerçekleşmiştir.[60] 1972-1980 dönemi bir önceki döneme göre oldukça hareketli geçmiştir.

1972-1980 döneminde belediyelerde gerçekleştirilen eylemler kendi içinde değerlendirildiğinde grevlerin toplam eylemlere oranı % 51.8 olup, bir önceki döneme göre önemli bir farklılık taşımamaktadır. Türkiye genelindeki eylemlere bakıldığında ise, grev oranının % 73.7'den %51.4'e düştüğü görülmektedir. Bu grev dışı

60 Belirtilen veriler şu kaynaklardan yararlanılarak elde edilmiştir: Petrol-İş, *1993-1994 Yıllığı*, Petrol-İş Yayını, Yayın No: 36, İstanbul, 1995; Yıldırım Koç, *A.g.e.*; M. Şehmus GÜZEL, "Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: 7, s. 1870-1871; TİB, *A.g.e.*; Tunç TAYANÇ, *Türkiye'de Yapılan Grevlerin Nicel ve Nitel Değerlendirmesi (1963-1980)*, Türkiye Denizciler Sendikası Yayını, İstanbul, 1987; *Türkiye'de Sendikacılık Ansiklopedisi*, C: 1; Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, *İşçi Eylemleri Listesi*, (*Türkiye'de Sendikacılık Ansiklopedisi* için derlenmiş,yayınlanmamış veriler).

eylemlerin yaygınlaşmasından kaynaklanmaktadır. 1963-1971 döneminde belediye işçilerinin uyguladıkları yöntemleri, 1972-1980 döneminde diğer işçiler de uygulamaya başlamıştır. Toplu pazarlık süreçlerini desteklemede, toplu iş sözleşemesi hükümlerinin uygulanmasında ve diğer sorunların çözümünde bir baskı aracı olarak grev dışı eylemlere başvurulmuştur.

1963-1980 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde Türkiye genelinde gerçekleşmiş olan 1440 grevin % 9.44'ü (136) kamu kesiminde, gerçekleşmiş olan 368 grevin % 36.9'u belediyelerde gerçekleştirilmiştir. Grev dışı eylemler açısından bakıldığında ise belediye işçilerinin eylem oranı aynı dönem için % 12.3'tür. Tüm eylemler içinde belediye işçilerinin eylemlerine bakıldığında oran % 10.6'dır. Dönem boyunca belediye işçilerinin SSK'lı işçilerin yaklaşık % 4-5'ini oluşturduğu da göz önünde tutulduğunda belediye işçilerinin diğer kesim işçilerine göre oldukça hareketli olduğu anlaşılacaktır.

Bu eylemliliğin temel nedenlerini, belediye işçilerinin geç de olsa örgütlenmede önemli gelişmeler gösterip, Türkiye'nin en örgütlü kesimlerinden birini oluşturmaları, belediyelerin özellikleri ile sorunları oluşturmaktadır. Statü farkları (işçi-memur ayrımı) ve bundan doğan hakların belirlenmesinden kaynaklanan anlaşmazlıklar, belediyelerin mali kaynak sıkıntısı nedeniyle ücret, ikramiye ödeyememesi, toplu iş sözleşmesi hükümlerinin yerine getirilememesi, seçimle gelen yöneticilerin sendikalara olumsuz yaklaşımı ve yandaşı yeni işçi istihdam edebilmek için eski işçileri işten çıkarma istemi, merkezî yönetim-yerel yönetim çekişmesi, toplu pazarlık sürecinin uzaması ve uyuşmazlık ile sonuçlanması bu türden özellikleri ve sorunları oluşturmaktadır. Öte yandan, işçiler, sendikal rekabet, sendika üyelerinin ve yöneticilerinin işten çıkarılması gibi nedenlerle, çok sık olmasa da, eylemlere başvurmuşlardır.

Anlaşmazlıkların çözülemediği durumlarda belediye işçileri, toplu pazarlıkların uyuşmazlıkla sonuçlanması veya toplu iş sözleşmesi hükümlerinin uygulanmaması nedeniyle başvurdukları

grevin yanı sıra, yürüyüş, miting, oturma eylemi, açlık grevi, iş yavaşlatma, direniş, iş makinelerine el koyma, iş bırakma ve sakal bırakma gibi grev dışı eylemlere de başvurmuşlardır. Kent yaşamı ve bu yaşamla ilgili sorunlar, kent nüfusunun büyük bir bölümünü doğrudan, diğerlerini de dolaylı olarak ilgilendiren sorunlar olduğundan, belediye işçilerinin eylemleri nedeniyle işin aksaması oldukça etkili olmakta bu durum kent halkının gündemine girmektedir. Ne var ki, bu etkililiğe rağmen, tüm bu eylemler daha çok ücret ve benzeri haklar ile ilgili olmuştur. Belediye işçileri ve sendikaları soruna sınıfsal bir perspektifle bakamamışlardır. Oysa kentler, mücadelelerin odaklaştığı alanlarıdır. Bu nedenle kent yönetimlerinin demokratikleştirilmesi için verilecek mücadelede belediye işçilerinin konumu büyük önem taşımaktadır. Belediye işçilerinin çalışma hayatından kaynaklanan sorunlar kadar, kent yönetimlerinin demokratikleştirilmesi için de mücadele etmeleri gerekmektedir. Böyle olduğu takdirde pek çok alt yapı hizmeti geniş yığınların oturduğu diğer yoksul semtlere de götürülebilir, kentsel gelişmenin yarattığı yeni olanakların rantlar olarak belli bir kesime aktarımının önüne geçilebilir. "Kitle ve sınıf" sendikacılığını benimsemiş olan DİSK'e bağlı Genel-İş'in 7. dönem ve 8. dönem çalışma raporlarında bu türden yaklaşımların izine rastlanmaktadır.[61] Ancak, eylemlilik açısından bakıldığında, bu açıdan ciddi bir faaliyet gösterildiğini belirtmek oldukça zordur.

1980 yılı sonuna gelindiğinde belediye işçileri örgütlenme ve eylemlilik açısından oldukça önemli bir birikime sahip olmuş, Türkiye'nin en hareketli işçi kesimini oluşturmuştur. Bu birikimin 1980 sonrasına ne ölçüde taşınıp taşınmadığını, belediye işçilerinin yasal açıdan hangi yaptırımlara tabi tutulduğunu bir sonraki yazıda değerlendireceğiz.

Çağdaş Yerel Yönetimler, C: 7, Sayı: 3, Temmuz 1998

61 Genel-İş, *7. Dönem Çalışma Raporu*, 1978; Genel-İş, *8. Dönem Çalışma Raporu*, 1980.

Ya Faşizm
Ya Disk(al)ifikasyon mu?

Ne zaman faşizmin ayak sesleri duyulsa, güçlü ya da güçsüz, o zaman solda da yalpalama başlar, bir cephe oluşturmak kaygısı ile iyice sağa kayılmaya başlanır. Çünkü, en geniş cephenin faşizme karşı daha güçlü kaşı koyabileceği umulur. Türkiye'nin 1930'lu yıllarda edindiği bu gelenek, özellikle 1970'li yılların ikinci yarısında iyice pekiştirilmiştir. Siyasal partiler, sendikalar, çıkar grupları ve örgütleri, mesleki kuruluşlar faşizme karşı mücadelede daha solda olmak yerine, geniş bir cephenin ortak paydalarını oluşturmak kaygısı ile hep daha sağda durmayı tercih etmişlerdir. Sosyal demokrasinin korkak, çekingen, ürkek, ikircikli politikalarında buluşan bu geri çekilme, ne yazık ki beklenen direnişi göstermede de başarılı olmamış, tam tersine Almanya'da ve İtalya'da olduğu gibi faşizmin daha da güçlenmesine yol açmış, faşizme karşı direnç noktalarını ya zayıflatarak ya da ortadan kaldırarak iktidara giden yoldaki engelleri de temizlemiştir.

Faşizme karşı sosyal demokrasiye sığınmış daha sağdaki bir cephede buluşarak mücadele etme geleneğinin en iyi örneklerinden birini de 1970'li yılların ikinci yarısındaki DİSK oluşturmaktadır. O nedenle, DİSK'in kısa tarihini, faşizme karşı mücadele açısından değerlendirmek, bugünkü mücadeleye ışık tutması bakımından yararlı olacaktır.

1950'li yılların sendikal hareketinde Demokrat Parti (DP) ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) arasında bölünmüş olan sendika-

cılardan CHP'ye yakın düşen bir grup, 1963 yılında kendi partilerini kurmaya yönelmiş, Türkiye İşçi Partisi'ni (TİP) kurmuştur. İlk programı sosyalist tonlar açısından hayli zayıf olsa da, zamanla sosyalist kimliğe bürünen TİP, giderek güçlü bir rüzgâr estirmeye başlamış, işçi hareketini de etkilemiştir. Bu etkileşim sonucunda Türk-İş içinde belirginleşen sendikal politikadaki farklılaşma, 1967 yılında Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurulması ile sonuçlanmıştır. Faşizmin ayak seslerinin duyulmadığı, sosyalist söylem ve etki ile karşılaştırıldığında oldukça silik kaldığı 1960'lı yılların sonu ile 1970'li yılların ilk yarısında DİSK, sınıfsal temelde, açık bir sosyalist söylem ile mücadelede yerini almış, bu yaklaşımı ile de işçi sınıfı içinde hatırı sayılır bir etkiye sahip olmuştur. 1950'li yıllar ile 1960'lı yılların ilk yarısında, işçi sınıfının kendiliğinden bilinç ile ulaştığı sendikal örgütlenme düzeyi, 1960'lı yılların sonundan itibaren işçi sınıfına dışarıdan getirilen bilinç ile kendisi için sınıf olma düzeyine çıkmaya başlamıştır. Bu dönem işçi sınıfının burjuvaziden bağımsızlaştığı, kendi çıkarları doğrultusunda sınıf içerikli bir kimliğe büründüğü bir dönem olma özelliği taşımaktadır.

DİSK'in işçi sınıfı içinde yarattığı etki, giderek artan gücü, sermayeyi ve korporatist sendikacılığı tedirgin etmiş, etkisiz kılınması için çabalara girişilmesine yol açılmıştır. Bu yöndeki ilk ve en önemli girişim 1970 yılında, 15-16 Haziran Başkaldırısı'na da yol açan, 1317 sayılı yasa aracılığı ile yapılmak istenen düzenleme olmuştur. Bu düzenlemeye göre Türkiye çapında faaliyette bulunacak sendika ile federasyon kurulmasında iş kolunda çalışan sigortalı işçilerin üçte birinin temsil edilmesi, konfederasyonun kurulmasında da sigortalı işçilerin üçte birinin biraya gelmesi öngörülmüştü. 1970 yılındaki sigortalı işçi sayısı 1.3 milyon, DİSK'e bağlı sendikaların toplam üye sayısı yaklaşık 50 bin iken, Türk-İş'e bağlı sendikaların üye sayısı da 400 bini biraz aşıyordu. Türk-İş bile bu barajı kılpayı aşmaktaydı. Bu düzenlemenin DİSK'in tasfiyesine yönelik olduğu çok açık idi. Bu nedenle de işçiler sendikalarına sahip çıkmak için 15-16 Haziran tarihlerinde İstanbul'u sarsan

bir direniş göstermiş, bir mücadele vermiştir. Bu direniş hem sermayeyi, hem de sendikacıları ürkütmüştür. Militan işçiler kara listelere alınırken, DİSK bu işçilerine sahip çıkamamıştır. Aslında, 1970 yılı bu korku ve kaygı nedeni ile DİSK'in yöneticileri açısından bir geriye çekilmenin başladığı dönüm noktasıdır da. Gerçek bir sosyalist kimlikten çok, "uvriyerist" ve "sendikalist" bir kimliğe sahip olan bu "ilk" sendikacı kuşak için bu geriye çekilişte şaşılacak bir yan da yoktur. Olaylardan sonra 15-20 gün Davutpaşa Kışlası'nda "misafir edilen" sendikacılar artık ne yapacaklarını öğrenmişlerdir. 12 Mart faşizmi döneminde TİP kapatılıp, yöneticileri tutuklanırken DİSK yöneticilerine dokunulmamıştır. DİSK yöneticileri nasıl davranacaklarını ve neyin tehlikeli, neyin tehlikesiz olacağını bu kısa süreçte öğrenmişlerdir. Zaten "sendikalist" sendikacı kuşağı bu konuda daha önceki dönemlerden de yeterli deneyim ve birikime sahip olup, oldukça yetenekliydiler.

12 Mart faşist dönemi ile birlikte, sosyalizme ürkek ve çekingen adımlarla yaklaşan bu sendikacı kuşağı, karamsarlığa kapılarak iyice geriye çekilmiştir. 1970 yılından sonra bu kez daha sola kaymış olarak yeniden kurulan TİP ile araya mesafe koymalarının temel nedenlerinden biri de budur. Yeni TİP artık bu sendikacı kuşağı için adeta bir "gayrimeşru" çocuktur. TİP'ten hızla uzaklaşılması gerekmektedir. DİSK'in 1975 yılındaki 5. kongresinde bu açıkça ilan edilmiş, daha sağdaki "sosyal demokrat" bir parti olarak CHP'ye yönelinmiştir. Ancak, TİP'ten uzak duruşu ve CHP'ye yanaşmayı açıklamak için de "haklı ve geçerli" nedenler bulmak gerekmektedir. TİP'in kuruluş hazırlıkları sırasında B. Boran tarafından bazı sendika yöneticilerine gönderilen mektup ile onlardan katkı isteniyordu. Maden-İş sendikasının Gönen tesislerinde yapılan toplantısında, "bilinen kimi sendika yöneticileri" TİP'in yeniden kuruluşuna karşı çıkmış, bu partiye katılacak sendika yöneticilerinin DİSK'in birliğini parçalayacağını ileri sürmüşler, bu nedenle de hiçbir sendika yöneticisinin TİP'e girmemesini istemişlerdir.[1] Aslında, temel kaygı devlet nezdinde daha meşru

1 *Yurt ve Dünya*, Sayı: 8, Mart 1978, s. 258.

olan bir partiye yönelmektir. DİSK'in bu yönetici kuşağı, bu kaygısını, ikinci TİP'in kuruluşundan 21 gün sonra, 21 Mayıs 1975'te yaptığı 5. kongresinde, TİP'e yakın, sosyalist sendika ve yöneticilerini tasfiye ederek açıkça ortaya koymuştur. Aslında bu yöneliş yeni değildir, daha 4. kongrede TİP'ten hızla uzaklaşmaya başlamışlar, 12 Mart Muhtırası'nı açıkça destekleyerek de devlet nezdinde konumlarını tanımlamışlardır.[2]

1973 seçimlerine sosyalist partisiz giren işçi sınıfının sosyalist kanadı tek seçenek olarak CHP'ye oy vermeyi savunurken, K. Türkler ve ekibi bu boşluğu da iyi değerlendirerek CHP'lileşmeyi düşlüyordu. V. kongrede CHP'ye oy verilmesinin gerekçeleri olarak şunlar dile getiriliyordu:

> [CHP p]arlamento içinde ve dışında demokrasinin, tüm özgürlüklerin ve işçi haklarının savunmasını yapmış, bunlara karşı tüm girişimlere karşı çıkmış ve mücadele etmiştir. ...Çalışanları ezerek, sömürerek, yoksullaştırarak kalkınma ve sanayileşme anlayışını çağın gerisinde bulmuş, insanca ve demokatik bir çalışma hayatını gerçekleştirecek bir düzen değişikliği anlayışına yönelmiştir.[3]

Aslında bu gerekçeler bir CHP güzellemesi ve övgüsünden başka bir şey değildir.

DİSK, 1973 seçimlerinde CHP'ye yönelme doğrultusunda verdiği işareti, daha sonra CHP'nin "halk sektörü" türünden görüşlerine sahip çıkarak iyice pekiştiriyordu. Ok yaydan çıkmıştı, artık durmak yoktu. 1974 yılında TSİP'in kurulması, 1975 yılında da TİP'in kurulacağı yönündeki haberler DİSK yönetimini oldukça rahatsız etmiş, bu nedenle de V. kongre raporunda tutumunu açıkça ortaya koymasını gerektirmiştir. DİSK Genel Başkanı K. Türkler'in raporunda şöyle denmektedir:

> DİSK'in bu yeni kurulan ve bir başkasının da kurulacağı söylenen parti ile uzaktan veya yakından hiçbir ilişkisi yoktur. ...DİSK Genel

2 DİSK'in bu dönemdeki yönelişleri için bakınız "Türkiye'de İlerici Sendikal Hareket ve Sorunları (Tartışma)", *Yurt ve Dünya*, Sayı: 8, Mart 1978.

3 DİSK, *DİSK V. Dönem Çalışma Raporu (1973-1975)*, İstanbul, 1975, s. 92-93.

> Yönetim Kurulu, genel doğrultudaki politikasını yeniden görüşmüş ve kararlaştırmıştır. Bu kararla DİSK'in politikası, 14 Ekim (1973) seçimlerinden önce yayınladığı çağrı bildirisi doğrultusunda daha belirgin ve kesin hale gelmiş bulunmaktadır.[4]

Daha belirgin ve kesin hale gelen ise artık CHP'nin dışındaki partilere, özellikle de sosyalist partilere kapalılıktır. 5. kongre ve onu izleyen kongreler bu yöndeki adımların hızlandığına tanıklık eden kongreler özelliği taşımaktadır. Özellikle, 1975 yılında, Türk-İş'e üye güçlü sendikalardan Genel-İş'in ayılarak, DİSK'e katılma isteğinin kabul edilmesi CHP'lileşme sürecini hızlandıran bir başka etken olmuştur. 15-16 Haziran Başkaldırısına yol açan yasal düzenlemeyi hazırlayan komisyonlarda yer almış olan Genel-İş'in Başkanı Abdulah Baştürk, yasa ile etkisizleştiremediği DİSK'i bu kez içine girerek etkisizleştirmeyi denemiştir. 1980 yılına gelindiğinde DİSK ile Türk-İş arasında bir fark kalmaması da bu etkisizleştirme operasyonunun başarı düzeyini göstermektedir.[5]

Kongrelerdeki, sınıf sendikacılığı, sosyalizm hedefi söylemi ise sağa kayışı maskelemeye çalışan ajitatif söylemden başka bir şey değildi. Çünkü DİSK'in CHP'lileştiği 1970'li yılların ikinci yarısında Türkiye'de sosyalist hareket de önemli gelişmeler kaydetmişti. Böyle bir ortamda söylemi daha geri bir düzeyde tutmak mümkün değildi. Bu sosyalist söylem, DİSK yönetiminin CHP'ye kayma isteğine rağmen tabanı etkiliyor, işçiler arasında kök salıyordu. K. Türkler ve ekibi için içinden çıkılması zor bir durum söz konusuydu. Y. Küçük'ün tespiti ile dillendirmek gerekirse:

> Türklerve üst yönetimine iki sorun birden çıkıyor. Birincisi, bir parti-

4 DİSK, *DİSK V. Dönem Çalışma Raporu (1973-1975)*, İstanbul, 1975, s. 117-118.

5 1980 yılında DİSK'in Türk-İş'e benzemiş olduğu yönündeki değerlendirmeyi çok ağır bulanlar için gösterilecek en iyi referans yine DİSK'in etkili yöneticilerinden Mehmet Karaca'nın söyledikleridir. Kendisi ile yaptığımız bir görüşmede, Karaca bunu açıkça ifade etmiştir. A. Baştürk'ün DİSK Genel Başkanı olarak 12 Eylül faşizminden nasibini almış olması ve zulme maruz kalması ise ne yazık ki bu gerçeği değiştirmemektedir.

ye dayanmadan DİSK'teki konumlarını korumaları imkansızlaşıyor; sendikacılık ve ideolojik açıdan dayanabilecekleri tek partinin Ecevit'in Halk Partisi olduğunu görüyorlar ve anlıyorlar. Ancak, ne yazık, sosyalizme akış olduğu bir zaman aralığında, Ecevit'le parlatılmış CHP imajı, DİSK tabanının aradığı imaja denk düşmüyor. Daha sosyalizan bir imaj gerekiyor.[6]

Ajitatif sınıf sendikacılığı ve sosyalist söylem DİSK'in üst yönetiminin bu ihtiyacını karşılayan yaklaşımlardan biri oluyor. Kuşkusuz söylem tek başına yetmiyor, biraz da CHP'nin solunda bir yerlere yaslanmak gerekiyor. TKP'nin iç kadroları "ulusal demokratik cephe" yaklaşımı ile K. Türkler ve ekibinin yardımına yetişiyorlar, birlikte DİSK'i hızla CHP'ye taşıyorlardı. Kongrelerde sosyalizmden, sınıf sendikacılığından söz ediliyordu, ama fiili durum farklı yöne işaret ediyordu. Görüntü ile öz aynı değildi. Keskin, parlak, ajitatif söylem sosyalizmi işaret etse de, sendikal politikalar açısından uygulamada DİSK giderek daha çok Türk-İş'e benzemeye başlıyordu. Kongrelerde sosyalistlerden çok CHP'liler protokolde yer buluyor, CHP'li milletvekilleri kendilerine yakın olan adayların yönetime gelmesi için kulis çalışmaları yapıyorlardı. TKP dışındaki sosyalist işçileri ve sendikacıları ise tasfiye ve işsizlik bekliyordu.[7] Bu sürecin en önemli ideolojik harcı ise MC (Milliyetçi Cephe) üzerinden faşizme karşı ortak cephe oluşturmak oluyor.

K. Türkler türünden "sendikalist" sendikacılar için sosyalizmden kaçışı hızlandıran bir süreç de faşizmin giderek daha net bir şekilde ete kemiğe bürünmesi idi. 1970'li yılların ilk yarısı faşist parti MHP'nin cılız da olsa ayak seslerinin duyulmaya başladığı bir dönem olarak DİSK üzerinde etkisini duyurmaya başladı. Özellikle, 15-16 Haziran Başkaldırısı sonrasında kurulan Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK), 1970'li yıl-

6 Yalçın Küçük, *Türkiye Üzerine Tezler 3 (1908-1998)*, İkinci Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 366-367.

7 Y. Küçük, *A.g.e.*, s. 367; "Türkiye'de İlerici Sendikal Hareket ve Sorunları (Tartışma)", *Yurt ve Dünya*, Sayı: 8, Mart 1978.

ların ikinci yarısında giderek daha faal hale gelmeye başlamıştı. Milliyetçi Cephe (MC) hükûmetleri ise DİSK'in iyice sağa kayışında hızlandırıcı etkenlerden biri oldu. 5. kongresinde, "CHP'nin, faşizan gidişe karşı verdiği mücadele"yi olumlu bir gelişme sayan DİSK için artık hedef belli idi.[8] İzleyen dönemde TKP'nin iç kadrolarının da faşizme karşı "ulusal demokratik cephe" altında mücadele etme ideolojisi, "faşizme ve emperyalizme karşı savaşım ve güçbirliği" ilkesini benimsemiş olan[9] DİSK'in üst yönetimini rahatlatıyor, sağa kayışının ideolojik temellerini sağlamlaştırıyordu. Böylece, önce korkulacak bir olgu icat ediliyor, sonra da bu olguya karşı mücadele altında sağa kaymanın taşları döşeniyordu. Aslında, bu politikanın temelleri, 5. genel kurulda alınan 33 nolu karar ile atılmıştı. Bu karara göre:

> Sermaye sınıfının emekçi sınıflar üzerindeki açık diktatörlüğü demek olan ve ucu emperyalist tekellere dayanan insanlığın baş belası faşizmin dünyamız ve Türkiyemiz için de büyük bir tehlike olduğunu, yurdumuz dahil, birçok ülkede, bugün e faşizmi tezgâhlamak için emperyalizmin ve yerli işbirlikçilerinin fırsat kolladıkları asla unutulmayarak, DİSK'in faşizme karşı yoğun bir mücadele sürdürmesi gereklidir.[10]

Böyle bir karar alınınca bunun acil bir görev olarak da algılanması gereklidir:

> Bugün acil görevimiz: Faşizme karşı set çekmektir. Faşizmin tırmanmasını engellemektir. ...Demokratik istekler etrafında en geniş demokratik güçbirliğini sağlamaktır. MC iktidarının yerine, ulusal demokratik bir hükûmetin geçmesini sağlayacak şartları yasal yollardan vereceğimiz mücadeleyle yaratmaktır.[11]

"Ulusal demokratik hükûmeti" kuracak olan da mevcut partiler içinde CHP olarak görünmektedir. Faşizme karşı acil görev

8 DİSK, *DİSK V. Dönem Çalışma Raporu (1973-1975)*, İstanbul, 1975, s. 80-81.

9 DİSK, *DİSK 6. Genel Kurul Çalışma Raporu* , İstanbul, 1977, s. 64.

10 DİSK, *A.g.e.*, s. 65.

11 DİSK, *A.g.e.*, s. 67.

ajitatif söylemi CHP'lileşmeyi işaret etmektedir. 12 Ekim 1975 ara seçimlerinde işçileri CHP'ye oy vermeye çağıran DİSK'in gerekçesi "Bugün ülkemizde iktidara en güçlü aday durumunda bulunan tek ilerici ve demokrasiden yana örgüt"ün CHP olmasıdır. Böyle düşünüldüğü için de "DİSK, CHP'ye oy vermeyi ...ileri demokratik bir düzen kurulmasının ön şartı sayar".[12] Türkiye'de sosyalist hareketin güçlenmeye başladığı bir dönemde, DİSK sınıfsal çıkarlar temelinde bu harekete destek vermek yerine, bu hareketin gelişmesini önleyecek tutumlara yönelmekte, sınıf bilinci temelindeki yönelişleri faşizm korkusu ve kaygısı ile daha sağdaki sosyal demokrasiye yönelterek önlemeye çalışmaktadır. Ancak bunun kolay olmadığı, bazı eleştirilere maruz kalındığı "İşçiden yana gözüken bazı sözde sol çevreler ise, tabanda nereden geldiği onlarca belirsiz bir 'devrimci birikim'den söz edip, kitlelerin yöneticilerine rağmen hareket ettiğini ileri sürüyorlar" türünden ifadelerden anlaşılıyor.[13]

6. genel kurulda CHP'de bir dönem milletvekilliği de yapmış olan A. Baştürk DİSK'in genel başkanı olarak seçiliyordu. Y. Küçük'ün oldukça anlamlı ifadesi ile "böylece deneyimli ve birikimli işçileri barındıran Maden-İş yerine, henüz köylülükten kurtulamamış temizlik işçilerinin egemen olduğu Genel-İş, DİSK'in yönetimine seçilmiş oluyordu".[14] Kuşkusuz bu seçim sonucu, sınıfsal açıdan DİSK'in nereye yöneleceğinin önemli bir göstergesi de oluyordu. DİSK'i CHP'ye taşıyan Türkler ile "ulusal demokratik cephe"ciler için artık zor günler başlıyordu. Yürütme Kurulu, Maden-İş, Bank-Sen ve Baysen sendikaları yöneticilerini 6. genel kuruldan bu yana örgüt birliğini zedeleyen davranışlarda bulundukları gerekçesi ile 1978 yılı Kasımında onur kuruluna sevk etmiştir. DİSK onur kurulu, 15 Mart 1979'da Yer altı Maden-İş'in 4 ay, Maden-İş, Bank-Sen ve Baysen'in bir yıl süre-

12 DİSK, *A.g.e.*, s. 69.

13 DİSK, *A.g.e.*, s. 87.

14 Y. KÜÇÜK, *A.g.e.*, s. 381.

le geçici olarak, 6 yöneticinin de sürekli olarak DİSK üyeliğinden ihracına karar vermiştir.[15] 1979 yılı ve sonrası, DİSK yönetimi ile "sol" sendikaların gerginlikler yaşadığı ve karşılıklı suçlamaların yapıldığı bir dönem özelliği taşımaktadır. CHP'lileşen DİSK için bu "acar" sendikalar fazla gelmektedir. Ancak, tabandaki sosyalist işçilerin varlığı, bu sendikaların kesin ihracını önlemektedir.

A. Baştürk ve yeni DİSK yönetimi için artık yeni bir politika söz konusu idi: "cephe" yerine "demokratik platform". 6. genel kurulda alınan "savaşım birliğinin kurulması" kararını hayata geçirmek için bu kez "cephe" yerine "öncelikle demokratik platform oluşturulması" benimsenmiş; Genel Yönetim Kurulu ve Başkanlar Konseyi toplantısından sonra kurulan komisyon tarafından demokratik platforma katılacak örgütler saptanmış ve sayısı 33'ü bulan bu örgütlerle 25.11.1978 tarihinde Ankara'da bir toplantı yapılmıştır.

29.11.1978'de yapılan toplantıda demokratik platformun çalışma ilkeleri, amacı, programı ve işleyişi konusunda örgütlerin DİSK'e önerilerini iletmeleri istenmiş, yapılan öneriler ışığında Aralık ayında bir taslak hazırlanarak katılan örgütlere sunulmuştur. Ancak, "bu platform hayata geçmemiş, İstanbul'da yapılan son toplantıda henüz ilkeler tartışılırken, ortaya çıkan çözümsüzlük nedeni ile dağılmıştır. Dağılma nedeni ise 'ajitasyonda birlik' mi, 'ajitasyonda serbestlik' mi konusundaki anlaşmaz-

15 DİSK, *DİSK 7. Genel Kurul Çalışma Raporu* , İstanbul, 1980, s. 211-212. Onur kurulu kararlarına göre T. Maden-İş sendikasının yürütme kurulu üyelerinden Murat Tokmak, Kemal Daysal, Halit Erdem ve Mehmet Ertürk'ün DİSK üyeliğinden ihracına, Kemal Türkler, Bahtiyar Erkul ve Şinasi Kaya'nın bir yıl süre ile DİSK üyeliğinden geçici ihraçlarına; Bank-Sen yürütme kurulu üyelerinden Metin Denizmen, Erdoğan Arı, Erol Serdar, İlhan Geçit ve Akat Sağıner'in DİSK üyeliğinden bir yıl süre geçici ihracına; Baysen yöneticilerinden Cevat Özhasırcı, Faik Kayagil, Mehmet Nakipoğlu, Gürel Ergev ve Macit Cününoğlu'nun bir yıl süre ile DİSK üyeliğinden geçici ihracına; Yeraltı Maden-İş yürütme kurulu üyelerinden Çetin Uygur, Hüseyin Dağdelen ve Hüseyin Akbulut'un 4 ay süre ile geçici olarak DİSK üyeliğinden ihracına karar verilmiştir. Gerekçe "işçi sınıfının birliğine zarar verici davranışlarda büyük payları olmalarıdır. DİSK, *DİSK 7. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1980, s. 457-462.

lıktır. DİSK de platforma katılan çok sayıda örgüt gibi 'ajitasyonda birliği' savunmuş, ancak bu durum da çalışmaların sürdürülmesi için yeterli olmamıştır.[16]

1977 seçimlerinde DİSK'in kime oy vereceği, kimi destekleyeceği sorusunun bir anlamı yoktu. DİSK'in 6. genel kurul çalışma raporu bu anlamsızlığı çok açıkça göstermektedir: "Daha önceki seçimlerde olduğu gibi, Konfederasyonumuz bir kez daha, hiç tereddüde yol açmadan ve 5 Haziranın demokrasi-ilerleme savaşımındaki ulusal önemini tam bir sınıfsal sorumluluk içinde değerlendirerek" CHP'yi desteklemeyi kararlaştırmıştır.[17] Seçimlerden sonraki ilk genel yönetim kurulunda faşizm kaygısını dile getirme gereği duyulur. Kuşkusuz bu kaygı CHP'ye yönelişin gerekçesidir de:

> Faşizmin ciddi bir tehlike olmaya devam ettiği koşullarda demokrasinin korunması ve genişletilmesinin bir tek yolu vardır. Bu yolda, gücünü öncelikle geniş emekçi kitlelerinden ve ulusal demokratik güçlerin eylem birliğinden alan acımasız bir anti-faşist savaşım vermektir. Sayın Ecevit MHP'yi faşist, AP'yi de faşizme kayan partiler olarak nitelemiştir.[18]

Madem ki Ecevit de faşizmin varlığını kabul ediyor, öyleyse CHP'lileşmekte sorun yok, çünkü "tırmanışını sürdüren faşist hareket açık faşizme dönüşmek için fırsat kollamaktadır. Bu tehlikeye karşı, öncelikle hareketin tırmanışı önlenmeli ve sınırlı-mevcut hak ve özgürlükler korunmalıdır".[19] Kuşkusuz DİSK yönetimine

16 Bugüne ışık tutması açısından bu örgütlerin bir listesini vermekte yarar var: DİSK, TÖB-DER, TMMOB, HALKEVLERİ, TRT-DER, TÜMOD, TÜMAS, BARIŞ DERNEĞİ, İM-DER, TTB, TÜM-DER, GÖRSEL SANATÇILAR DERNEĞİ, DSDF, TÜM-ORDER, TÜTED, TÜM TEKNİKERLER DERNEĞİ, AKD, İKD, DKD, PİM, SGB (Sosyalist Gençlik Birliği), DHKD, GENÇ-ÖNCÜ, DEV-GENÇ, (Devrimci Gençlik Dernekleri Federasyonu), DÖB, DEV-GÖR, GENÇ EMEKÇİLER BİRLİĞİ, SGB (Sosyalist Gençler Birliği), GENÇ-GÜÇ, DEV-GENÇ (Devrimci Gençlik Federasyonu) ve İGD. DİSK, *DİSK 7. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1980, s. 202.

17 DİSK, *DİSK 6. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1977, s. 111-118.

18 DİSK, *A.g.e.*, s. 121.

19 DİSK, *A.g.e.*, s. 131.

göre, bu da en iyi CHP ile yapılabilir, daha solda olan sosyalist harekete güç vererek değil. Ama bunun için de CHP'ye düşen "görevler" vardır: "Demokrasi düşmanlarınca yaratılan bu cepheleşmenin DEMOKRASİ Bölümünde CHP'nin gerekli yeri alması, işlev ve görevlerini daha somut bir biçimde yerine getirmesi önemli bir zorunluluk haline gelmiştir."[20] Ne var ki Ecevit'in CHP'si bu "işlev ve görevlerini" yerine getirmede pek de istekli görünmemektedir.

Seçimlerden sonra Ecevit hükûmeti ile karşılıklı görüşmeler gerçekleştiren DİSK yönetimi belli bir süre sonra düş kırıklığına uğramıştır. Bunun sebebi:

> CHP ağırlıklı iktidar daha ilk günlerinden itibaren seçim meydanlarında işçi ve emekçilere verdiği sözlere uygun davranmamıştır. İşçiler ve emekçiler, CHP ağırlıklı iktidardan demokratik hak ve özgürlüklerin genişletilmesini beklerken, hiçbir biçimde kendilerinin sorumlu olmadıkları dışa bağımlı kapitalist düzenin bunalımının yükünü çekmeleri için dolaylı ya da dolaysız baskı altına alınmıştır.[21]

> [Üstelik] CHP ağırlıklı iktidar, bunalımı aşmada işçi ve emekçilere dayanmak, onlara güvenmek yerine bunalımın tüm yükünü onların sırtına yüklemek biçiminde bir ekonomi politika izlerken, öte yandan faşist saldırı ve cinayetler karşısında tutarlı, kesin bir tavır izlememiştir.[22]

Oysa, DİSK'i CHP'ye yönelten, tabanı ikna etmede kullanılmaya çalışan en önemli argüman faşizme karşı güç birliği idi, CHP bu tavrı ile DİSK yönetimini zor durumda bırakıyordu. Üstelik, Başbakan Ecevit, DİSK'in "20 Mart Faşizme İhtar Eylemi"ni eleştiriyor, böylece CHP'nin bu güç birliği cephesinden uzak durduğunu gösteriyordu. Bunu anlamayan ya da anlamak istemeyen DİSK'e düşen ise hükûmeti uyarmak oluyordu. Bu amaçla Genel Başkan A. Baştürk 1978 yılının sonuna doğru Ecevit'e mektup yazıyor, hükûmeti faşiz-

20 DİSK, *A.g.e.*, s. 139.

21 DİSK, *DİSK 7. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1980, s. 177.

22 DİSK, *DİSK 7. Genel Kurul Çalışma Raporu*, İstanbul, 1980, s. 178.

me ve emperyalizme karşı durmaya çağırıyor, hükûmetin emperyalizme bağımlılık yolunu izlemesi durumunda ise "hükûmeti sadece tarihi sorumluluğuyla karşı karşıya bırakmayıp bu uygulamaya karşı" çıkacağını belirtiyordu.[23] Ancak, DİSK yönetimi raporlar sunarak, toplantılara katılarak CHP'ye olan desteğini sürdürmüş, CHP'den kopamamıştır. DİSK, 1979 yılında, "bazı örgüt yıkıcılarının" bir uzlaşma belgesini imzaladığı gerekçesi ile DİSK'i eleştirdiği Türk-İş, Sanayi Odaları Birliği, Bakanlar ve Başbakanın katıldığı bir toplantıda yerini almaktan kaçınmamıştır.[24]

Türkiye'nin sola kaydığı ve siyasal hayatın çok hareketli olduğu 1979 yılı sonunda 14 Ekim ara seçimlerine hazırlanan CHP'nin "ilerici ve sosyalistlerden kopmak isteğini açıkça" dile getirmesi, DİSK'i CHP'nin dışında arayışlara zorluyordu. Üstelik, Ecevit, bir konuşmasında Toplumsal Anlaşma'yı eleştiren CHP'li sendikacıların CHP ile ilişkisinin kesileceğini açıklıyordu.[25] Bu gelişmeler üzerine 1979 Eylülünde toplanan DİSK yönetim kurulunun kararlarını açıklayan A. Baştürk zorunluluktan kaynaklanan "yeni bir yönelişin" ipuçlarını da veriyordu:

> Türkiye işçi sınıfı bu seçimlere sosyalist hareketin birliğini sağlamış bir partiden yoksun olarak girmektedir. Seçimlere işçi sınıfı adına katıldığını belirten parti ve bağımsız adaylar seçim platformunu siyasi gerçekleri açıklama, sosyalist bilinci geliştirme, demokrasi güçlerinin de sosyalist hareketin birliğini sağlamaya yönelik adımlar atma açısından bir araç olarak kullanmalıdırlar. Ancak Türkiye işçi sınıfı bu seçimleri tek kurtuluş yolunun SOSYALİZM olduğunu bilerek ileriye dönük olarak değerlendirecektir.[26]

Daha önceki seçimlerde CHP'yi açıkça destekleyen DİSK, bu açıklamaya rağmen, seçimlerde takınılacak tavra ilişkin açıklamasında CHP'nin dolaylı yoldan desteklenmesi gerektiğini dile getir-

23 DİSK, *A.g.e.*, s. 179-184.

24 DİSK, *A.g.e.*, s. 184.

25 DİSK, *A.g.e.*, s. 237.

26 DİSK, *A.g.e.*, s. 238.

miştir: "14 Ekim seçimlerinde faşizm, bunun yandaşı partiler (MHP, CGP, AP, MSP) mutlaka yenilmeli ve geri itilmelidirler.[27] Kuşkusuz, DİSK'in bu ikili tutumu, hiçbir etkisi olmayan bir ara seçimde CHP'ye dirsek göstermek olarak da değerlendirilebilir. Açık olan ise, Türk-İş'le daha iyi ilişkiler kuran CHP'nin DİSK'i mevcut yapısı ile kabul edilebilir bulmadığıdır. 1980 yılı ortalarında A. Baştürk'ün CHP Genel Başkanı B. Ecevit'e gönderdiği mektup ise faşizme karşı mücadelede iş birliği içinde olunmak istenen sosyal demokrasiye ne derecede güven duyulup duyulmayacağını, sınıf sendikacılığı yaptığını ileri süren bir sendikanın ne yapmaması gerektiğini gösteren oldukça öğretici bir belge özelliği taşıdığından biraz uzunca da olsa bazı alıntılar yapmak gerekmektedir:

> Sayın Ecevit işçi sınıfımıza ve onun emperyalizme, faşizme, ırkçılığa karşı vermekte olduğu bağımsızlık, barış ve demokrasi mücadelesine destek olma bir yana son zamanlarda ona karşı iyice belirginleşen ve şiddetlenen olumsuz tavırlarınızı anlamakta, artık güçlük çekmiyorum.

Aslında, bu itiraf DİSK'in faşizme karşı mücadelede sosyalist hareket yerine sosyal demokrasiye yönelmenin yanlışlığını gösteren tarihsel bir itiraf özelliği taşımaktadır. Ne var ki, DİSK yönetimi bu tarihsel itirafta bulunurken gerçeği görmekte yine de zorlanmaktadırlar. Çünkü onlara göre sorun Ecevit'tedir, CHP'de değil. Bu aymazlığı göstermek için mektuptan aktarmaya devam etmek gerekiyor:

> Şahsen siz ...faşizme, emperyalizme karşı mücadele ilkesinden vazgeçmiş olsanız bile, CHP bu konuda üzerine düşen tarihsel görevini yapmada en küçük bir tereddüt göstermiyecektir, kanısındayım. ...Genel Başkanı bulunduğunuz CHP tarihsel süreç içindeki yeni ve toplumsal konumu gereği siz ne yaparsanız yapınız, burjuvazinin has partisi olamaz.[28]

Bu yaklaşım, 1970'li yıllarda başlayan faşizme karşı mücade-

27 DİSK, *A.g.e.*, s. 239.

28 DİSK, *A.g.e.* s. 581-582.

lede DİSK'in geldiği noktayı göstermesi açısından önemli olduğu kadar, CHP'nin de DİSK'i diskalifiye etme amacının anlaşılmadığını göstermektedir.

Faşizmi diskalifiye etmek adına CHP'lileşen DİSK, 1980 yılında CHP için diskalifiye edilmesi gereken bir örgüt olmuştur, çünkü, Türkiye'nin geldiği yol ayrımında, ekonomik ve siyasal krizi aşması için artık DİSK türü örgütlere yer yoktur. İzlenecek ihracata yönelik iktisat politikaları açısından maliyetleri düşürmek için ücretleri kontrol etmek gerekiyordu. Ücretleri kontrol etmek içinse kaçınılmaz olarak işçileri kontrol etmek gerekiyor. İşçileri kontrol etmek için ise öncelikle örgütlerini etkisizleştirmek ve sıkı bir denetim altına almak gerekmektedir. Bu ise biraz korku ve biraz yasal düzenleme işidir, çünkü bir ekonomi ne kadar dışa açılmak istiyorsa işçilerinin de o denli uysal olması için çaba harcayacaktır. Dış pazarlarda rekabette gücünü artırmak için yüksek verimlilik ve düşük ücrete ihtiyaç vardır. Bir kapitalist ekonomide en kolay ve rahat kontrol edilebilir değişken ise ücretlerdir.

Dış pazarlara açılmak babında gelinen bu noktada ne sosyal demokrat bir iktidarın, ne de ona destek veren bir sendikacılığın şansı vardı. Bu yeni süreçte sermaye birikiminin önündeki engellerin ortadan kaldırılması, sermaye için bir gerekliliğin ötesinde bir zorunluluk haline gelmişti. Bu engeller ise geçici olarak değil, tam tersine kalıcı bir şekilde ortadan kaldırılmalıydı. Bunun için de işçi sınıfının ve örgütlerinin hem ekonomik, hem de siyasal kazanımları kalıcı bir biçimde geriletilmek zorundaydı. Yeni dönem bunu işaret ediyordu.

Yabancı sermayenin egemen, tekelleşmenin üst düzeye çıktığı, iç pazara yönelik iş kollarında örgütlenmiş olan DİSK, bu iş kollarının dış pazara açılma sürecinde en büyük engel oluşturacağından yeni dönemde mutlaka ortadan kaldırılması gereken bir örgüt olma durumu ile karşı karşıyaydı. Ancak bunu anlamayan, anlamamakta direnen DİSK, faşizm diye diye sınıfsal mücadeleyi ve sınıfsal mücadelenin has örgütü olan sosyalist hareketler ile iliş-

ki kurmayı hiç düşünmedi. Tersine sosyalist hareketin zayıflamasına, tabanın sosyal demokrasiye kaymasına yönelik çabalar içine girdi. 12 Eylül faşizmi, faşizmle mücadelenin nasıl olmaması gerektiğini gösteren büyük bir şiddetle DİSK'in üzerine geldi.

DİSK'in yaşamış olduğu bu süreç, Türkiye Tarihi'ne "ya faşizm ya DİSK(al)ifikasyon" olarak geçti. Faşizm kazanırken, faşizmi tasfiye etmek isteyenler diskalifiye edilerek tasfiye edildiler. Türkiye'de toplumsal mücadele tarihine DİSKifikasyon olarak geçen bu deneyim, bugün faşizme karşı mücadele etmek isteyen sendikalar, çıkar grupları ve örgütleri ile meslek kuruluşları için çok anlamlı bir örnek oluşturmaktadır.

Sağlık Toplum Siyaset, Sayı: 9, 2002

Emek tarihi, ne yazık ki yeterli ilgi görmemiş "alanlardan" biri. Oysa dünü bilip, bugünü anlayıp, yarına ışık tutmak açısından emek tarihinin sınıf mücadelesindeki yeri çok önemlidir. Üniversitelerde çok sayıda "tarih" ve "çalışma ekonomisi" ve "endüstri ilişkileri" bölümleri bulunmasına rağmen konuya yönelik akademik ilginin de çok yetersiz olduğu görülüyor. Bilim dünyası için oldukça bakir olan bu alana yönelik ilginin azlığını anlamak kolay olmasa gerek. Bu ilgisizliğin doğrudan sonuçları kadar vahim olan dolaylı sonuçları da bulunmaktadır. İlgisizlik çeşitli kurumların arşivlerinin korunamamasına yol açarak emek tarihinin önemli belgelerinin yok olmasına neden olmuştur.

Emek çalışmaları alanındaki boşluğun azaltılması yönünde anlamlı bir çabayı oluşturan *Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler*, bugün olduğu gibi dün de bir ülkeyi sırtında taşıyan emekçilerin dününe, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yaşananlara dair "giriş" niteliğinde bazı "anları" göstermeyi amaçlıyor. Bu nedenle, "büyük anlatının" parçası olan "küçük öyküleri" inceleme konusu olarak ele alıyor; dün ile bugün arasında bağ kurulmasına katkıda bulunmak istiyor.

14 TL. KDV DAHİL

ISBN 978-605-5541-08-8

9 786055 541088

Yordam Kitap